

Національна Академія наук України
Інститут археології
Чернігівський державний педагогічний інститут
ім. Т.Г. Шевченка
Чернігівський історичний музей
ім. В.В. Тарновського

Р.В. Терпиловський, О.В. Шекун

**Олександрівка 1 —
багатошарове ранньослов'янське поселення
біля Чернігова**

Чернігів
Сіверянська думка
1996

Терпиловский Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 — багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996. — 128 с., 56 іл., 4 табл.

ISBN 966-02-0000-5

Монографія присвячена результатам досліджень одного з найбільших ранньослов'янських поселень Чернігівського Подесення. Подано опис 33 будівель, низки інших споруд, а також різноманітних знахідок. Більшість об'єктів належить до київської культури III - V ст., ще 5 жител — до пам'яток типу Колочина (V - VII ст.) і Сахнівки-Волинцева (VIII ст.). Розглядається місце кожного з цих культурно-хронологічних горизонтів в системі старожитностей Східної Європи I тис. н.е. Окремо додаються остеологічні дані у порівнянні з матеріалами інших археологічних культур. Книга добре ілюстрована.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців.

The present monograph has been dedicated to the results of investigating one the largest early Slav settlements of Chernigov Podesenje. The description of 33 buildings, a number of other structures as well as of various finds has been given. The objects mostly belong to Kiev culture of the III - V centuries; 5 dwellinghouses belong to the relicts of Kolochin type (V - VII centuries) and to the type of Sakhnovka-Volyntsevo (VIII century). The place of each of these cultural and chrohological levels in the system of antiquities of the Eastern Europe of the first millenium A.D. has been considered. The osteological data, compared with the materials of other archaeological cultures have been added separately. The book is well illustrated.

It has been meant for archeologists, historians, museum workers and for students of local lore.

Рецензент канд. іст. наук Н.С. Абашина
Комп'ютерний набір Ю.В. Терпиловська
Комп'ютерна верстка І.В. Яменко

Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська правда"

ISBN 966-02-0000-5

© Р.В. ТЕРПИЛОВСКИЙ, О.В. ШЕКУН, 1996

© О.П. ЖУРАЛЬОВ, додаток, 1996

Вступ

Проблема походження Чернігова — одного з найдавніших міст України — тісно пов'язана з історією його околиці у IV—VIII ст. н. е. В цей час закінчувались процеси загальнослов'янського етногенезу, що викликали вихід слов'ян на широку історичну арену в середині I тис. н. е. і відбувались події, пов'язані з розвитком східного слов'янства напередодні виникнення давньоруської державності. Цей період у Чернігівському Подесенні репрезентований старожитностями трьох археологічних культур: київської (рубіж II/III — початок V ст.), колочинської (V—VII ст.) та волинцевської (VIII ст.). Завдяки багаторічним систематичним польовим дослідженням, що проведені співробітниками Чернігівського історичного музею, Інституту археології НАН України, Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург) та інших установ, ця територія вивчена досить ґрунтовно. В свою чергу найбільш дослідженим на Чернігівщині є район площею приблизно 250 м² на правобережжі Десни, обмежений із сходу Замглайськими болотами, а із заходу — р. Білоус.

Пам'ятки культур, що розглядаються у даній роботі, представлені майже виключно селищами. Лише на кількох городищах відмічені шари колочинської культури. Безкурганні могильники зі спаленнями, які є нечисленними й у інших регіонах київського, колочинського і волинцевського ареалів, під Черніговом поки що не знайдені. переважна кількість ранньослов'янських пам'яток належить до київської культури. За даними археологічних робіт у районі, який охарактеризований вище, зафіксовано близько 50 ранньослов'янських пам'яток, в тому числі 34 достовірні пам'ятки III—V ст., причому поширені вони головним чином вздовж Десни та її приток — Стрижня і Білоуса (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 124—139). Зокрема по Стрижню зафіксовано до 20 поселень київської культури. На поселеннях Верхньостриженське 2 та 3 біля с. Сибереж, а також Роїще проведені розкопки, результати яких опубліковано (Горюнова, Романова, Щеглова, 1989; Терпиловский, 1984, С. 87, 88, табл. 14—22). Менш вивченими в цьому районі є старожитності наступного періоду. Колочинські і волинцевські комплекси поблизу Чернігова виявлені переважно при розкопках багатшарового поселення Роїще (Терпиловский, 1990, С. 58-64) (рис. 1А).

У 1993—1995 рр. широкі археологічні дослідження були проведені археологічною експедицією Чернігівського історичного музею (начальник О. В. Шекун)* на поселенні Олександрівка I — одному з найбільших ранньослов'янських поселень Чернігівщини. Пам'ятка була відкрита Г. О. Кузнецю

* У дослідженні пам'ятки крім авторів монографії брали також участь Ю. М. Ситий, Л. Ф. Сита, А. О. Мултанен, С. О. Сорокін, а також студенти історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, за що всім їм висловлюємо щирі подяку.

цовим у 1982 р. біля с. Олександрівка, за північно-східною околицею Чернігова. Селище займає ділянку лесового острова у поріччі Стрижня. Темно-сірі ґрунти цієї місцевості, найбільш родючі для даного регіону, очевидно, постійно приваблювали давніх землеробів, тому хронологічні межі існування ранньослов'янського селища з певними інтервалами охоплюють майже півтисячі років. Поселення розташоване на обох боках неглибокою балки високого лівого берега Стрижня, якою у давнину протікав струмок. Окремі фрагменти ранньослов'янського посуду зібрані на площі близько 4 га, проте остаточні розміри пам'ятки потребують уточнень (рис 1, Б).

В останні роки територія поселення була виділена під приватну забудову, що викликало необхідність проведення термінових рятивних археологічних розкопок. Невдкладність робіт спричинила використання особливої методики польових досліджень. Майже повна відсутність археологічного матеріалу свідчила, що давні об'єкти залишились не пошкодженими оранкою. Ретельне шурфування, огляд стінок котлованів та траншей показали, що в орному шарі знахідок також практично не було, тому він знімався переважно механізмами. Культурний шар, що фіксувався майже виключно поблизу заглиблених об'єктів, розбирався вручну. На жаль, через вже прокладені на території пам'ятки вулиці, траншеї водопостачання та окремі будинки, між розкопами залишились невеликі недосліджені ділянки (рис. 2). Тим не менш під час розкопок вдалося дослідити близько 18000 м.², тобто майже 2 га. На цій площі досліджено 33 споруди житлового та господарського призначення, сім виносних вогнищ і понад 650 окремих ям-льохів. Таким чином, Олександрівка I належить до числа найбільш широко розкопаних слов'янських пам'яток. Переважна більшість споруд і, очевидно, майже всі господарські ями відносяться до київської культури. До пам'яток колочинського та сахнівсько-волинцевського типів належать відповідно два і три житла, а також кілька господарських ям (рис. 3). Крім ранньослов'янських матеріалів на поселенні зустрінуто невелику кількість знахідок доби середньої бронзи, в тому числі одне поховання, та раннього залізного віку (милоградська культура), однак їх аналіз не є завданням даної роботи.

Наведемо нижче опис об'єктів та матеріалів кожного з горизонтів поселення Олександрівка I і спробуємо визначити їх місце у системі старожитностей Східної Європи I тис. н. е.

1. Горизонт київської культури

До київської культури належать 28 споруд (в тому числі 12 жител), шість виносних вогнищ, понад 600 господарських ям. Вони зафіксовані на території всіх розкопів. Розкопи 3—5,8 з'єднані між собою і розташовані по лівій стороні балки. З невеликим розривом на захід від цієї ділянки розміщуються розкопи 6, 11 та на схід — розкоп 7. Правий берег займають об'єднані розкопи 1, 2, 9, на захід від яких розташований розкоп 10, а на схід — розкоп 8А (рис. 2). Всі вони (крім розкопа 8А) орієнтовані по лінії північ-південь з невеликим відхиленням до сходу, вздовж вулиць та меж ділянок під індивідуальну забудову.

У межах більшості розкопів спостерігається уклон в бік балки близько 0,5—0,8 м. Він дещо вищий в розкопі 8 (до 1 м) і майже не помітний у розкопах 5, 7. Стратиграфія нашарувань виглядає таким чином: шар оранки у вигляді чорної супісі (у розкопі 10 чорнозем перевідкладений оранкою до материка); культурний шар, що зберігся лише на окремих ділянках давньої забудови і потужність якого не перевищує 0,1 м; шар давнього чорнозему товщиною близько 0,15—0,3 м (на окремих ділянках його потужність нижче по схилу зростає до 0,5—0,6 м та зменшується на більш високих місцях (південна частина розкопу 7); материк у вигляді світлої щільної супісі або коричнево-жовтого суглинку (нижче по схилу (у північних частинах розкопів 5, 8), його характер змінюється — материк тут в'язкий, сильно зволожений, темно-коричневого кольору).

Над заповненням деяких ям виявлені скупчення глиняної обпалки, а над плямами будівель — археологічний матеріал (переважно у вигляді ліпної кераміки та кісток тварин). Крім фрагментів ліпного посуду київської культури з культурного шару походить невелика кількість гончарної кераміки черняхівської культури (розкопи 1, 4, 9), три сплюснено-біконічні глиняні пряслиця (розкопи 1, 4, 6), залізни підпрямокутна пряжка, ніж з дугоподібною спинкою і стрижень (розкоп 1), дві сині скляні намистини (розкопи 4, 8), три кістяні лощила-тупики (розкоп 4), цілий маленький ліпний горщик та гончарна мисочка (розкоп 9), а також шматок металургійного шлаку (розкоп 4).

Після зачистки на рівні материка на світлому тлі досить чітко вимальовувались контури ям і споруд, переважно у вигляді плям темно-сірої або чорної супісі.

1.1. Об'єкти

Житла

Спочатку розглянемо будівлі, які могли використовуватись як житла.

Будівля 1 розташована у східній частині розкопу 1. Її заглиблена частина орієнтована стінками за сторонами світу. Вона має підпрямокутну форму і площу біля 12 м², відстань між протилежними стінами складає 3,95 та 2,9 м, заглиблена в материк на 0,1—0,15 м. Стінки, особливо західна, не ма-

ють чіткого контуру, слідів вогнища не виявлено. В південно-західній частині заглиблення розчищена яма-льох. Вона овалоподібна в плані (1,4×1,2 м), глибиною 0,35 м, стінки розширюються донизу, в заповненні знайдені уламки ліпних посудин. Ще одна яма діаметром 0,8 м і глибиною 0,25 м зафіксована в південно-східному куті. У центрі заглиблення — стовпова яма діаметром 0,3 м глибиною 0,15 м (рис. 4).

Під час зачистки плями споруди у вигляді чорної супісі знайдено тоненький бронзовий дріт (можливо, фрагмент кільця), уламок залізного серпа, більш як 80 фрагментів ліпної кераміки (в тому числі кілька лощених). У самому заповненні зустрінуті окремі вуглики і шматки піщини, три низькі біконічні пряслиця і одно бочкоподібне, біля ста фрагментів ліпних горщиків (рис. 5).

Будівля 2 розташована у західній частині розкопу 1. Заглиблена частина споруди має підпрямокутну у плані форму (3,4×3 м), орієнтована стінками за сторонами світу. Її глибина біля північної стінки 0,12—0,18 м і поступово зменшується до 0,08 м в напрямку південної стінки (в бік балки). Майже по центру заглиблення фіксується стовпова циліндрична яма (діаметр 0,25 м, глибина 0,17 м). Три стовпові ями розчищені у південно-східній частині заглиблення, їх діаметр 0,18-0,25 м, глибина 0,15-0,25 м, а одна — зовні, біля північної стінки. Ще одна яма діаметром 0,2 м і глибиною 0,06 м розміщена на північ від вогнища, яке знаходиться у центрі. Воно овалоподібне в плані (0,5×0,3 м), заглиблене в долівку на 0,03 м. Черінь підмазаний глиною, обпаленою на окремих ділянках до червоного кольору. В основу черіня укладені фрагменти гончарного горщика. Зовні до східної стінки котловану примикає ще одне вогнище. Воно округле в плані (діаметр 0,6 м), впущене в материк на 0,08 м, має глинобитні черінь та бортики, що збереглися півколом на висоту до 0,02 м (рис. 6). В заповненні вогнища виявлені уламки ліпного горщика та гончарну кераміку (в тому числі фрагменти мисочки і горщика з лінійним орнаментом).

При зачистці чорної з включенням вугликів плями споруди знайдено біля 40 фрагментів кераміки, серед яких верхні частини чотирьох ліпних горщиків та нижня частина гончарного. В самому заповненні виявлено овалоподібну залізну пряжку, біля 40 фрагментів кераміки (з них тільки дві стінки гончарні), перепалені уламки граніту, кістки бика (рис. 7).

Будівля 5 розташована у північній частині розкопу 3. Її котлован прямокутний у плані (3,8×2,8 м), глибиною 0,5 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Стінки його вертикальні, рівна долівка має сліди утоптаності. В центральній частині котловану, на рівні долівки, зафіксована овалоподібна в плані (0,8×0,5 м) пляма попелу, в якій містяться дрібні кальциновані кістки, материкове дно під нею обпалене. В районі вогнища заповнення насичене вугликами та численними уламками ліпного та гончарного посуду, серед яких є й ошкловані. Посередині коротких стін розчищені дві стовпові ями діаметром 0,15 і 0,2 м, глибиною відповідно 0,07 і 0,08 м (рис. 8).

Котлован споруди був виявлений при зачистці у вигляді плями чорної супісі на рівні материка. При цьому знайдені фрагменти ліпного та гончарного посуду. Котлован на всю глибину заповнений чорною супіссю, вздовж стінок — завали сіро-коричневої супісі. У верхній частині заповнення знайдені дрібні фрагменти кераміки, низьке біконічне глиняне пряслице, уламок залісної скоби. Більшість матеріалу походить з нижньої половини заповнення, особливо з північної частини та району вогнища. Він представлений ліпною керамікою, серед якої реставровані цілий профіль горщика та верхні частини біконічних посудин, а також гончарним посудом, в тому числі верхньою частиною горщика, фрагментованою мискою та уламком глека з ручкою. В одній із стовпових ям знайдено масивне чорнолисковане пряслице черняхівської культури. У заповненні житла також зустрінуті кістки свині та бика (рис. 9).

Будівля 6 розташована у південній частині розкопу 3. Заглиблена частина споруди прямокутна в плані (3×2,6 м), глибина біля південної стінки до 0,15 м і поступово зменшується у північному напрямку, через що північні межі житла фіксуються дуже погано. В північній частині споруди розчищені

чотири стовпові ями. Три з них мали діаметр 0,15—0,25 м, глибину 0,1—0,18 м. Четверта яма знаходилась в північно-східному куту (діаметр 0,5 м, глибина 0,12 м). У південній частині заглиблення розташована овальна яма (2×1 м) глибиною 0,05 м. В заповненні ями зафіксований аморфний масив глини, а обпалена глина займала площу 0,6×0,3 м за східною стінкою ями. Вогнище розташоване одразу за південною стінкою заглиблення. Воно частково перекрило господарську яму 108. Вогнище в плані має овальну форму (1,1×1 м), заглиблене в материк на 0,15 м, тобто на рівень долівки споруди. Черинь підмазаний глиною, по краю зберігся бортик на висоту до 0,1—0,12 м. Вогнище заповнене попелом і вугликами, серед яких трапилось кілька уламків ліпного посуду. За контурами заглибленої частини споруди розчищено ще п'ять стовпових ям. Їх діаметр біля 0,2 м, глибина 0,1—0,15 м (рис. 10).

Конттури житла виявлені у вигляді плями чорної супісі, насиченої вугликами і пічиною. Над плямою і при її зачистці знайдені уламки ліпного посуду. У заповненні зустрінуті фрагменти ліпної та гончарної кераміки. В заповненні овальної ями, що знаходилась біля вогнища, знайдені уламки ліпного посуду, а також велика кількість кісток бика, свині, коня. Гончарна і ліпна кераміка (у тому числі нижня частина кругової сіролискованої миски) знаходилась також у заповненні деяких стовпових ям. Нижня частина горщика, знайденого у заповненні вогнища, була склеєна з уламками цієї ж посудини з будівлі 5 (рис. 11).

Будівля 8 розташована у південній частині розкопу 3. Її котлован прямокутний в плані (4,8×4,2—4,6 м), заглиблений в материк на 0,2—0,35 м, орієнтований стінами за сторонами світу. Стінки дещо похилі, долівка рівна, має сліди утопування. У центрі котловану — конусоподібна яма діаметром у верхній частині 0,8 м, по дну — 0,28 м, глибиною до 1 м. Ще одна стовпова яма (діаметр 0,6 м, глибина 0,1 м) розташована в південно-східному куті. Слідів вогнища та місця входу не виявлено. Котлован житла західною частиною перекрив господарську яму 80 (рис. 12).

При зачистці плями споруди знайдені кістяна проколка, великих розмірів оселок з пісковику, уламки від 10 посудин, серед них однієї гончарної. Верхній шар заповнення складався з темної сіро-коричневої пухкої супісі, нижній — з темно-сірої плямистої супісі з включенням лінз піску. У східній частині котловану по долівці помітний тонкий шар чорної гумусованої супісі. В заповненні споруди, особливо її верхньої частини, виявлена значна кількість уламків ліпних горщиків, а також біля 10 фрагментів гончарних посудин. Багато уламків з різних шарів і ділянок зклеїлись між собою, тому весь матеріал із заповнення, на наш погляд, належить до одного комплексу. Крім кераміки знайдені також бронзова спіралеподібна пронизка, три тупики-лошила з ребер тварин, а також кістки бика, свині, вівці або кози, лося, кабана, риби (рис. 13).

Будівля 9 розташована в південно-західній частині розкопу 3. Котлован споруди підпрямокутний в плані (4,8×4,6 м), східна стінка майже на 1 м коротша від західної), глибина 0,4 м від рівня материка. Він орієнтований стінками за сторонами світу. Стінки котловану прямовисні, долівка рівна, вона співпадає з тонким прошарком материкового суглинку. В центрі котловану виявлено стовпову яму конусоподібної форми (верхній діаметр 0,75 м, нижній — 0,25 м, глибина 0,7 м). На північний схід від стовпової ями — ще одна, підпрямокутна з округлими кутами в плані (1×0,35 м, глибина 0,1 м). Біля північної стінки — дві ями діаметром 0,8 та 0,65 м і глибиною відповідно 0,18 і 0,2 м. В південній частині котловану — також дві ями: овальна (0,8×0,6 м, глибина 0,2 м) і кругла (діаметр та глибина 0,3 м). Залишків вогнища та місця входу не зафіксовано (рис. 14).

Під час зачистки плями житла і в культурному шарі над нею знайдена значна кількість ліпної кераміки та фрагмент гончарної стінки. В заповненні котловану на глибину до 0,25 м залягала чорна супість, на окремих ділянках вздовж стін — лінзи піску. У верхньому шарі заповнення знайдені два плоскі біконічні пряслиця, уламки залізного предмета та бронзової пластини-накладки з отвором. В цьому шарі кераміка була в основному зосереджена у північній частині котловану. Тут виявлено біля ста фрагментів, що належали

приблизно до 25 ліпних горщиків. В нижньому шарі заповнення знайдені два сплюснені біконічні глиняні пряслиця, брусок з пісковика, тупик з ребра тварини та уламок залізної фібули. Знайдена тут кераміка належить до п'яти-шести ліпних посудин та однієї гончарної. Крім того у заповненні знайдені кістки бика, свині, кози або вівці, оленя, козулі, кабана, бурого ведмедя (рис. 15).

Будівля 10 розташована у південно-західній частині розкопу 3. Заглиблена частина споруди прямокутна в плані (4,2×3,8 м), орієнтована стінками за сторонами світу. Долівка, заглиблена в материк на 0,05—0,12 м, знаходиться на рівні тонкого прошарку глини. В центральній частині зафіксована конусоподібна за формою яма діаметром у верхній частині 0,5 м, у нижній — 0,3 м, глибиною 0,07 м. За 0,3 м на північний схід від неї — прожарена до червоного кольору пляма материкового суглинку діаметром біля 0,35 м. Біля згаданої вище ями розташовані дві стовпові циліндричні за формою ями діаметром 0,3 м та глибиною 0,25 і 0,67 м. В південно-західному куті знаходилась конусоподібна за формою яма діаметром у верхній частині 0,8 м, у нижній — 0,5 м, глибиною 0,12 м, у південно-східному куті — ще одна овальна в плані яма (0,7×0,4 м) глибиною 0,1 м.

В північно-східній частині споруди розчищена підпрямокутна з округлими кутами яма 130 (1,6×0,7 м), заглиблена в долівку на 0,38 м. Вона частково виходить за контури будівлі, проте, як показали стратиграфічні спостереження, яма входила до єдиного із спорудою комплексу. Біля північно-східного кута знаходилась овальна в плані яма (0,8×0,6 м) з похилими стінками, вщупченими в материк на 0,2 м. У верхній частині ями її стінки місцями прожарені до червоного кольору, в нижній — по всьому колу. В заповненні цього вогнища знайдені уламки ліпних горщиків. Майже в самому північно-східному куті і частково за контурами заглиблення знаходиться ще одна яма. Її верхню частину частково перекрила пляма споруди. Яма має діаметр 0,7 м, глибину 0,1 м, стінки у верхній частині дещо похилі, на окремих ділянках обпалені до червоного кольору. Поруч з цією ямою, за межами заглиблення, зафіксована стовпова яма діаметром 0,3 м, глибиною 0,15 м (рис. 16).

В культурному шарі над плямою будівлі знайдені дрібні уламки ліпної кераміки та біконічне сплюснене глиняне пряслице (рис. 17, 1—8). Заповнення: чорна плямиста супісь, насичена вугликами і пічиною, а також нечисленними уламками ліпної кераміки.

Будівля 13 розташована у східній частині розкопу 4. Котлован споруди має правильну підквадратну форму (4,8×4,4 м), трохи витягнуту по лінії північ-південь. Дно котловану рівне, долівка заглиблена в материк на 0,2—0,3 м. По центру будівлі — стовпова яма діаметром 0,75 м у верхній частині, та 0,4 м у нижній, глибиною 0,67 м. Посередині південної та східної стінок зафіксовані стовпові ями діаметром 0,5 м та глибиною 0,15—0,25 м. Біля північної стінки розташована також яма, але вона знаходиться ближче до південно-західного кута. Біля західної стінки — дві стовпові ями діаметром 0,4 м і 0,5 м, глибиною відповідно 0,05 і 0,47 м, які розташовані ближче до південно-західного кута споруди. Котлован частково перекривав господарську яму 177, в свою чергу яма 176 прорізала споруду, що видно за стратиграфічним розрізом (рис. 18).

Заповнення — чорна супісь з включенням вугликів. В ньому знайдені сім цілих та два фрагментованих глиняних пряслиця, уламки двох намистин синього скла, значна кількість ліпної кераміки та фрагмент вінець гончарної посудини (рис. 19).

Будівля 17 розташована у східній частині розкопу 6. Котлован підпрямокутний у плані (3,6×3,4 м), орієнтований стінками за сторонами світу, заглиблений в материк на 0,3—0,35 м. Стінки дещо похилі, дно рівне і співпадає з прошарком суглинку. У центрі котлована зафіксована циліндрична стовпова яма діаметром 0,35 м, глибиною 0,25 м. Поблизу південної стінки — стовпова яма діаметром 0,3 м, глибиною 0,25 м. Ще чотири стовпові ями діаметром від 0,2 до 0,25 м і глибиною 0,1—0,4 м розчищені у різних місцях долівки. Слідів вогнища та місця входу не виявлено (рис. 20).

Над плямою будівлі під час її зачистки знайдені фрагменти ліпного посуду. Котлован на всю глибину заповнений чорною супіссю з включенням вуг-

жскія та піччии. Знайдены два гліняныя біконічныя прясліцы, уламок намістінны з празорага зеленуватага скла, біля 50 фрагментів ліпной керамікі, кісткі бача та поросяті (рис. 17, 9-23).

Будівля 22 розташована у цэнтральнай частіні розкопу 8. Ї котлован падпрамакутны у плані (3,0—3,6×3,0—3,3 м), заглиблены у матерык на 0,15—0,2 м, арыентаваны стінкамі за сторонамі сьвіту. В цэнтры котловану — конусоподібная стовпова яма (верхній дыяметр 0,5 м, ніжні — 0,2 м, глыбіня 0,6 м). Ше тры стовповыя цыліндрычныя ямы размешчаны ў півдэннай частіні заглиблены на адной лініі. Ёх дыяметр 0,22—0,35 м, глыбіня 0,1—0,27 м. Слідів вогніща та місця входу не зафіксавана (рис. 21).

Під час зачысткі плямы споруды знайдена біконічная пастова намістінна тэмна-чырвонага кольору. Котлован быў заповнены чорнай плямістай супісся, у якой знайдэно біля 50 фрагментів ліпной керамікі, у тому ліслі развал ребрыстага ліскаванага горшыка, а такж невялікая гончарная посудына із зыгзападыбным арнаментам у верхняй частіні (рис. 22, 1—4).

Будівля 24 розташована у сьхідняй частіні розкопу 1. Котлован споруды мав у плані падпрамакутну форму (3—3,4×4 м), глыбіню 0,25—0,28 м, його західная стінка была пашкоджана пд час прокладкі водопроводу. Майже по цэнтру котлована зафіксавана корытаподібная заглибленыя (2×1,4 м, глыбіня 0,2 м), всередын якога выявлсны дві стовповыя ямы: конусоподібная (дыяметры 0,4 і 0,24 м, глыбіня 0,37 м) та цыліндрычная (дыяметр і глыбіня 0,25 м). За межаы заглибленыя знаходылася ше адна стовпова яма дыяметрам 0,22 м і глыбыню 0,15 м. Північная матерыкавая стінка котловану на всю высоту і майже всю довжыню пдмазана шаром гліны товшыню 0,02—0,04 м, який абпалены на окремых ділянках до чырвонага кольору. Саме в цій стінці вырызаны дві опалювальныя споруды. Адна з ных размешчана майже в північна-західным куці, другая — за 1,6 м від неі. Обідвы печі овальны в плані, іх розміры відпавідно 1×0,9 і 0,85×0,65 м. До дна вони дещо розшырююцца, устя маюць шырыню 0,4 та 0,32 м. Черынь знаходыцца на рівні долівкі. Всередын заглибленыя — багата пічыны, стінкі абмазаны гліною, абпаленаю до чырвонага кольору, матерыкавы черынь такж прожарены на окремых ділянках. Зафіксаваны залышкы склепіння. В заповненні опалювальных споруд та біля устя — попід, вуглыкі.

Третья опалювальная споруда аналогічнай констукцыі врызана у протылежную стінку майже в півдэнна-західным куці. Вона округлая в плані дыяметрам 0,75 м, матерыкавы черынь пдняты на 0,1 м выще долівкі. Зафіксаваны залышкы склепіння (рис. 23).

Споруда выявлена на рівні матерыка у выгляді прамкутнай плямы чорнай супісі та скупчены пічыны вздовж північнаго контуру плямы і біля півдэнна-західнаго куца. Котлован на всю глыбыню заповнены чорнай супісся, насычэнаю пічыною та вуглыкамі. У верхняй частіні заповненыя знайдены розкляте ніжне жорно та уламкы жорна-верховода, два цільх і фрагментоване гліняныя прясліцы (в тому ліслі адне арнаментоване млыградськой культуры), два лошыла-тупыкы з ребер тварын та залызны ніж з выгнутым лезом. Значна кількысть фрагментів ліпной керамікі належала до трыох-чытырых горшыкыв. Серед кількох уламкыв гончарнаго посуду заслуговуе на увагу ніжняя частына мініатюрнаго горшыка (рис. 22, 5-16).

Будівля 33 розташована у півдэннай частіні розкопу 9. Котлован споруды арыентаваны куцатаы за сторонамы сьвіту, падпрамакутны в плані (4,6×5 м). Долівка утоптана і вырівняна, тому що жытло розташоване на сьхіді, у північнай частіні воно поглыблене у матерык на 0,35—0,4 м, а у західняй — на 0,2—0,25 м. Вздовж стян та в куцах прастежено сім стовповых ям (дыяметр 0,2—0,3 м, глыбіня 0,15—0,35 м), ше адна яма (дыяметр 0,2 м, глыбіня 0,26 м) змешчана від цэнтру в напрымку до півдэннай стінкы на 1 м. В цэнтральнай частіні котловану выявлсны залышкы вогніща, часткова знышчэна бача пізньою ямою 659, що такж прорызала яму 660, размешчэна біля вогніща. Вогніще мало овальную форму (0,55×0,3 м), черынь пдмазаны і абпаленаю до чырвонага кольору.

На дальшій прастежены тры ямы-льохы. Яма 660 размешчэна біля вогніща, яма 661 падпрамакутна в плані (0,45×0,25 м), глыбыню 0,4 м. Яма 661 розта-

шована в північному куті житла, вона овальна в плані (1,1×0,9 м) глибиною 0,28 м. Яма 662 розміщена вздовж західної стінки, в плані прямокутна з округлими кутами (1,8×0,9 м), глибина 0,4 м. Ще чотири ями належать до більш пізнього часу — вони прорізали заповнення котловану і були заглиблені у долівку (ями 624, 659, 663, 664); три з них частково виходять за межі котловану (рис. 24).

Під оранкою зафіксований шар чорної супісі з включенням вугликів, в якому знайдені фрагменти ліпних посудин, розвал гончарної миски, брусок з пісковика, глиняне пряслице. Котлован був на всю глибину заповнений темно-сірою плямистою супіссю. На його тлі більш пізні ями відрізнялись чорним заповненням. У верхній частині заповнення котловану знайдено намистину зеленого скла, дев'ять цілих і фрагментованих пряслиць, а також ліпну і гончарну кераміку. Найбільш насиченою керамікою була середня частина заповнення. На рівні долівки, здебільшого біля вогнища, знайдено ошлаковану кераміку, серед якої є й гончарна. Всього в заповненні житла виявлено понад 400 уламків посуду, серед яких до 20 фрагментів гончарного. Звертає увагу розвал чорнолискованого гончарного глека з різновидним орнаментом. Крім того із нижнього шару заповнення походять срібне скроневе кільце, 10 цілих і фрагментованих пряслиць, між ними два київського типу з орнаментом та два черняхівських. У ямах-льохах в долівці житла зустрінуті фрагменти ліпного і гончарного посуду (в тому числі перепалені і ошлаковані) та пряслице київської культури. На дно однієї із стовпових ям були покладені ікла свині. В заповненні житла та господарських ям, що з ним пов'язані, знайдена значна кількість кісток бика, коня, свині, вівці, собаки та оленя (рис. 25).

Таким чином, житла київської культури поселення Олександрівка I можна поділити на два типи. До першого належать напівземлянки із стінками (очевидно, зрубної конструкції), які були впущені всередину котловану. Їх характеризують: правильна в плані, близька до квадратної, форма; відносно великі розміри (довжина стінки котловану 4,2—4,8 м) та глибина (0,2—0,4 м від рівня материка), наявність глибокої ями від центрального стовпа, на який частково спирався дах, і відсутність явних слідів вогнища. До цього типу жител можна віднести будівлі 8, 9, 13. Такі споруди типові для київської культури на всій території її поширення (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 27—35), а також для попередніх піньозарубинецьких пам'яток (Обломский, Терпиловский, 1991, С. 36—40, 53—56, 71) та наступних колочинської і пеньківської культур (Терпиловский, 1986, С. 170; Приходнюк, 1986, С. 154, 155). До цього ж типу належить будівля 33, яка відповідає більшості вказаних вище ознак, хоча й відрізняється відсутністю центрального стовпа та наявністю вогнища. Розташовані більш-менш регулярно стовпові ями дозволяють припустити, що стіни мали стовпову конструкцію.

До другого типу жител можна віднести будівлі з дерев'яними стінами, спорудженими навколо невеликого заглиблення. Для них характерні менші розміри (довжина стінки заглиблення 2,6—3,4 м), аморфні обриси та невелика глибина (0,05—0,18 м), окремі стовпові ями за межами заглиблення, а також опалювальні споруди, черені яких зовні прилягають до цього контуру. Судячи за залишками склепіння, такі опалювальні споруди були глинобитними пічами, устя яких виходило всередину житла. До наземних жител належать будівлі 1, 2, 6, а також 10, 24. Розміри будівлі 10 дещо більші (4,2×3,8 м), але незначна глибина, яма-льох, що частково виходить за межі заглибленої частини, а також розміщення поруч з нею стовпової ями дозволяють віднести її до цього ж типу. Розміри будівлі 24 відносно великі (3—3,4×4 м), а глибина сягає 0,28 м, однак в її стінках вирізані черені трьох пічей, а самі стінки місцями зберегли сліди глиняної обмазки, що, безумовно, свідчить про зведення стін навколо котловану, а не всередині його. Розміри зрубу встановити важко. Імовірно, довжина стіни коливалась в межах 4—5 м.

Цей тип жител зустрічається у київській культурі значно рідше, ніж традиційна напівземлянка. Максимального поширення він набув на пам'ятках сходу Дніпровського Лівобережжя (Попово-Лежачі 4, Шишівіно 5, Букреївка 2 (Обломский, 1991, С. 51, 100, 101), проте й на Подесенні такі споруди відомі (Верхньостриженське 3, Роїше, будівля 14 (Терпиловский, 1990, С. 53)

Напівземлянка з піччю, що врізана у стінку, досліджена на поселенні черняхівського типу Дем'янів у Верхньому Подністров'ї (Баран, 1971, С. 104). Серед пізньозарубинецьких пам'яток близька за розмірами наземна споруда зафіксована лише на поселенні Картамишеве 2 (Обломский, Терпиловский, 1991, С. 169). Нетипові такі житла й для пенківської і колочинської культур. Лише на поселенні Вигори 2 поблизу Чернігова досліджені дві наземні колочинські будівлі (Шекун, Терпиловский, 1993, С. 18, 19).

Можна припустити, що розповсюдження наземних жител з глинобитними печами у київських пам'ятках Подесення є значною мірою своєрідним запозиченням будівельного досвіду черняхівської культури у вигляді спорудження наземних будівель і глиняних печей (Журко, 1983, С. 8—14). Київські племена, очевидно, при цьому зберегли традиційні для даної місцевості розміри споруд і конструкцію стін (зруб).

Ще три будівлі (5, 17, 22) важко віднести до того чи іншого типу. Вони мають прямокутні котловани невеликих розмірів (довжина стіни 2,8—3,6 м) глибиною від 0,15 до 0,5 м. Виходячи з їх розмірів, не виключено, що в цих випадках дерев'яні стіни також були поставлені навколо заглибленої частини житла.

Господарські будівлі.

Власне, різка межа між великими ямами-льохами і господарськими будівлями відсутня. Термін «будівля» в деяких випадках використовується чисто умовно, виходячи з великих розмірів споруди, складної форми чи конструкції. Наведемо опис будівель господарського призначення.

Будівля 3 розташована у північній частині розкопу 2. Майже овальна в плані (3×2,2 м), заглиблена у материк на 0,15 м. У центрі долівки — яма (43) діаметром 0,55 м, глибиною 0,4 м, стінки розширюються донизу. Яма 43 перерізала іншу яму, впущену в долівку на 0,15 м. Вона овальна в плані (1,1×0,8 м) і воронкоподібна за формою. Заповнення — лінза світло-сірої супісі, по дну залягав шар темно-сірої супісі. Яма 43 заповнена темно-сірою плямистою супіссю. Знахідок у заповненні будівлі і ям не виявлено (рис. 26, 1).

Будівля 4 розташована у північно-східній частині розкопу 3. Котлован має прямокутну форму (2,8×2,7 м), заглиблений в материк на 0,45—0,5 м, орієнтований кутами за сторонами світу. У східному куті долівки — овальне (1,4×0,5 м) заглиблення глибиною 0,12 м, в західній половині споруди — друге овальне заглиблення (1,85×0,6) глибиною 0,1—0,15 м (рис. 27, 1).

У верхній частині заповнення на глибину до 0,2 м залягала чорна супісь, в якій знайдені фрагменти гончарної посудини, а також значна кількість ліпної кераміки. На дні та в заповненні ям, що впущені в долівку, залягає темно-сіра пухка супісь. В цьому шарі виявлені уламки ліпного та гончарного посуду. У верхньому, а особливо у нижньому шарі заповнення, знайдено багато кісток тварин (бик, вівця або коза) без слідів обробки.

В південному куті котловану на площі біля 4 м² та у заглибленні в західній частині споруди виявлені обрізки різних частин рогів оленя, лося, а також заготовки та напівфабрикати з рогу. Крім деталей гребенців, відходів виробництва знайдені «ковзан», залізні пластина та шило чи різець, точильний брусок з пісковіку (рис. 28—30). Очевидно, у дослідженій будівлі розміщувалась кісткорізб'ярська майстерня, у якій провадилися роботи по виготовленню напівфабрикатів гребенів з рогу.

Будівля 7 розташована у південно-західній частині розкопу 2. Споруда складається з трьох поєднаних між собою округлих господарських ям (А, Б, В). Яма А — по дну майже овальна (1,75×1,25 м) глибиною 0,9 м. Майже до дна заповнена скупченнями піщини. Тут зустрінуті також фрагменти ліпного посуду (в тому числі ошлаковані і деформовані), шматки горілого дерева, перепаленого граніту, а також — уламок туфового жорна. По дну ями залягав шар світло-сірої супісі. Вздовж східної і північної стінок — завали сіро-коричневої плямистої супісі.

Яма Б в нижній частині кругла (діаметр 1,2 м, глибина 0,78 м). У прогарку обпаленої глини знайдені фрагменти кераміки, яка також зустрічалась у шарі чорної плямистої супісі. З глибини 0,4 м до дна залягав шар сіро-коричневої супісі.

Яма В по дну круга (діаметр 1,25 м) глибина її 0,7 м. На дні залягав шар гумусованої насиченої піщиною чорної супісі товщиною 0,2 м, вздовж стін — сіра та сіро-коричнева плямиста супісь. В заповненні ями знайдено кілька фрагментів кераміки.

Між ямами на дні будівлі зберігся підпрямокутний материковий останець заввишки 0,15 м. Верхній шар заповнення будівлі місцями складав суцільний шар обпаленої глиняної обмазки. Її товщина становить 0,03—0,05 м, на її поверхні помітні відбитки розколотих колод, дошок. У верхньому шарі заповнення знайдена залізна деталь поясного набору, фрагменти ліпних горщиків (рис. 31). У центрі будівлі на глибині 0,25—0,3 м в аморфному стані знаходився масив обпаленої глини потужністю до 0,3 м, біля нього — сліди двох стовпів товщиною 0,15 м. У південно-західному напрямку за межами ям масив обмазки залягав на площі 1 м² (рис. 27, 2).

Будівля 12 розташована у північно-східній частині розкопу 4. Має в плані підквадратну форму (2,5×2,35 м), глибина 0,12 м. Споруда орієнтована за лінією північ-південь з невеликим віхиленням на схід. У заповненні (чорна плямиста супісь) зустрінуті фрагменти ліпної та гончарної кераміки (рис. 32. 1—5).

Будівля 14 розташована у північній частині розкопу 4. Котлован овальної в плані форми (2,3×1,8 м), глибиною 0,3 м. В західній частині долівки — яма діаметром 1,5 м, глибиною 0,7 м. У північну стінку споруди врізаний овальний черінь пічки (0,65×0,5 м). Стінки і черінь зроблені з глини товщиною 0,02—0,03 м. Внаслідок довгого користування стінки споруди біля челюстів пічки теж були обпалені. У східній частині верхній шар заповнення складала чорна супісь, а у західній — темно-сіра плямиста супісь з включенням жовтої супісі. Прошарок жовтої супісі доходив до середини споруди і частково перекривав яму. У центрі та у східній частині споруди знаходився горілий шар з перепаленими кістками, що утворився, очевидно, за рахунок вигрівання попелу з пічки. Стратиграфічні спостереження показують, що яма під час функціонування опіувальної споруди вже не використовувалася (рис. 33, 1). У заповненні будівлі знайдено залізну бритву, невелику кількість ліпної та гончарної кераміки (рис. 32, 6—8).

Будівля 15 розташована у західній частині розкопу 2. Утворена чотирима ямами: центральною, до якої примикають з різних сторін ще три. Як виявилось, центральна яма (53) прорізала більш ранню споруду 15. Яма 53 майже кругла в плані (2,1×2 м). Діаметр трьох інших ям — 1,5 (50), 1,1 (52), 1,2 м (54), глибина відповідно 0,93, 1,03 і 0,5 м. У ямах 50, 52, 54 верхній шар заповнення складала чорна супісь, в більшій або меншій мірі насичена піщиною, вугликами. Її потужність 0,5—0,7 м, у ямі 50 він залягав майже на всю глибину. Суцільний прошарок обпаленої обмазки товщиною до 0,05 м зафіксований майже по всій площі будівлі. Нижче чорна супісь була більш гумусованою. Звідси й походить невелика кількість ліпної та гончарної кераміки. У верхній частині заповнення (яма 53) знайдена бочкоподібна намістина червоного скла. По долівці споруди залягав тонкий шар темно-сірої супісі, а над ним прошарок світло-сірої (0,25 м) та коричневої супісі (0,1 м). Імовірно, вони утворились внаслідок замиву котловану, коли конструкція будівлі ще не обвалилась, а споруда вже не використовувалася (рис. 34, 1). У заповненні ями 54 знайдені уламок залізного серпа, фрагменти ліпної та гончарної кераміки (рис. 32, 9—19).

Будівля 18 розташована у південній частині розкопу 6. Прямокутна в плані 3,2×2,3 м, глибина 0,1 м. Орієнтована за лінією північ-південь з невеликим відхиленням до заходу. У рівній долівці виявлені дві стовпові ями діаметром 0,35 і 0,3 м та глибиною відповідно 0,14 і 0,1 м (рис. 26, 2). У чорній плямистій супісі заповнення знайдені кілька кісток тварин.

Будівля 19 розташована у північно-західному куті розкопу 7. Овальна в плані (2,8×2,1 м), глибина до 0,64 м. Західна стінка котловану дещо похила, дно вогнуте. У долівці вирита стовпова яма діаметром 0,1 м, глибиною 0,3 м. У верхній частині споруди шар чорної супісі з включеннями піщини та вугликів залягав лінзоподібно. Під ним — шар темно-сірої супісі, по дну — прошарок чорної гумусованої супісі, вздовж стін — замиви шару-

цього світло-жовтої супісі. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного горщика.

Будівля 20 розташована у північно-західній частині розкопу 7. Котлован її овальний в плані (2,6×1,8 м), глибина 0,5—0,6 м. Стінки прямовисні, дно має нахил в бік північної стінки. У західній стороні — дві стовпові конусоподібні ями діаметром 0,3 і 0,4 м та глибиною відповідно 0,05 і 0,06 м. Східну частину заповнення перекривав замив у вигляді шаруватої світло-жовтої супісі. Решта ями на глибину до 0,4 м заповнена чорною супіссю, під якою залягає прошарок темно-коричневої супісі, а по дну — шар світло-сірої супісі. Знахідок не виявлено (рис. 34, 2).

Будівля 21 розташована у північно-східній частині розкопу 7. Її котлован овальний в плані (2,2×1,8 м), глибина 0,5 м, стінки прямовисні. У центральній частині долівки — овальне заглиблення на 0,16 м. Воно в свою чергу прорізане ямою діаметром 0,6 м, глибиною 0,19 м, стінки якої звужені донизу. Споруда в північно-західній частині прорізала яму 290, а в північно-східній частині її прорізала яма 288. По центру котловану лінзоподібно майже на всю глибину залягала чорна супісь, насичена пічиною, вугликами, під нею — темно-сіра плямиста супісь. Вздовж стін — завали у вигляді світло-коричневої материкової супісі та материковий замив світло-жовтої супісі. У верхньому шарі заповнення знайдені глиняне біконічне пряслице та фрагменти ліпного горщика (рис. 35, 1—5).

Будівля 23 розташована у південній частині розкопу 8. Котлован споруди прямокутний в плані 3×1,2—1,4 м, у верхній частині кути округлі, стінки похилі, дно рівне, глибина 0,85—0,95 м. У верхній частині заповнення конусоподібно на глибину до 0,3 м залягає щільна чорна супісь, в якій знайдена бронзова фібула. Нижче на всю глибину залягала чорна супісь, вздовж стін — зсуви піску. В цьому шарі знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки і кісток тварин (рис. 35, 6, 7).

Будівля 25 розташована у південно-східній частині розкопу 8. Її форма овальна в плані (3×2 м), глибина 0,35—0,6 м від рівня материка, дно похиле, стінки прямовисні. З південно-західного боку є уступ на глибині 0,45—0,5 м у вигляді сходинки. Майже по центру споруди в долівці — овальне заглиблення (2×0,7 м) глибиною 0,1 м з підбосом під північну і південну стінки. У північно-східній частині долівки — заглиблення діаметром 1 м і глибиною 0,15 м. Котлован споруди на всю глибину заповнений чорною супіссю з включеннями пічини. Вздовж стін та уступу — замиви темно-сірої та світло-сірої супісі. В заповненні знайдено біля двох десятків фрагментів ліпного посуду та кілька кісток тварин.

Будівля 27 розташована у середній частині розкопу 11. Овальна в плані (2,7×2,25 м), глибина 1 м. З північно-західного боку до глибини 0,6 м стінки дещо похилі, з інших — прямовисні. У верхній частині заповнення залягали шари піску, жовтого суглинку, прошарок сірої супісі, майже посередині до глибини 0,3 м — шар чорної гумусованої супісі. В ньому знайдені тупик з ребра тварини, фрагменти ліпних горщиків (рис. 35, 8—11). На долівці споруди залягали шари сіро-жовтої супісі, чорної та сірої щільної шаруватої супісі, вздовж стін — зсуви сіро-коричневої супісі. В заповненні котловану знайдені роги оленя.

Будівля 28 розташована у південно-східній частині розкопу 10. Котлован споруди підпрямокутний в плані (3,6×3,2 м), з округлими кутами, глибина 0,3 м. У центрі — стовпова яма циліндричної форми (діаметр 0,25 м, глибина 0,45 м). В долівку споруди впущені три ями. Яма 535 розташована в північно-східному куті споруди. Вона овальна (1,6×1,3 м), глибиною 0,4 м. По дну залягала темно-сіра супісь, у верхній частині вздовж стін — замиви світло-сірої супісі. У заповненні знайдено кілька фрагментів ліпних посудин. Яма 536 розташована в південному куті. Її діаметр 1,3 м, впущена в долівку на 0,3 м, стінки прямовисні. У заповненні виявлено кілька уламків ліпних горщиків. В нижній частині заповнення зустрінутий кістяк собаки з підігнутими ногами, а також кістки коня і бика. Яма 537 розміщена у південно-західній частині споруди. Вона овальна (1,6×1,4 м), впущена в долівку на 0,37 м. По її дну залягає темно-сіра супісь. В заповненні знайдені 5 стінок

ліпних горщиків. В заповненні споруди на всю глибину, а в заповненні ям, впущених в долівку, на 0,4 м залягала чорна супісь з включенням вугликів і пічини. В заповненні споруди знайдені відпиляна кругла кістка, біля 35 фрагментів ліпних горщиків і одна гончарна стінка (рис. 35, 12—15).

Будівля 30 розташована у західній частині розкопу 11. Споруда мала підквадратну в плані форму (2,2×2 м), глибина її 0,15 м. Котлован орієнтований кутами за сторонами світу. У центрі рівної долівки простежено стовпу яму (діаметр 0,22 м, глибина 0,3 м). Котлован на всю глибину заповнений чорною супіссю, в якій знайдено п'ять стінок ліпних горщиків (рис. 33, 2).

Будівля 32 розташована у центральній частині розкопу 10. Котлован споруди має овальну в плані форму (3×1,6 м), його глибина 0,3 м від рівня материка. Котлован на всю глибину заповнений чорною супіссю з включенням пічини. У заповненні знайдено уламок гончарного денця та три стінки ліпного горщика. Будівля 32 прорізала більш ранні яму 616 та вогнище просто неба.

Таким чином, господарські будівлі на поселенні Олександрівка I належать до двох основних типів. Перший представлений підпрямокутними або квадратними в плані спорудами з рівною долівкою (розміри від 2,2×2 до 3,2×2,3 м, глибина від 0,1 до 0,95 м). Це будівлі 4, 12, 18, 23, 30. Очевидно, до цього ж типу можна віднести овальні в плані споруди 19, 20, 25, 27, 32, що також мають більш-менш рівну долівку. До них за розмірами близька й господарська яма 201, діаметр якої становить близько 3 м. У стінку будівлі 14 був врізаний черинь глинобиної печі, аналогічної до опалювальних споруд у житлах (будівлі 2, 6, 24). Не виключено, що ця споруда могла використовуватись як тимчасове житло або клуня.

До другого типу належать споруди неправильної форми, що утворені трьома глибокими ямами-льохами під одним спільним перекриттям (споруди 7, 15). Дерев'яні стіни були обмазані глиною, її залишки у вигляді досить великих масивів зустрінуті у заповненні будівель.

Споруди 3 і 21 можна віднести до перехідного типу: їх форма досить правильна овальна, проте в долівці викопана одна господарська яма. У прямокутній будівлі 28 (розміри 3,6×3,2 м) зафіксовані три таких ями, а також яма центрального стовпа. Очевидно, більшість господарських будівель використовувались для зберігання продуктів. Не виключено також, що у частині споруд першого типу виконувались певні роботи, тобто вони слугували майстернями або виробничими приміщеннями. Прикладом такого використання може бути будівля 4, у якій вироблялись напівфабрикати гребенів з оленячого рогу.

Господарські споруди, подібні до олександрівських, трапляються й на деяких інших пам'ятках київської культури. Зокрема такі споруди досліджені на поселеннях Титова Річка, Роїще, Улянівка біля Чернігова (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 35, 36), а також на ряді селищ вододілу Дніпра і Дону (Обломский, 1991, С. 101—104).

Вогнища

До господарського комплексу входили також шість вогнищ просто неба. Деякі з них зафіксовані поблизу будівель 4 і 5, а також 33. Чотири вогнища характеризуються простою конструкцією. Вогнище, розташоване за 3 м на південь від споруди 4 (розкоп 3) має овальний глиняний черинь (1×0,75 м) з бортиками заввишки до 0,1 м.

Ще одне вогнище розташоване у 3,5 м на північ від будівлі 33 (розкоп 9). Воно округле в плані (діаметр 0,9 м), заглиблене в материк до 0,08 м у центрі. Основа підмазана глиною і обпалена. У південній частині збереглися залишки бортиків.

Вогнище, яке прорізала споруда 32 (розкоп 10), було овальним в плані (1,1×0,8 м), глиняна основа заглиблена в материк на 0,05 м. Значно пошкоджене оранкою, в шарі над вогнищем зустрінута велика кількість пічини, тому не виключено, що воно мало бортики.

Вогнище з ямою розташоване у північно-західній частині розкопу 10. Яма 589 овальна в плані (1,65×1,5 м) глибиною 0,6 м. До її північної стінки прилягає пляма обпаленого материка діаметром 0,55 м. Вогнище заглиблене в

материк до 0,08 м в центрі. Скупчення піщини біля стінки ями, можливо, є залишками бортиків.

Вогнище більш складної конструкції досліджене в розкопі 7 (яма 309). Воно споруджене в західній частині овальної (2×1,2 м) ями глибиною 0,27 м на уступі глибиною 0,16 м. Основа вогнища мала овальну форму (1,1×0,85 м) і була підмазана глиною, обпаленою в окремих місцях до червоного кольору. Поверх неї знаходився щільний шар різних за розмірами уламків горщиків (біля ста фрагментів) зі слідами повторного обпалу.

Останнє вогнище знаходилося у прирізці в західній частині розкопу 10 над більш ранньою ямою 665. Воно овальне в плані (0,9×0,6 м) з глиняним черемом, в якому виявлено близько 50 фрагментів перепаленої ліпної кераміки, та бортиками висотою до 0,1 м.

Виносні вогнища різних розмірів та конструкцій досить часто зустрічаються на широко розкопаних поселеннях київської культури (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 36, 37).

Господарські ями.

В межах розкопів і траншей на поселенні досліджено 665 господарських ям. Майже половина з них (275) не містила ніяких знахідок, у 20 ямах зустрінуті лише кістки тварин, що не супроводжувались іншими матеріалами. До милоградської культури з впевненістю можна віднести лише п'ять ям. Ще по одній ямі належало до колочинського та сахнівсько-волинцевського горизонтів. Отже серед ям, які містили хоча б невеликі матеріали у вигляді уламків кераміки, переважна більшість (близько 350 споруд) належала до київської культури. Очевидно, порожні ями також були викопані головним чином в цей період. Не буде великою помилкою, якщо загальну кількість ям київської культури ми визначимо в межах 600–630.

Перш, ніж перейти до загальної характеристики господарських ям, наведемо короткий опис деяких з них, найбільш цікавих у конструктивному чи стратиграфічному відношенні. Розрізи частини ям зображені на рис. 35, 36. Для орієнтації зауважимо, що в межах розкопу 1 досліджені ями 1–37, 85–88, 90, 106, 341, 352, 353, 421; у розкопі 2 — ями 38–64, 76, 89, 91–105, 107, 109–113; у розкопі 3 — ями 65–75, 77–84, 108, 114–130; у розкопі 4 — ями 131–202; у розкопі 5 — ями 203–230, 330, 331, 340, 342–349, 388–392; у розкопі 6 — ями 231–264; у розкопі 7 — ями 265–312; у розкопі 8 — ями 354–387, 399–420, 422–438; у розкопі 8А — ями 313–328; у розкопі 9 — ями 337–339, 440–456, 470, 484–486, 624–664; у розкопі 10 — ями 457–469, 471–483, 487–499, 525–590, 606–623, 665; у розкопі 11 — ями 500–524, 591–605. П'ять ям (332–336) знаходились в межах розкопу 7А, що розташований на південь від розкопу 7 і не ввійшов до зведеного плану.

Яма 13 овальна в плані (2,1×1,4 м), глибиною 0,6 м. Під час зачистки в центральній частині виявлено плями чорної супісі, по колу діаметром близько 1 м — скупчення піщини, окремі шматки якої прожарені до червоного кольору. Вона залягає у вигляді лінзи й у заповненні ями на глибину до 0,2 м. Нижче заповнення складається з чорної супісі, вздовж стін — зсуви сіро-коричневої супісі. В заповненні ями знайдено кістки бика, залізні шлаки, біля 20 фрагментів ліпної кераміки.

Яма 25 має у верхній частині підпрямокутну із заокругленими кутами форму (1,7×1,5 м), стінки похилі і звужуються, на глибині 0,25 м залягає лінза вугілля та глиняної обмазки — залишки верхнього перекриття ями. Нижче зафіксовані шари темно-сірої плямистої супісі. На дні ями, в шарі вугілля та попелу, лежали три обпалені гранітні валуни діаметром 0,1–0,15 м. Інших знахідок не виявлено.

Яма 44 циліндрична за формою — діаметр 1,3 м, глибина 0,55 м. Контур ями у вигляді кола глиняної обмазки фіксувався на 0,2–0,25 м вище материка, у шарі чорнозему. Лінза чорнозему, насичена глиняною обмазкою, залягала у верхній частині заповнення ями на глибині 0,35 м. В цьому шарі знайдені стінки ліпної та гончарної кераміки. Нижче на всю глибину залягав шар темно-сірої плямистої супісі з включенням лінз піску та уламків піщини.

Яма 58 овальна в плані (1,2×0,8 м) глибиною 0,5 м. Контур її у вигляді

овала глиняної обмазки зафіксований в шарі чорнозему на 0,2 м вище рівня материка. Заповнення ями — чорна супісь, насичена пічиною та вугликами. Біля стінки залягав масив глини з включенням обпаленої до червоного кольору пічини. По дну — шар чорної гумусованої супісі. В заповненні ями знайдені кістки бика, фрагменти ліпних горщиків та стінки гончарної посудини.

Яма 61 кругла в плані — діаметр 1,6 м, глибина 0,9 м. У верхній частині заповнення на глибину до 0,6 м залягав шар чорної супісі з включенням пічини. З цього шару походять фрагменти ліпного та гончарного горщиків. Нижче залягала лінза вугликів та пічини товщиною до 0,1 м — очевидно, залишки верхнього перекриття ями; під нею — шар темно-сірої плямистої супісі, в якому знайдена верхня частина ліпної корчаги і дещо гончарного горщика. По дну залягав шар світло-сірої супісі.

Яма 63 мала конусоподібну форму (верхній діаметр 0,55 м, нижній 0,2 м, глибина 0,5 м). Стінки на глибину 0,3 м обмазані глиною і обпалені, у верхній частині — ошлаковані. Товщина обмазки до 0,02 м. В шарі чорнозему над ямою відмічена значна кількість пічини. В заповненні ями, на рівні глиняної обмазки стін, залягала чорна супісь з включенням пічини, нижче — лінзоподібний прошарок вугілля, под дну — шар сірої супісі з включенням вугликів. Знахідок не виявлено.

Яма 65 овальна в плані (1,55×1,4 м) та дзвоноподібна за формою (її ширина в найбільш вузькому місці 0,9 м, у нижній частині — 1,05 м), глибина 0,8 м. У верхній частині на глибину до 0,15 м залягав суцільний шар пічини, під ним до 0,1 м прошарок чорної супісі з окремими включеннями пічини, нижче, до глибини 0,6 м — чорна супісь, насичена уламками глиняної обмазки. В нижній частині ями по всій площі знаходились великі шматки глиняної обмазки із слідами розчосів пальцями та відбитки дерев'яних плах. Товщина обмазки 0,02—0,03 м. По дну ями залягав прошарок вугілля. Материкові стінки ями у верхній частині на окремих ділянках обпалені до червоного кольору. В заповненні ями зустрінутий розвал ліпної корчаги, частина фрагментів якої ошлакована і деформована.

Яма 66 овальна в плані (1,25×1,15 м) глибиною 0,55 м, стінки дещо завужені донизу. У верхній частині заповнення ями на глибину 0,1 м біля стінок та до 0,3 м по центру залягав шар чорної супісі з включенням пічини. Під ним — суцільний шар глиняної обмазки, що мав біля стінок товщину 0,2—0,25 м, а по центру — 0,05—0,08 м. Найбільші шматки зустрінуті в нижній частині масиву біля стінок, товщина окремих сягала 0,08 м. На їх внутрішніх поверхнях — сліди загладжування пальцями, на зовнішній — відбитки розщеплених плах. По дну залягав шар чорної супісі, насиченої вугликами, знайдені також фрагменти ліпної та гончарної кераміки, дрібні кальціновані кістки.

Яма 72 кругла в плані (діаметр 1,75 м). З північно-східного боку має овальний виступ-сходинку (1×0,8 м) на глибині 0,4 м. Глибина ями 0,7 м, стінки завужені донизу. Яма у верхній частині на глибину до 0,4 м заповнена темно-сірою плямистою супіссю, під нею — шар чорної супісі потужністю 0,2 м; в нижній частині ями, вздовж стін — темно-сіра супісь; по дну — світло-сірий суглинок. У верхній частині заповнення знайдені фрагменти ліпних стінок.

Яма 105 овальна в плані (2×1,7 м) глибиною 0,44—0,47 м. У верхній частині заповнення на глибину до 0,35 м залягала лінза чорної супісі з включенням вугликів і пічини. По дну — шар темно-сірої супісі. В заповненні виявлені фрагменти ліпної та гончарної кераміки. Західна стінка ями в нижній частині має підбой, в якому знайдено череп людини, а також ребра, що знаходились у анатомічному положенні. В заповненні ями виявлені також кістки вівці та бика.

Яма 164 овальна в плані (1,9×1,55 м). Стінки розширюються донизу (2,1×1,85 м), глибина 0,6 м. Заповнення складається з трьох шарів: верхнього — чорної супісі з включенням вугликів та пічини (до 0,1 м), середнього — темно-сірої плямистої супісі з включенням вугликів та пічини (до 0,15 м) та нижнього — сірої плямистої супісі з включенням вугликів та пічини. Знайдені дрібні фрагменти ліпних посудин.

Яма 201 за розмірами не поступається будівлям: її діаметр близько 3 м, глибина 0,5 м. Біля східної стінки — заглиблення до 0,65 м. Заповнення ями багат шарове: верхній шар — чорна супісь (до 0,3—0,5 м) з лінзою сіро-коричневої супісі у верхній частині та лінзами піску в середині; нижче залягав шар сіро-коричневої супісі з включенням вугликів і піщини (до 0,2 м). На дні лежав шар сіро-коричневої супісі. Вздовж стінок — лінзи сіро-жовтої плямистої супісі, що утворилися внаслідок часкової руйнації стінок ями. З ями походить кілька фрагментів ліпної кераміки.

Яма 235 підпрямокутна в плані з округлими кутами (1,7×1,5 м) глибиною 0,45 м. З південного боку на глибині 0,35 м має прямокутний уступ-сходинку (0,9×0,5 м). Заповнена чорною супіссю, насиченою піщиною, а в нижній частині — з включенням вугликів; в південній частині ями залягає прошарок сіро-жовтої супісі товщиною 0,2 м. Під ним знайдений кістяний гребінь. По дну ями на площі біля 1,2 м² залягав в аморфному стані шар піщини товщиною до 0,15 м. В заповненні знайдено більше 80 уламків ліпних горщиків від принаймі шести посудин, а також кістки бика.

Яма 252 циліндро-конусоподібна за формою (до глибини 0,4 м її діаметр 1,55 м, нижче її діаметр зменшується й на рівні дна (1,05 м) становить 0,9 м. У верхній частині заповнення на глибину до 0,4 м залягала лінза чорної супісі, по центру якої — прошарок коричневої супісі. Нижче помітні прошарки темно-сірої та сірої плямистої супісі. Нижня частина ями заповнена чорною гумусованою супіссю. Знайдені фрагменти ліпних горщиків.

Яма 336 має діаметр у верхній частині 2,1 м, донизу стінки завужуються — форма ями біля дна стає овальною 1,5×1 м. Глибина 0,95 м. Заповнення — чорна супісь у верхній частині, по центру до глибини 0,2 м — сіра. Знайдені три невиразні стінки ліпних горщиків.

Яма 345 має діаметр 1,4 м, нижня частина дещо розширюється. У північній стінці на глибині 0,8 м має уступ-сходинку шириною до 0,25 м. Глибина ями 1,2 м (одна з найбільш глибоких). У верхній частині заповнення на глибину до 0,8 м залягала чорна супісь, під нею — прошарок глини товщиною до 0,1 м, по дну — сіро-жовта супісь. Знахідок не виявлено.

Яма 362 овальної форми (2,5×1,4 м) глибиною 0,45 м. Зі східного боку ями — широкий уступ-сходинка на глибині 0,2 м. Яма на всю глибину заповнена чорною супіссю, вздовж стінок — замиви жовтої плямистої супісі. В ямі знайдені п'ять фрагментів ліпних горщиків.

Яма 404 має прямокутну з округлими кутами форму (1,5×0,85 м), глибина 0,3 м. У верхній частині заповнення на глибину до 0,2 м залягав суцільний шар піщини, окремі шматки якої обпалені до червоного кольору, під ним — жовта плямиста супісь, по дну — чорна супісь. В заповненні ями знайдено: фрагмент бронзового виробу, більш як 100 уламків ліпних горщиків, окремі з яких ошлаковані, а також кістки тварин.

Яма 423 овальна в плані (2×1,25 м) глибиною 0,45 м. В цих межах виділяються: овальна заглиблена частина (1,4×1,25 м) та уступ-сходинка на глибині 0,2 м, що знаходиться із західного боку. Заповнення — чорна супісь, з боку сходинки — лінзоподібний замив глини. В заповненні ями знайдені уламки туфового жорна, кістки тварин, шість стінок ліпних горщиків.

Яма 432 овальна в плані (1,75×1,5 м), стінки дещо розширюються донизу, глибина 1 м. У верхній частині заповнення на глибину до 0,6 м залягав шар темно-сірої супісі, під ним — шар світло-сірої супісі з прошарком чорної гумусованої супісі. По дну — тонкий шар чорної супісі. В заповненні ями знайдені біля 40 фрагментів ліпних горщиків та кістки тварин.

Яма 444 має діаметр 2,1 м, стінки завужені донизу, зі східного боку — уступ-сходинка на глибині 0,45 м, глибина ями 0,6 м. На глибину до 0,35 м залягала чорна супісь, насичена вугликами і піщиною, під нею — прошарок чорної гумусованої супісі, по дну — сіро-коричнева шарувата супісь. Знайдено біля 15 фрагментів ліпних горщиків, кістки бика, коня, свині.

Яма 469 у верхній частині овалоподібна в плані (2,5×1,75 м), нижня частина циліндрична за формою (діаметр 1,5 м), глибина 0,9 м. Зі східного боку на глибині 0,5 м має уступ-сходинку шириною до 0,6 м. Заповнення — темно-сіра плямиста супісь з включенням піщини, в більш заглибленій час-

тині залягала чорна гумусована супісь. Знайдені кілька фрагментів ліпного горщика, орнаментована гончарна стінка, срібне скроневе кільце, а також кістки бика.

Яма 499 частково прорізає яму 457. Форма її овальна (1,5×1,35 м), глибина 0,6 м. У верхній частині заповнення на глибину до 0,25 м залягала лінза чорної супісі, насичені пічиною, під нею — чорна супісь з включенням пічини; нижче — прошарок пічини, по дну — чорна супісь. Знайдені верхня частина ліпного горщика та три стінки, а також стінка гончарної ребристої посудини.

Яма 501 має циліндричну форму (діаметр 1,25 м, глибина 0,65 м). У верхній частині заповнення на глибину 0,4 м залягала лінза чорної плямистої супісі з включенням вугликів і пічини. По центру ями, між двома шарами, зафіксоване скупчення пічини. У заповненні знайдено біля 50 уламків ліпних горщиків.

Яма 507 циліндрична за формою (діаметр 1,5 м, глибина 0,6 м). У верхній частині заповнення — тонкий шар чорної супісі, під ним — шар сіро-жовтої плямистої супісі (0,28 м), по дну — чорна пухка супісь. У заповненні знайдені намистина із світло-зеленого скла, верхня частина ліпного горщика та уламок туфового жорна.

Яма 558 підпрямокутна в плані з округлими кутами (1—1,4×2,2 м) глибиною 0,35 м. В культурному шарі над ямою зустрінуто у великій кількості глиняна обмазка. У верхній частині заповнення на глибину до 0,1 м залягала лінза чорної супісі, насичена пічиною. Під ним і особливо вздовж довгих стін — суцільний прошарок обпаленої глиняної обмазки. На внутрішній поверхні вона мала відбитки лози та розколотого дерева, з зовнішньої — сліди загладжування пальцями. В заповненні знайдено до 10 фрагментів ліпного посуду, кістки бика та свині.

Яма 565 підпрямокутна в плані (1—1,2×1,7 м), має глибину 0,55 м. Біля південної і західної стінок — уступи на глибині відповідно 0,3 та 0,2 м. В ямі знаходився кістяк бика, покладений головою в південному напрямку. В заповненні також знайдені глиняне пряслице з широким отвором і більш 30 уламків ліпних посудин.

Яма 566 має діаметр 1,5 м, стінки її дещо розширюються донизу, глибина 0,75 м. У верхній частині заповнення залягала чорна супісь, насичена глиняною обмазкою, що потрапила з розташованої поряд ями 576. Нижче, до глибини 0,45 м, залягав шар чорної плямистої супісі з включенням вугликів і лінз піску. В цьому шарі виявлений великий перепалений шматок граніту. По дну залягала щільна чорна супісь. В заповненні знайдено понад 35 уламків ліпних горщиків, кістки бика і коня.

Яма 576 східною частиною частково прорізала заповнення попередньої ями. Яма 576 циліндрична за формою (діаметр 1,5 м, глибина 0,3 м). В культурному шарі над ямою і в самій ямі на глибину до 0,2 м в центрі залягала глиняна обмазка. На великих шматках помітні відбитки розколотого дерева та розміщених поряд кругляків. В заповненні знайдені уламок туфового жорна, шматки перепаленого граніту, біля 10 фрагментів ліпного посуду, в тому числі ошлаковані.

Яма 591 має дзвоноподібну форму (верхній діаметр 1,4 м) і глибину 0,85 м. У верхній частині заповнення на глибину до 0,3 м залягала лінза чорної супісі з включеннями пічини. Під нею — шар темно-сірої супісі потужністю до 0,4 м. По дну — чорна супісь, вздовж стін — замиви глини та світло-сірої супісі. В заповненні зустрінуті уламки ліпного посуду і кістки бика.

Яма 596 має дзвоноподібну форму (верхній діаметр 1,3 м) і глибину 0,45 м. У верхній частині заповнення на глибину до 0,15 м залягала лінза чорної супісі, під нею — шар сірої супісі потужністю до 0,2 м, по дну — чорна супісь. В заповненні знайдено біля 20 уламків ліпних горщиків та кілька коржеподібних шматків залізних шлаків.

Яма 613 майже квадратна в плані із сторонами 1,25 м, глибиною 0,8 м. У верхній частині на глибину до 0,28 м залягала чорна супісь з включенням пічини. Під нею шар чорної супісі, насиченої вугликами і пічиною, потуж-

ністю 0,35 м, по дну — чорна супісь. Знайдено понад 20 стінок ліпних горщиків.

За формою у плані господарські ями можна розподілити на круглі, овальні, прямокутні та подовжені. Круглі ями були найчисленнішими — їх зафіксовано 465. Діаметр їх на рівні материка становить від 0,55 до 2,05 м, переважно — 1—1,5 м. Яма 201 мала діаметр близько 3 м. Глибина цих ям коливається в межах 0,1—1,2 м, причому переважають глибини 0,25—0,8 м. Близько глибини більш ніж 0,8 м відмічені лише у 22 випадках. Стінки ям частіше були вертикальними, але поширені були й дзвоноподібні ями, стінки яких розширювались донизу. Дно, як правило, було рівним. Серед круглих споруд є ями зі сходинками. Таку ускладнену конструкцію мали 10 ям відносно великих розмірів, діаметр яких становив від 1,2 до 2,05 м.

До круглих ям за основними ознаками наближаються також овальні, яких зафіксовано 132. Їх розміри коливаються від 0,8×0,6 або 0,9×0,55 до 2,5×1,75 чи 1,2×2 м. Глибина становить від 0,05 до 1 м, переважно 0,3—0,7 м. Стінки частіше вертикальні або розширені донизу, хоча й зустрічаються ями, де верхні стінки плавно переходять до дна. Сходинки відмічені у п'яти овальних спорудах.

Прямокутних чи квадратних ям відмічено 29. Їх розміри становлять від 1,5×1,5 до 2,2×2 чи 2,4×1 м. Лише одна з них мала сходинку. Ям більш витягнута пропорцій, у тому числі не досить правильних контурів, зафіксовано тільки шість. Їх розміри були від 2,5×0,45 до 4,4×0,95 м. Глибина прямокутних та подовжених ям коливається між 0,05 і 0,85 м, але більша частина була заглиблена в материк на 0,2—0,4 м. Таким чином, цей тип споруд характеризується меншою глибиною, ніж круглі та овальні ями.

Можна припустити, що більшість ям, що описані вище, використовувались як льохи для зберігання продовольчих продуктів, які іноді тримали у великих глиняних корчагах, берестяних чи дерев'яних посудинах. В окремих випадках ями мали сходинки, наближаючись за конструкцією до справжніх льохів. У заповненні ям зустрічаються шматки обпаленої глиняної обмазки з відбитками розколотих пласк. Очевидно, вони залишились від згорілих посудин або дерев'яних конструкцій типу куреня, обмазаних глиною (Терпиловський, Абашина, 1992, С. 35). Частина ям-льохів, що стали непридатними для подальшого використання, ставали звалищами. Про це свідчать величезні нечисленні уламки різних посудин, розколотих кісток тварин та ін. В окремі ями (554, 565) були покладені кістяки собаки та бика, котрі могли виконувати роль жертвоприношень. Череп (яма 105) та кістки людини (яма 654) також могли потрапити до ям під час виконання якогось ритуалу.

Можливо, якась частина ям мала виробниче призначення. Ями, що знаходились у нижній частині схилу, над давнім струмком, викопані у в'язкій глині, могли використовуватись як своєрідні чани для розмочування та дублення шкіри. У ямах 306 і 646 знайдені скупчення відмуленої глини, підготовленої для виготовлення посуду або для обмазування споруд. У ями 588 знайдені шматки залізного шлаку. Не виключено, що ями 65 та 66 з прокаленими стінками слугували для обпалення посуду. Однак стінки їх обпалені лише у верхній частині, що могло виникнути скоріш внаслідок горіння перегородки. Незрозумілим залишилось призначення вузької і глибокої ями 63, стінки якої обмазані глиною та добре обпалені, а також великих «ковбасоподібних» ям. Знахідки з ям, які аналізуються нижче, зображені на рис. 38—45.

В цілому велика кількість господарських ям характерна для низки таких споруд, як зарубинецька, пізньюзарубинецька, київська, колочинська, чернівецька та ін. Зокрема, кілька сот ям досліджено на поселеннях Оболонь (Шевкопляс, 1988, С. 235—236), Роїще (Терпиловський, 1984, С. 14, 15), Лещівка (Терпиловський, Левченко, 1994, С. 52—54).

Крім ям відносно великих розмірів, про які йшла мова вище, поза будівлями зустрічаються невеликі ями від стовпів. Зокрема вони виявлені у межах житлових 4 і 8. Шість з ям, досліджених у розкопі 8, були круглими, діаметром 0,7—0,6 м, і глибиною 0,1—0,2 м, сьома — підпрямокутна з округлими кутами (0,7×0,35 м). Нечисленність стовпових ям можна пояснити тим, що

1. 2. Інвентар.

Ліпна кераміка.

Основні знахідки представлені керамікою, що типологічно і функціонально розподіляється на груболіпну (кухонну і тарну) та лошену (столову). Перша містить у складі керамічної маси шамот у вигляді досить великих зерен, що робить поверхню посудини горбкуватою. Іноді як опіснювач виступає пісок, інколи — жорства.

Поверхня згладжувалася руками без будь-яких пристосувань, що підтверджують сліди розчосів пальцями у середній і нижній частині посудини. Інколи трапляються фрагменти з більш-менш рівною поверхнею. Колір кераміки переважно коричнювато-сірих тонів. Низка уламків свідчить, що посуд формувався засобом кільцевого чи спірального налепу з відносно широких стрічок. На денцях часто помітна підсіпка піска або просяної полови, по периметру зустрічається невелика закраїна, що утворилась внаслідок згладжування поверхні придонної частини посудини зверху донизу. Сліди загладжування у верхній частині звичайно йдуть горизонтально чи навскіс.

Майже весь посуд був не орнаментованим. Лише у кількох випадках трапились насічки по зрізу вінця, у двох — горизонтальний наліпний валик та в одному — вертикальне «вухо» під вінцями (рис. 13, 23; 35, 7; 42, 8). Не менш, ніж у десяти посудин під вінцями були просвердлені отвори — сліди ремонту.

Практично вся груболіпна кераміка репрезентована горщикоподібними посудинами різних розмірів, що в кількісному відношенні складають основу керамічного комплексу і тому визначають його специфіку. Саме уламки горщиків становлять переважну більшість з приблизно 3,5 тис. фрагментів кераміки, знайдених у київському шарі поселення та зарахованих до інвентарного списку.

При аналізі груболіпних горщикоподібних посудин нами враховано дев'ять екземплярів, для яких реконструйовано повний профіль, а також понад 50 посудин, що реконструйовані частково (від вінця до максимального розширення тулова), дозволяючи визначити їх належність до того або іншого типу. Типологічна схема, яку ми використовуємо, побудована за ієрархічним принципом і передбачає виділення класів за формою максимального розширення корпусу, типів — за загальними обрисами профілю, варіантів — за характером верхньої частини (Терпиловський, 1994, С. 9).

Клас I утворюють опуклокі та слабопрофільовані горщики. Тип 1 — посудини з опуклою лінією верхньої частини (варіант а — максимальне розширення у середній, варіант б — у верхній частині). Тип 2 — менш профільовані посудини з прямою лінією верхньої частини, (варіант а — максимальне розширення у середній, варіант б — у верхній частині, варіант в — банкоподібні із слабо виділеною шийкою та широким денцем). Тип 3 — тюльпаноподібні посудини з широким горлом (варіанти виділяються за висотою максимального розширення тулова).

Клас II вміщує горщики з ребристим переламом корпусу: тип 1 — посудини з прогнутою верхньою частиною, тип 2 — біконічні та циліндро-конічні горщики (варіанти виділяються за ступенем відкритості горла).

Кількісне розподілення груболіпних горщикоподібних посудин за типами відображено у табл. 1.

Отже, можна констатувати, що всередині класа I чільне місце посідають горщики типу 1 (близько 20%), серед яких, у свою чергу, переважають посудини варіанту а. Зазначимо, що кілька подібних форм (з будівлі 6 та ям 10, 207 — рис. 11, 19; 39, 2; 42, 2), нагадують посудини, властиві черняхівським пам'яткам у верхів'ях Дністра і Західного Бугу (Баран, 1981, табл. VI, VIII), а посудина з вогнища над ямою 665 явно імітує у ліпній техніці типовий черняхівський горщик, виконаний на гончарному крузі (рис. 45, 13). Горщикам типу 2 належить близько 15%, причому серед них переважають банкоподібні посудини (варіант в — рис. 9, 21; 17, 15; 31, 2, 4). Тюльпаноподібні

посудини типу 3 становлять приблизно 14%, серед них більшість має розширення у верхній частині тулова (рис. 35, 8; 41, 6; 44, 10). Можливо, горщики з розширенням посередині корпусу кількісно не поступались їм, проте такі посудини досить погано діагностуються за відносно невеликими уламками. У багатьох випадках важко визначити, маємо ми справу з банко- чи тюльпаноподібною посудиною, котрі власне відрізняються лише за розмірами дна (рис. 31, 10; 39, 7, 8).

Таблиця 1.

об'єкти	знахідки								
	горщики і корчаги (класи та типи)					миски	диски	лощенний посуд	черняхівська гончарна кераміка
	I			II					
	1	2	3	1	2				
житло 1	-	-	1	-	-	-	1	-	-
житло 5	-	1	-	-	2	-	-	-	24 (39,3%)
житло 6	1	1	-	-	-	-	-	-	5 (4,4%)
житло 8	2	1	-	-	-	-	-	-	4 (2,7%)
житло 9	-	1	1	1	5	-	-	-	2 (1%)
житло 13	-	-	1	-	1	-	-	-	1
житло 17	-	1	-	-	-	-	-	-	1
житло 22	-	-	-	-	-	-	-	1	2 (7%)
житло 24	-	-	-	1	1	-	-	1	4 (10%)
житло 33	-	-	-	-	1	1	-	-	14 (10%)
госп. буд. 4	-	-	-	-	2	-	-	-	17 (30,3%)
госп. буд. 7	-	2	1	-	1	-	-	-	9 (20%)
госп. буд. 15	-	-	-	-	1	1	-	-	4 (26%)
госп. буд. 27	-	-	1	-	1	-	-	-	-
госп. буд. 28	1	-	-	-	-	-	-	-	1
госп. ями та культ. шар	9	3	4	2	17	5	1	3	+

Горщиків із загнутим всередину краєм у Олександрівці I не знайдено, хоча до них дещо наближаються кілька банкоподібних форм з ледь виділеною шийкою, подібних до посудини з будівлі 17 (рис. 17, 15).

Ребристим посудинам (клас II) належить трохи більше половини форм, причому до типу I можна віднести лише 6% горщиків, а до типу 2 — 45%. Відмітимо, що зафіксовано також близько 30 досить виразних уламків середніх частин ребристих посудин, які важко зарахувати до конкретного типу. Серед біконічних горщиків типу 2 більшість становлять посудини варіанта в (з ребром на середині висоти). Їм дещо поступаються горщики варіанту г — більш профільовані, часто із заокругленим ребром (рис. 9, 15, 16; 15, 9, 27, 34; 22, 13, 16; 31, 3; 35, 9; 40, 1, 2).

Таким чином, структура київського керамічного комплексу з Олександрівки I виглядає так: біконічні горщики становили майже половину усіх посудин, за ними йшли опуклобокі, банко- та тюльпаноподібні, а також ребристі з прогнутою лінією верхньої частини.

Всі ці форми в межах кожного типу різняться за характером вінець, шийки та інших деталей. Край вінець звичайно зрізаний (горизонтально або навскіс) чи округлений, нерідко потовщений порівняно із стінками. Шийки звичайно короткі, слабо відігнуті, у значній частині посудин шийки зовсім не виділені.

За підрахунками уламків верхніх частин посудин (враховано 200 екземплярів) можна визначити кілька груп горщиків різних розмірів. Основу склали горщики з вінцями діаметром 9—20 см (головним чином 14—16 см) — приблизно 75%. Горшкоподібні посудини з вінцями діаметром 22—31 см становили близько 20%, а з вінцями діаметром 32—37 см — 5%. Отже, більшу частину керамічного комплексу склали невеликі горщики, які, ймовірно, використовувалися для приготування їжі (кухонні). Їм поступалися великі горщики, серед яких, очевидно, були кухонні і тарні, а також корчаги для зберігання зерна та ін.

До груболіпного посуду слід також відносити невеликі конічні миски-кухлики (враховані уламки чотирьох посудин). Такі кухлики, очевидно, інколи мали вузьке денце з виділеними закраїнами, подібне до фрагмента з ями 500 (рис. 44, 22). Діаметр устя 14—25 см. Крім того зустрінуто дві майже цілі мисочки. Одна з них (яма 140) мала вінця діаметром 8,5 см, діаметр денця 4 см, висота 3,8 см (рис. 41, 13). Особливо відмітимо виріб з ями 264 — це напівсферична миска з вузьким денцем та виділеним піддоном (рис. 42, 15). Її розміри: діаметр вінець 14 см, діаметр денця — 4,7 см, висота — 7,4 см. Посудина виготовлена з дещо незвичної для даної пам'ятки керамічної маси, що містить дрібну жорстку. Поверхня мисочки заглажена. Особливості форми і технології дозволяють віднести цей виріб до черняхівського керамічного комплексу. Подібні посудини більш-менш типові для черняхівських пам'яток на всій території їх поширення (Симонович, 1983а, С. 30, 32). Зокрема, вони зустрічаються на поселеннях у верхів'ях Дністра і Західного Бугу (Баран, 1981, С. 82, 83).

Лише два-три уламки можна віднести до дисків, що, очевидно, використовувалися як покривки горщиків та сковорідки. Всі вони виготовлені з грубого тіста і мають по краю невисокий бортик або потовщення. Єдиний великий фрагмент з ями 174 належав виробу діаметром близько 17 см. Товщина диску посередині — 2 см, вздовж краю виділений бортик заввишки 0,3—0,4 см (рис. 41, 17). Взагалі диски досить характерні для керамічного комплексу київської культури, хоча й зустрічаються тут рідше, ніж у наступних колочинській та пенківській культурах. Проте, відомі київські пам'ятки, на яких ці вироби відсутні (Козаровичі, Попово-Лежачі 4, Гочево I).

Посуд з лискованою чи підлощеною поверхнею був мало поширеним на Олександрівці I. Домішки шамоту і піску у складі керамічної маси порівняно дрібні, ретельно заглажена поверхня мала звичайно темно-сірий або чорний колір. При повторному випалі помітні червонуваті або жовті плями. Усі фрагменти, які можна визначити, належали низьким горщикам або високим мискам. Реконструйовано повний профіль ребристої приземкуватої посудини, подібної за формою до груболіпних горщиків типу II-2-г. Її уламки зустрінуті у будівлі 22, а також у досить віддаленій від неї ямі 402. Розміри цієї горшкоподібної миски (або мископодібного горщика): діаметр вінець 28 см, діаметр по ребру — 32 см, діаметр денця 12 см, висота 26 см. Ребро знаходиться приблизно посередині висоти (рис. 22, 4). Мініатюрний горщик з культурного шару розкопу 9 мав потовщені вінця і слабопрофільовану форму, подібну до груболіпних посудин типу I-2-в. Діаметр його вінець 6,5 см, денця — 4 см, висота 7 см (рис. 43, 11). Також зустрінута незначна кількість уламків підлощеного посуду. Частина з них (ями 566, 586) мала невиділену шийку, а фрагменти з будівлі 24, очевидно, належали біконічній посудині з короткою відігнутою шийкою (рис. 22, 11, 12).

В цілому столовий ліпний посуд нечасто трапляється на пізньокиївських поселеннях, проте окремі посудини знайдені у Роїщі та Улянівці (Терпільовський, 1984, С. 24).

Гончарний посуд.

Крім ліпної кераміки у Олександрівці I зустрінуто близько 200 фрагментів

посудин черняхівської культури, виготовлених на гончарному крузі. Як працювало, черняхівська гончарна кераміка на пам'ятках київської культури представлена нечисленними уламками і лише на деяких поселеннях Середнього Подніпров'я і сходу Дніпровського Лівобережжя її кількість сягає більш-менш помітного відсотку (Терпиловський, Абашина, 1992, С. 71). В цьому відношенні Олександрівка I є унікальним для Подесення явищем. Уламки гончарного посуду складають майже 6% керамічного комплексу, причому у розкопках 2 і 3 її кількість сягає відповідно 16,6 та 8,6%. Тут слід додати, що фактично мова йде про знахідки з об'єктів цих розкопів, тому що у культурному шарі матеріал майже не траплявся. Серед об'єктів, що мають достатній для статистичної вибірки матеріал, особливо виділяються розташовані поруч будівлі 4 та 5. У першій відмічено 30,3% гончарного посуду, а у другій — 39,3%. Досить високий відсоток гончарного посуду зафіксовано й у будівлі 7 — 20%, а також у будівлях 2, 24, 33 — близько 10%. Зауважимо, що гончарна кераміка відсутня у більшості господарських ям та у будівлях 1, 10, 19, 23, 25, 27, 30, а у будівлях 13, 14, 17, 28 знайдено по одному черепку.

За складом керамічної маси і технікою обробки поверхні гончарний посуд черняхівської культури поділяють на дві головні групи. До першої відносяться посудини, виготовлені з відмуденої глини з гладкою підлощеною поверхнею; до другої — кераміка із значними домішками піску, жорстви, шамоту в тісті та шорсткою поверхнею. Кераміка першої групи являє собою високоякісний столовий посуд, часто орнаментований. Судячи за відносно виразними уламками, саме така кераміка складала більшість у Олександрівці I — її фрагментам належало приблизно 60% всієї гончарної кераміки.

Основні форми столового посуду — миски і глечики. Миски можна розділити на низькі та високі, що за своїми пропорціями наближуються до горщиків (вази). Низькі миски у свою чергу діляться на посудини з широким та вузьким горлом (відкриті та закриті). До відкритих мисок можна віднести фрагменти з будівлі 7, ям 60 і 280 (рис. 31, 14; 39, 13; 42, 16). Закриті миски репрезентовані знахідками з будівлі 6 та культурного шару розкопу 9 (рис. 11, 1; 45, 1). Остання посудина є єдиним цілим екземпляром з низьких мисок. Її розміри: діаметр вінець 12,8 см, денця — 5,6 см, висота 8,8 см. Миска мала біконічну форму з плавним ребром та короткою, відігнутою назовні шийкою і кільцевим піддоном. Очевидно, інші миски були за формою більш-менш подібні до неї. Діаметр їх вінець коливається в межах 8—22 см.

Вази зустрінуті у будівлях 5 і 22. В першому випадку знайдені фрагменти двох посудин, у другому — реконструйована повна форма. Всі три вази орнаментовані по плечиках фризом з пролошених ліній, що, перетинаючись між собою, утворюють трикутники та ромби. Великий фрагмент з будівлі 5 належав витягнутій біконічній посудині з круто відігнутою шийкою. Діаметр вінець 13,5 см, висота верхньої частини 7 см (рис. 9, 4). Ціла ваза з будівлі 22 мала такі розміри: діаметр вінець 9 см, денця — 5,8 см, висота — 9,4 см. Від першої її трохи відрізняє сильно роздуте тулово, максимальне розширення якого припадає приблизно на середину висоти. Шийка відігнута, вінця потовщені, денце, як і більша частина фрагментів донець посуду першої групи, мало кільцевий піддон (рис. 22, 2).

Фрагменти глечиків належали принаймі до чотирьох посудин різних типів. Від двох глеків збереглися лише відносно широке горло діаметром 14 см з уламком ручки (яма 163) та фрагмент, що належав, очевидно, також широкогорлій посудині з округлим туловом та відносно невеликою ручкою (будівля 5). Ці фрагменти важко ідентифікувати з конкретними типами (рис. 9, 14; 41, 12). Три уламки належали до посудин з біконічним корпусом, зрізаними площинами по ребру і граненою верхньою частиною тулова. Фрагменти з ям 62 і 69 були від одного глечика з орнаментом у вигляді сліда зубчастого коліщатка (рис. 39, 9, 18). Його діаметр по ребру становив близько 16 см. Посудина, фрагмент якої походить з ями 499, не була орнаментованою (рис. 44, 18). Взагалі глеки з граненим біконічним корпусом і вузькою циліндричною шийкою типові саме для черняхівських пам'яток Лівобережжя (Магомедов, 1973, С. 81).

Профіль глечика з будівлі 33 реконструйований майже повністю, крім

вінець. Він мав яйцеподібний корпус, що плавно переходить у вузьку довгу шийку, і порівняно широке денце. Верхня частина корпусу та ручка прикрашені різноманітним орнаментом, виконаним у різній техніці: слідами зубчастого коліщатка, пролощеними смугами, заглибленими лініями, а також горизонтальним валиком, що відділяє тулово від шийки (рис. 25, 19). Максимальний діаметр корпусу 18 см, діаметр денця 10 см, висота, очевидно, становила 31—32 см. Цей глек не знаходить близьких аналогій у типології Б. В. Магомедова.

Друга група гончарного посуду в кількісному відношенні дещо поступається першій, складаючи близько 40%. Вважається, що така кераміка використовувалася головним чином для приготування їжі або збереження припасів. Цікаво відмітити, що з двох пов'язаних між собою будівель 4 і 5 перша (господарська споруда) містила переважно кухонний посуд, а друга (житло) — столову та кухонну кераміку. Посуд другої групи представлений майже виключно горщиками з кулястим або яйцеподібним туловом, відігнутою шийкою та потовщеними вінцями. Розміри різні: від мініатюрної посудинки з будівлі 24 (максимальний діаметр 10 см) до великих горщиків з вінцями діаметром до 20 см та денцями діаметром до 10 см. Виразні фрагменти горщиків середнього розміру зустрінуті у будівлях 2, 4, 33 та у ямі 60 (рис. 7, 4; 25, 18; 28, 5; 39, 15). Горщики звичайно прикрашали кількома заглибленими горизонтальними лініями, нанесеними на плечики посудини.

Крім горщиків до другої групи можна також зарахувати нвелику грубо виготовлену мисочку у вигляді зрізаного конусу. Лець відігнута шийка та зрізані навскіс вінця мали діаметр 12 см, діаметр денця 3,8 см, висота 5,4 см (рис. 7, 2).

В цілому можна відмітити, що склад черняхівського керамічного імпорту з поселення Олександрівка I є досить характерним для пізньокіївських пам'яток Чернігівщини. Тут кількісно переважає столовий посуд та майже відсутні посудини великих розмірів. Єдиною відмінністю від матеріалів інших поселень цього регіону є наявність виразних фрагментів не лише мисок і горщиків, але й глеків.

Знаряддя праці, зброя, прикраси.

Крім кераміки, з горизонтом київської культури поселення пов'язаний досить повний набір знарядь праці, прикрас та ін., який дозволяє до певної міри охарактеризувати основні господарські заняття, озброєння та костюм місцевих племен. Нижче описані речі, що походять з надійних київських комплексів або належать до типів, добре відомих у римську добу.

Знаряддя праці та промислів виготовлені гольним чином з заліза та сталі. Універсальні інструменти представлені ножами та шилами. Цілих ножів та їх виразних уламків знайдено три екземпляри. Ніж із спинкою у вигляді слабкої дуги має уступ при переході від клинка до черенка з боку спинки (культурний шар розкопу 1). Його довжина становила близько 13,5 см, довжина черенка 5 см, ширина леза до 2 см (рис. 38, 28). Два інші вироби (ями 59, 433) мали пряму спинку і різні уступи при переході до черенка з обох боків. Клинок мав довжину відповідно 10 і 8 см, максимальна ширина леза 2,2—2,3 см (рис. 38, 29). Ножі як першого, так і другого типу постійно зустрічаються на пам'ятках київської культури (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 59). Зокрема такі вироби знайдені на поселеннях Улянівка та Роїще біля Чернігова (Терпиловский, 1984, С. 25, 26).

Кілька уламків залізних стрижнів мали належати знаряддям типу шил (рис. 5, 8; 38, 20). Єдиний цілий подібний інструмент з будівлі 4 мав довжину 9,3 см (рис. 28, 2). Проте, на відміну від більшості шил, його робоча частина була не круглою, а квадратною в перерізі. Тому не виключено, що це знаряддя використовувалося скоріш як різець, а не як шило.

Серпи, що використовувалися для збирання зернових культур, репрезентовані трьома фрагментами. Уламок з будівлі 5 дозволяє встановити, що цей серп мав на п'ятці гачок, за допомогою якого кріпилося дерев'яне руків'я (рис. 9, 3). Два інші фрагменти (будівля 1 та яма 54 у будівлі 15) належали загостреним кінцям лез (рис. 5, 3; 32, 9). Можна припустити, що ці серпи мали майже прямі леза і відігнуте під тупим кутом руків'я. Саме такими

були два серпи, знайдені на поселенні Верхньостриженське 2 (Горюнова, Романова, Щеглова, 1989).

Крім звичайних ножів на поселенні знайдені два дещо незвичайні вироби. Одним з них є бритва з будівлі 14 з прямим клинком (загальна довжина 11,3 см, довжина леза 7,7 см, ширина 1,4 см (рис. 32, 6). Подібні бритви походять з поселень Роїще та Каменєво 2 (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 62). Інший виріб з будівлі 24 має прогнуту спинку та опуклу лінію леза (загальна довжина близько 11 см, ширина до 2,2 см, довжина черенку 3,3 см (рис. 22, 6). Можливо, він використовувався також як бритва або як спеціальний ніж для розкопу шкіри. Аналогічне знаряддя, яке вважається бритвою, походить з поселення Тайманове (Гурин, 1982, Рис. 35).

До знарядь промислів можна віднести риболовецький гачок середніх розмірів з ями 240 (його ширина 2,1 см), який має жало на кінці вістря (рис. 38, 25). Рідкою для київської культури знахідкою є кресало з ями 44. Воно має вигляд витягнутої пластини довжиною 9 см і шириною до 1,3 см, що закінчується круглими в перерізі черенком довжиною 8,7 см (рис. 38, 26). Подібні кресала, зокрема, походять з пам'яток черняхівської культури (Канів), а також з поселення Тайманове та інших пам'яток лісової зони (Митрофанов, 1978, С. 109).

Кілька металевих уламків належали до предметів невідомого призначення. Згадаємо лише підпрямокутну (5,6×0,9×0,2 см) залізну пластину з будівлі 4, яка могла бути напівфабрикатом якоїсь поковки (рис. 28, 1).

Серед знарядь праці, виготовлених з каменю, у Олександрівці I зустрінуті точильні бруски та жорна, здебільшого в уламках. Унікальним за розмірами є оселок з пісковик у вигляді паралелепіпеду із сторонами 34×6×3,2 см (будівля 8 — рис. 13, 2). Інші бруски (з розкопу 1, будівель 4, 9 та ями 358) також виготовлені з пісковик, іноді сланцю, але характеризуються меншими розмірами: їх довжина коливається у межах 7,2—8,5 см. В перетині вони чотирикутні шириною від 1,5 до 2,4 см. Оселок з будівлі 4 має сліди заточки голок, шил або різця, знайденого у цій же споруді (рис. 28, 3). Всі жорна, що використовувалися для переробки зерна на муку, виготовлені з вулканічного туфу. Їх уламки знайдені у ямах 47, 423, 507, 576, 577. Ціле нижнє жорно (лежак) із заглибленням для встановлення осі посередині (діаметр жорна 33 см, товщина в центрі 7,5 см, діаметр заглиблення 4 см, його глибина 2 см), а також фрагмент верхнього жорна (верхновода) знайдені у будівлі 24, (рис. 22, 5). Взагалі знахідки деталей ручних ротаційних млинів у вигляді туфових жорен на пам'ятках київської культури звичайно розглядають як своєрідну категорію черняхівського імпорту. Це підтверджує як конструкція таких млинів, так і матеріал, з якого зроблені жорна (Терпиловский, 1984, С. 35, 36). Єдиний кам'яний розтирач трапився у ямі 589. Не виключено, що він належить до іншого горизонту, тому що такі вироби не є типовими для київської культури.

З глини виготовлялась найчисленніша група індивідуальних знахідок — пряслиця, які при прядінні використовувались як маховички для веретен. Майже всі вони (знайдено 56 цілих і фрагментованих екземплярів, причому у будівлі 13 — дев'ять виробів, а у будівлі 33 — 20) належать до характерних для київської культури сплюснено-біконічних пряслиць з великим отвором (Терпиловский, 1984, С. 33). Розміри пряслиць цього типу з Олександрівки I є такими: діаметр 2—3,7 см, висота 0,8—1,7 см, діаметр отвору 0,7—1,6 см, проте найчастіше зустрічаються вироби діаметром 2,6—2,8 см висотою 1—1,3 см з отвором діаметром 1,1—1,5 см. Ребро звичайно чітке, іноді відтягнуте (рис. 19, 3—11; 25, 1—13; 38, 1—8, 11, 12). Більшість пряслиць виготовлена з глиняної маси з дрібними включеннями шамоту. Як правило, формовка є акуратною, сіра або червонувата поверхня ретельно вигладжена, інколи підлощена. Три пряслиця цього типу з будівлі 33 орнаментовані: на одному надряпаний хрест, на другому — хрест та під ним хвиля, по гранях третього нанесені дрібні насічки ножем (рис. 25, 11—13). Вироб з ями 287 нагадує за формою звичайне пряслице, але не має отвору (рис. 38, 9). Дві подібні речі знайдені поблизу Гомеля (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 63). Два пряслиця належать до бочкоподібних виробів. Пряслице з будівлі 1 більш

низьке: його діаметр 2,5 см, висота 1,8 см, діаметр отвору 0,5 см. Вироб з ями 307 має діаметр і висоту 2,5 см, діаметр отвору 1 см (рис. 5, 4; 38, 10).

Крім повторно використаного пряслиця з будівлі 33, характерного для милоградської культури раннього залізного віку, у Олександрівці I знайдені два цілі та фрагмент типових виробів черняхівської культури. Перше пряслице походить з будівлі 5. Воно масивне, максимальний діаметр 3,5 см, висота 2,5 см, діаметр отвору 0,7 см. Його торці вдавнені, поверхня чорнолощена, по зглаженому ребру нанесені навскіс сім канелюр, паралельно ребру зроблено 12 і 13 круглих вдавнень (рис. 9, 1). Другое пряслице з будівлі 33 мало подібні розміри: максимальний діаметр 3,8 см, висота 2,6 см, діаметр отвору 0,8 см. Як і у попереднього, торці вдавнені, поверхня чорнолощена. По ребру нанесено 19 вдавнень на рівній відстані одне від одного (рис. 25, 14). Уламок з тієї ж споруди належав гранчастому пряслицю менших розмірів (максимальний діаметр близько 3 см — рис. 25, 15), подібному до знайденого, наприклад, у Гаврилівці на Нижньому Дніпрі (Сымонович, 1960, табл. XII:2).

З добре обпаленої глини виготовлена також ливарна форма, від якої залишилися два уламки у ямі 64. Очевидно, розміри цілого виробу були такими: довжина 10 см, ширина 5 см, висота 2—2,5 см. На внутрішній поверхні помітні дві округлі заглибини діаметром 0,7 см, глибиною 0,2 см, а також канали для заливання металу або виходу повітря (рис. 38, 18).

З кістки виготовлялись знаряддя праці, що були необхідними при різних хатніх промислах, насамперед, при вичинці шкіри. Найбільш розповсюдженими були тупики — струги з ребер великих тварин. Їх знайдено більше десятка. Гострий край ребра залощений, очевидно, тупики використовували для очистки шкір від мездри і волосся (Терпиловский, 1984, С. 33, 34). Можливо, оброблена кістка з будівлі 8 є уламком проколки. Значно рідше на пам'ятках київської культури трапляються досить типові для черняхівської культури так звані ковзани. Крім Олександрівки I (будівля 4) вони знайдені лише на поселенні Роїще (шість екземплярів). «Ковзан» з Олександрівки I, який, ймовірно, виконував функції лошида, виготовлений з метаподія коня зі зрізаною та залощеною поверхнею (рис. 29, 1). Вважається, що ці знаряддя застосовувалися для обробки шкіри або розгладжування тканини (Терпиловский, 1984, С. 33, 34).

У тій же споруді 4 виявлені унікальні для київської культури залишки кісткорізб'ярського виробництва — напівфабрикати гребенів та відходи — обрізки оленячого та лосиного рогу. До деталей гребенів належать: прямокутні і окремі клиноподібні пластини ((3,2—3,5×1,8—2,3 см, товщина 0,3—0,6 см), на яких повинні були нарізуватися зубці (рис. 29, 2—7); бокові пластини-накладки (довжина 8,2—8,8 см, товщина до 0,2 см — рис. 29, 21—28); центральні пластини-вкладиші (2,5—44,3—6,8 см, товщина 0,5—0,8 см — рис. 29, 8—20). Прямокутні пластини виготовлялися з розколотих вздовж кубоподібних обрізків, які у свою чергу, робилися із обтесаних з усіх боків щільних частин рогу. Бокові пластини зроблені з циліндричних частин рогу, які розколювалися навпіл і з яких вибиралася губчаста тканина (рис. 30, 11—24). Потім заготовка розпрямлялася. Всього зібрано близько 30 різних деталей та напівфабрикатів. Жодна заготовка не має слідів нарізки зубців, просвердлених отворів, бокові пластини не обрізані за шаблоном.

Близько ста обрізків належать до різних частин рогів: гострих кінців паростків, основ рогу та пластин різної конфігурації (рис. 28, 9—20; 29, 29—35; 30, 1—10). Подібна майстерня, де, на відміну від олександрівської, виконувався весь цикл робіт по виготовленню гребенів, досліджена на черняхівському поселенні Велика Снітинка 2 (Магомедов, 1992).

Незакінчені вироби з кістки зустрінуті також у господарській будівлі 2 та у культурному шарі розкопу 10.

Предмети озброєння та мисливства на пам'ятках київської культури зустрічаються не часто. Проте у двох ямах (2 і 45) поселення, що розглядається, знайдені уламок наконечника спису та шпора. Від першого збереглася втулка та нижня частина леза. Довжина втулки 9,5 см, внутрішній діаметр 2,2 см. Лезо, очевидно, мало найбільше розширення у нижній частині (рис. 38, 27). Воно, ймовірно, було завширшки 4—5 см. Подібні списи досить

типові для низки культур римського часу, зокрема, пшеворської вельбарської та черняхівської (Kokowski, 1993, S. 337). До спорядження вершника належить шпора, що, як і наконечник спису, виготовлена із заліза. Її основу складає дугоподібно вигнута, розширена посередині пластина (максимальна ширина 1,5 см, товщина 0,25 см), на звужених кінцях якої зроблені гачки для ремня (рис. 38, 22). Відстань між кінцями дужки 8 см, глибина дуги 4,2 см. Посередині дужки — конічне вістря висотою 1 см. Кілька подібних шпор знайдено у лісовій зоні, але більшість з них виготовлено не з пластини, а з товстого дроту (Митрофанов, 1978, С. 108, 109). Шпора з Олександрівки I має певні паралелі серед центральноєвропейських шпор римського часу (Kokowski, 1993, S. 337, 338, fig. 8: c, g.)

Прикраси і деталі костюму представлені у олександрівських знахідках досить широко. З мідних сплавів виготовлені пластинчасті підвіски. Від виробу з будівлі 9 залишився фрагмент завширшки 3,9 см з отвором у куті (рис. 15, 5). Не виключено, що цей предмет міг використовуватися як накладка на шкіряний пас. Особливий інтерес являє собою велика пластина з карбованим орнаментом. Вона пошкоджена корозією, очевидно, її форма була прямокутною, розміром близько 5,5×5 см. У верхніх кутах залишилися два отвори, у які були просунуті овальні дротяні кільця (0,9×0,6 см). У верхній частині підвіски прикрашена рель'єфною дужкою, всередині якої знаходилась низка опуклин. Поруч збереглися дві дірки та сліди позолоти (?). У нижній частині пластина прикрашена пуансонним орнаментом у вигляді концентричних кіл і чотирма колами менших розмірів навколо нього (рис. 38, 19). На нашу думку, підвіска зроблена з бляшаного окуття якогось виробу, можливо, шухлядки чи рогу для пиття. На це вказує асиметричний орнамент у вигляді дуги, а також дірки, що, очевидно, залишилися від цвяхів. Вже потім заготовка була прикрашена кількома рельєфними колами, які були досить популярними у київських племен. Судячи за слідами позолоти, окуття могло мати римське походження.

З бронзи також були виготовлені дві пронизки, що, можливо, входили до складу намиста: трубчаста довжиною 1 см (будівля 1) і спіральна довжиною 2,3 см з будівлі 8 (рис. 5, 2; 13, 1). Остання аналогічна знахідкам з поселень київської культури Киселівка 2 та Верхньостриженське 2 (Терпиловский, 1984, табл. 8:5). Два скроневі кільця або сережки зроблені зі срібного дроту діаметром 0,2—0,3 см. Більша з них походить з ями 469 і має овальну форму (3,2×2,7 см) і незамкнені кінці (рис. 38, 32). Менша з будівлі 33 має кінці, що заходять один за інший. При цьому один кінець загострений (рис. 25, 16). Можливо, для цього виробу використаний уламок кільця, подібного до більшої прикраси. Аналогічні кільця зустрінуті на поселенні Роїще, де вони входили до складу комплексу прикрас кінської зброї (Терпиловский, 1984, С. 31).

Із заліза викопані дві з трьох фібул, знайдених у Олександрівці I. Застібка з ями 251 характеризується великими розмірами і належить до двочлених «воїнських» фібул із суцільним приймачем, арбалетних. Її довжина 7 см, довжина приймача 2,3 см. Круто вигнута спинка виготовлена з масивної пластини (0,7×0,2 см), прикрашеної фасетками і уплощеннями. Вісь, на яку накручена пружина, просунута крізь отвір на розклепаному кінці корпусу. Тетива нижня, довга. Тетива, пружина і голка відковані з дроту діаметром 0,2—0,25 см. Вісь (її довжина 5 см) закінчується двома кульками (рис. 38, 21). За типологією Є. Л. Гороховського, ця знахідка може бути віднесена до типу Б (Гороховский, 1988, С. 35). Ця застібка, на наш погляд, поєднує ознаки, типові для черняхівських фібул (оформлення корпусу фасетками та сплюсненнями), з такими рисами виробів лісової зони як масивність, використання заліза, довга тетива. Очевидно, ця прикраса була виготовлена місцевими майстрами. Фрагмент з будівлі 9, очевидно, належав до подібної фібули, дещо меншої за розмірами. Від нього залишилась пружина з віссю довжиною 4 см, а також уламки голки та тетиви (рис. 15, 8).

Бронзова фібула з будівлі 23 належить до характерних застібок черняхівської культури. Вона також двочленна «воїнська» з суцільним приймачем. Спинка її дещо деформована, її довжина, імовірно, не перевищувала 3,5 см, довжина приймача 1,2 см. Спинка виготовлена з пластини завширш-

ки 0,5 см, вона орнаментована площинами, фасетками і фігурними вирізками на кінці приймача. Тетива пружини коротка, подвійна. Довжина вісі близько 3,5 см, вона закінчується залізними кульками (рис. 35, б). Ця застібка належить до типу Б2 (Гороховский, 1988, С. 35).

Дві пряжки виготовлені із заліза. Перша (з культурного шару розкопу 1) мала підпрямокутну рамку (3,1×2,5 см), а друга (з будівлі 2) — овальну (2,3×1,3 см), калачеподібну (рис. 7, 1; 38, 24). Вона відкована з дроту діаметром 0,2—0,4 см, тобто належить до серії А за Є. Л. Гороховським. Цей тип пряжок є дуже типовим для черняхівської культури, а також для інших культур римського часу, в тому числі й київської (Гороховский, 1988, С. 42; Терпиловский, Абашина, 1992, С. 68). На ремені крім пряжок інколи кріпились також пластини-накладки. Знахідка з будівлі 7 мала вигляд двох залізнних подовжених пластин (3,1×1 см), скріплених на кінцях двома загнутими цвяхами, що продіті у отвори посередині коротких сторін (рис. 31, 1).

До типових виробів черняхівської культури належить трьохчастиний роговий гребінь з ями 235. Спинка трапецієподібної форми закінчується прямими плечиками. Складові частини скріплені між собою залізними заклепками. Довжина гребеня 8,8 см, висота до 6,3 см (рис. 38, 30). Цей виріб відноситься до типу II (Никитина, 1969, С. 157, 158), хоча виділені плечики зближують його з виробами «дунайського» варіанту. Гребінь цього типу у київській культурі зустрінуто вперше (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 72).

Досить численними є знахідки намистин, які також, безумовно, мають черняхівське походження. Всього їх виявлено 11, крім того з ями 246 походить залізне кільце діаметром 2,3 см, зроблене з квадратного у перетині перекрученого дроту, на яке надіта намистина темно-синього скла (її діаметр 1 см, висота 0,4 см — рис. 38, 23). Вона відноситься до типу 15 (Алексеева, 1978, С. 64, 65). Взагалі, з такого матеріалу зроблена більша частина намистин. Чотири з темно-синіх намистин (культурний шар розкопів 4 і 8, будівля 13, яма 96) представлені так званими багаточленими або гвинтоподібними пронізями (їх діаметр 0,4—0,7 см, довжина до 2,2 см), які належать до типу 203 (Алексеева, 1978, С. 74, 75 — рис. 19, 1; 38, 15—17). Аналогічні намистини відомі, зокрема, серед знахідок поселень Киселівка 2 та Верхньостриженське 2 (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 73). Ще одна намистина з будівлі 13 має спіральну структуру (діаметр 0,8 см, висота 0,5 см — рис. 19, 2).

З прозорого зеленуватого скла виготовлені дві великі намистини. Фрагмент з будівлі 17 належав до біконічного виробу діаметром близько 2,5 см і висотою 1,4 см (рис. 17, 9). Округла намистина з ями 507 мала діаметр 1,6 см та висоту 0,9 см (рис. 38, 14). За розмірами й матеріалом вони близькі до намистин з Улянівки (Терпиловский, 1984, С. 37) і Глевахи. Намистина з прозорого зеленуватого скла (будівля 33) мала менші розміри: діаметр 0,8 см та висоту 0,6 см (рис. 25, 17). Вона належить до типу 8 (Алексеева, 1978, С. 64).

Досить велика намистина з будівлі 22 (діаметр 1,4 см, висота 0,8—1 см) виготовлена з червоного глухого скла (так званої пасти — рис. 22, 1). Цей виріб можна віднести до типу 3 (Алексеева, 1978, С. 63).

Дві намистини (з ями 53 у будівлі 15 і з ями 365) з прозорого скла бурштинового кольору збереглися дуже погано (рис. 32, 10; 38, 13). Перша з них мала, імовірно, вигляд низького циліндру (діаметр 0,9 см, висота 0,4 см), а друга була округлою (діаметр 1 см, висота 0,7 см). Усі намистини, що згадані вище, мають численні аналогії у черняхівських комплексах. Зокрема, вони зустрінуті на таких могильниках Лівобережжя як Соснова, Компанійці, Успенка, Сад, Боромля*.

1. 3. Планування та хронологія пам'ятки.

Під час розкопок розкрито біля 2 га площі поселення, через що можна вважати, що досліджна основна його частина. Розкопи, які були закладені на лівому і правому берегах балки, дозволили практично повністю виявити ширину забудови по лінії північ-південь. У межах розкопаних ділянок ширина

* Висловлюємо щирі подяку О. В. Бобровській за консультацію з цього питання.

Збудови складає від 40—60 м (на правому березі) до 60—70 м (на лівому). Збудова поселення вздовж обох берегів давнього струмка простежена протягом майже 300 м. За поширенням підйомного матеріалу довжина поселення складає не менше 600 м. У всякому випадку, об'єкти київської культури, безумовно, виходять за межі усіх досліджених ділянок як у західному, так і у східному напрямках. Природньо, остаточні розміри поселення київської культури та кількість відповідних будівель залишаються невідомими, проте можна розглянути планувальну схему Олександрівки 1, спираючись на дані розкопок (рис. 3).

Більша частина жител концентрується у розкопах 3-4 (лівий берег) та на протилежному боці у розкопі 1. До першої групи входять будівлі 5, 8—10, 13, а також будівля 22 у розкопі 8, до другої — будівлі 1, 2, 24. Відстань між двома найближчими з жител на лівому березі коливається між 1 та 15 м, а на правому — у межах 6—7 м, тобто вони утворюють досить щільне скупчення жител. Лише на одній споруді житлового призначення розміщено на північний захід, нижче за течією струмка, від кожної групи: це будівля 17 в 68 м від найближчої до неї будівлі 22 (лівий берег) і будівля 33 в 62 м від будівлі 2 на правому березі. Цікаво відмітити, що всі традиційні для київської культури напівземлянки (будівлі 8, 9, 13), а також близькі до них конструктивно будівлі 17, 22 сконцентровані на лівому березі, в той час як житла на правому боці представлені наземними спорудами і єдиною напівземлянкою (будівля 33). Серед будівель на лівому березі до наземних жител впевнено можна віднести лише будівлі 6 і 10 (рис. 46). Можливо, ця особливість планування поселення пояснюється різним ступенем проникнення черняхівських традицій (зокрема, деталей житлобудівництва, про що йшла мова вище) до різних груп київського населення.

Чіткої закономірності в розміщенні господарських ям і споруд не існує, хоча можна припустити, що вони тяжіють до оточуючих житла ділянок. Значна концентрація ям в північній частині розкопу 7, у південно-західній частині розкопу 8 та у межах розкопу 10 (рис. 3), можливо, вказує на існування десь неподалік будівель, але перевірка цього припущення є справою майбутнього.

Відмітимо також, що звичайно на київських поселеннях господарські ями розташовані нижче по схилу, ніж житла. На відміну від цього у Олександрівці 1 спостерігається тенденція до розміщення більшості жител ближче до краю балки, в той час як ями головним чином тягнуться вглиб рівнини.

Нагадаємо, що заповнення будівлі 33 було прорізане кількома господарськими ямами більш пізнього часу, кераміка яких не відрізнялась від матеріалів київських комплексів даного поселення. Ймовірно, цей факт може вказувати на те, що на заключній фазі існування поселення київської культури ділянка в районі розкопу 9 з житлової перетворюється на господарську периферію.

Найближчу аналогію за системою планування серед поселень київської культури Олександрівка 1 знаходить у цьому ж регіоні. Це поселення Роїще, що розташоване за 15 км на північ, вище по Стрижню. Як і Олександрівка 1, воно займає схиди зволоженої у давнину балки, причому основні об'єкти досліджені на низькому мисоподібному виступі. Саме тут знаходилось кілька жител (напівземлянок і наземних будівель) і господарських споруд, а також більше 200 ям-льохів. Подібні об'єкти існували й на інших берегах балки (Терпиловский, 1990, С. 45—52).

Можна припустити, що період існування київського поселення у Олександрівці 1 не був тривалим, про що свідчить відсутність суцільного культурного шару. На відміну від цієї пам'ятки, поселення Роїще функціонувало, очевидно, довше, на що вказують достатньо потужний культурний шар і щільна збудова (Терпиловский, 1990).

Конкретні хронологічні межі київського горизонту Олександрівки 1 можна встановити шляхом аналізу датуючих речей, що описані вище. Черняхівський імпорт тут виключно багатий для пам'яток київської культури Чернігівщини і репрезентований різноманітною гончарною керамікою, скляними намистинами, бронзовою фібулою, роговим гребенем та ін. Оскільки

пам'ятка знаходиться відносно далеко від північного кордону розповсюдження черняхівської культури, це красномовно говорить про синхронність існування Олександрівки I і черняхівських пам'яток. Деякі типи гончарних посудин (зокрема, фрагменти глеків з граненим корпусом) вказують на те, що ці речі потрапляли до київських племен не раніше IV ст. Ще більш звизити цю дату допомагають фібула та гребінь.

Бронзова воїнська фібула належить до типу B2, який в цілому відноситься до IV ст. (Гороховський, 1988, С. 43, 44). Рогові гребені з трапецієподібною спинкою досить широко представлені у центральноєвропейських культурах пізньоримського часу і в черняхівській культурі. В першому випадку вони датуються кінцем III-IV ст. (Thomas, 1960, S. 120), а в черняхівській культурі — кінцем III — серединою IV ст. (Никитина, 1969, С. 158, 159). За даними Є. Л. Гороховського, сполучення подібних фібул і гребенів є типовим для комплексів фази 3 ("Косанівської") функціонування черняхівських могильників (Гороховський, 1988, С. 44), що датується близько 330-380 рр.

Менш конкретні дати дають скляні намистини. Ця категорія знахідок з античних пам'яток Північного Причорномор'я добре пророблена, але аналіз подібних намистин черняхівської культури залишається справою майбутнього. Більшість намистин з Олександрівки I мають певні аналогії серед пізньоантичних знахідок III—IV ст. (Алексеева, 1978, С. 74, 75). Можна зауважити, що подібні прикраси, зокрема, гвинтоподібні пронизи типу 203, характерні саме для пізніх комплексів черняхівської культури. Вони також знайдені на пізньокиївських поселеннях Киселівка 2 та Верхньостриженське 2.

Таким чином, черняхівські датуючі речі могли потрапити до поселення Олександрівка I приблизно у другій треті — третій чверті IV ст.

Розглянемо також велику арбалетну залізну фібулу, що не має прямих аналогій. На наш погляд, це — продукція місцевих майстрів, що поєднує певні риси київських та черняхівських виробів. До перших можна віднести довгу тетиву, а також в якійсь мірі традиційний для київських прикрас матеріал і відносно великі розміри (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 67, 68). До других належить оформлення корпусу не лише фасетками, але й площадками, також отвір для осі на розклепаному кінці фібули. Зазначимо, що площадки на корпусі не типові для застібок Прибалтики другої та третьої чверті I тис. н. е., а ранньосередньовічні двочленні слов'янські фібули звичайно мають на голівці загнуту петлю для кріплення осі. За більшістю ознак фібула з Олександрівки I подібна до застібок з пізньокиївського поселення Каменеве 2 (Сымонович, 1983, С. 99, 100), що відрізняються лише лопатоподібним оформленням ніжки. Очевидно, знахідка, що розглядається, може бути датована другою половиною IV — початком V ст.

Як і фібула, залізна шпора не є типовою для черняхівської культури і низки центральноєвропейських культур. Проте подібні вироби тут відомі; вони датуються кінцем пізньоримського часу — початком доби Великого переселення народів (Kokowski, 1993, S. 338). Пластинчаста дужка свідчить, що цей виріб може бути імітацією шпор римського часу. Очевидно, від подібних речей місцевого виробництва походять більш пізні шпори з гачками на кінцях, які виготовлені не з пластини, а з прута (Митрофанов, 1978, С. 108, 109). До римського періоду належить й пластинчасте кресало з довгим черенком. Аналогічний виріб знайдений на черняхівському могильнику у Каневі, що датується другою половиною IV ст. (Петраускас, Петропавловський, 1993, С. 92). Очевидно, в наступний час такі кресала поширюються у глибині лісової зони.

Можна припустити, що такі черняхівські речі як бронзова фібула і гребінь фіксують початковий період існування селища, тоді як велика залізна фібула, а також, можливо, шпора і кресало окреслюють його верхню дату. Сполучення черняхівських імпортих речей та залізних предметів місцевого виробництва може вказувати, що поселення київської культури існувало протягом другі половини IV — початку V ст., причому, очевидно, час його «реального» функціонування у цих межах охоплював не більше 40-50 років.

Таким чином, пам'ятка належить до заключної фази київської культури, з якою у Подесенні пов'язані поселення Роїше, Улянівка (Терпиловский,

1984, С. 40—42) та Верхньостриженське 2 (Горюнова, Романова, Щеглова, 1989). Їх, зокрема, зближує наявність значного і різноманітного черняхівського імпорту, а також деяких речей, виготовлених, імовірно, на місці. До останніх можна віднести бритви з прямим клинком, срібні скроневі кільця, а також великі залізні фібули з суцільним приймачем. Характерно, що по дві подібні бритви і фібули походять також з поселення Каменево 2 біля Курська, що має певні деснянські риси.

1. 4. Місце пам'ятки у системі культур Східної Європи другої чверті I тис. н. е.

У першу чергу необхідно визначити місце Олександрівки 1 серед пам'яток київської культури, до яких, власне, належить й поселення, що розглядається. У пошуках аналогій розглянемо перш за все найбільш близькі у хронологічному і територіальному відношенні київські старожитності. Мова йде про пам'ятки третього, заключного, етапу розвитку київської культури у Подесенні. Пам'ятки цього кола досліджені передусім саме на околицях Чернігова і представлені виключно поселеннями. Відносно широко розкопані селища біля сел Роїще, Улянівка, Киселівка, Сибереж (Терпиловский, 1984, С. 87—90; Горюнова, Романова, Щеглова, 1989). Всі вони характеризуються фінальними контактами з черняхівською культурою та одночасово появою деяких рис, що властиві вже наступним ранньосередньовічним слов'янським старожитностям (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 88).

Особливо близькими аналогіями серед перерахованих пам'яток є Роїще та Верхньостриженське 2. Як і Олександрівка 1, вони розташовані у басейні Стрижня, займаючи родючі ґрунти на лесових «островах» (рис. 1 А). Їх також зближує топографія — всі вони належать до пам'яток рівнинно-балкового типу. Усі поселення забудовані не лише житлами та ямами-льохами, що досить типово для київської культури, але й господарськими спорудами каркасно-глинобитної конструкції. Подібним є також набір знарядь праці та прикрас. Зокрема, це залізні ножі, серпи, кістяні тупики, характерні пряслиця, ротаційні жорна, срібні кільця та пластинчасті лунниці, скляні намистини та ін. Досить близьким є також керамічний комплекс усіх трьох пам'яток. Серед ліпного посуду переважають ребристі горщикоподібні посудини, до того ж серед біконічних горщиків тут значну долю складають більш профільовані посудини типу П-2-г, що відрізняє ці пам'ятки від розташованих неподалік, безпосередньо на берегах Десни, поселень Улянівка і Киселівка 2.

Однак деякі риси надають Олександрівці 1 своєрідності навіть серед типологічно найближчих до неї пам'яток. Найвиразніше виділяють її з кола інших поселень деснянського варіанту київської культури відносно великі розміри та наземні житла, у яких інколи споруджували глиняні печі. Такі будівлі звичайно поодинокі на селищах Подесення цього часу (Роїще, споруда 14), а у Олександрівці 1 вони кількісно переважають над напівземлянками. Другою особливістю Олександрівки 1 є те, що у керамічному комплексі майже відсутні диски. Як зазначалося вище, ця категорія посуду відсутня також на поселеннях Козаровичі, Гочево 1, Попово-Лежачі 4, але на відміну від Олександрівки 1 усі ці пам'ятки належать до найбільш ранніх. У Олександрівці 1 зустрічаються груболіплені мисочки і опуклобок горщики, не типові для пам'яток Подесення, але досить характерні для східнолівобережного та, у якійсь мірі, середньодніпровського варіантів київської культури (Терпиловский, Абашина, 1992, С. 55, 56).

Таким чином, київський горизонт поселення Олександрівка 1 цілком вписується у систему київської культури і належить до пам'яток заключного етапу деснянського варіанту. У межах останнього він має найбільшчі аналогії у вигляді двох інших розкопаних поселень басейну Стрижня — Роїща та Верхньостриженського 2. Проте деякі риси надають йому певної своєрідності, що, на наш погляд, може бути пояснено передусім тісними контактами з черняхівською культурою.

Справді, кількість черняхівського імпорту, що звичайно визначається за числом фрагментів гончарного посуду, у Олександрівці 1 виключно висока для Подесення. Найближчі показники має Роїще, де відсоток черняхівської

гончарної кераміки у середньому становив близько 6% та сягав 15% у будівлі 1. У Олександрівці 1 середні показники близькі (майже 6% на усій розкопаній площі, причому у розкопах 2 і 3 кількість гончарної кераміки становить 16,6 та 8,6%), але у заповненні споруд 4 і 5 відсоток гончарного посуду сягав відповідно 30,3 та 39,3%. На відміну від Роїща (а тим більше інших деснянських пам'яток) черняхівський посуд репрезентований менш фрагментованими екземплярами, серед яких, крім горщиків та мисок, є глечики, що відсутні на інших пам'ятках Подесення. Відзначається знахідка ліпної мисочки черняхівського походження, що побічно вказує на існування більш тісних зв'язків порівняно з необхідними для потрапляння гончарного посуду. Додамо також, що ліпна мисочка та кілька опуклобоких горщиків мають певні аналогії серед пам'яток північно-західної черняхівської периферії, а специфічні посудини вельбарського чи сарматського типу у Олександрівці 1 не знайдені.

До інших речей черняхівського виробництва належать бронзова воїнська фібула, роговий гребінь, скляні намистини, кілька пряслиць, а також уламки туфових жорен.

Унікальним свідченням тісних контактів з черняхівськими племенами є майстерня по виготовленню напівфабрикатів гребенів з рогів оленя та лося. Як зазначалося вище, жодна заготовка не мала пропиляних зубців, просвердлених отворів під заклепки, боковим накладкам також не було надано остаточної форми. Все це вказує, що кінцева робота по виготовленню гребенів провадилась десь у іншому місці більш вправним гребінником. Майстерня, де фіксується повний цикл виробництва гребенів, відома поки що лише у черняхівській культурі — це Велика Снітинка 2 (Магомедов, 1992). Тому, на нашу думку, цілком логічно припустити, що напівфабрикати гребенів виготовлялись спеціально на замовлення черняхівських майстрів. Високий відсоток гончарного посуду у виробничому приміщенні і пов'язаному з ним житлі, наявність там черняхівського пряслиця та ще два подібні вироби з будівлі 33 можуть вказувати, що люди, які мешкали у цих спорудах, підтримували більш тісний зв'язок з черняхівськими племенами, ніж інші мешканці поселення. Найближчі від Олександрівки 1 черняхівські поселення, як встановлено розвідками Е. О. Симоновича, А. О. Мултанена та Ю. М. Ситого, відомі між Ніжином і Борзною, тобто на відстані 60—70 км. Ця відстань не здається нам надмірною для того, щоб взаємовигідні торговельні зв'язки могли підтримуватися більш-менш регулярно.

Ще одним доказом київсько-черняхівських взаємовідносин є велика кількість своєрідних наземних жител у Олександрівці 1. На нашу думку, цей тип споруд виник на київському ґрунті як пристосування черняхівського будівельного досвіду до умов лісової зони. Запозичивши наземне розташування стін і глиняні печі, київські племена зберегли традиційну конструкцію (зруб, а також центральний стовп для підтримки даху) та розміри. Раніш також була висловлена думка (Терпиловский, 1984 а, С. 84), що значне поширення господарських будівель з каркасно-глинобитними стінами пов'язане також із запозиченням певних черняхівських традицій. Значна кількість таких споруд у Олександрівці 1 підтверджує цю думку. Ще одним аргументом на її користь може бути те, що ані наземні житла, ані господарські будівлі не є типовими для ранньосередньовічних культур, генетично пов'язаних з київською.

У матеріалах з Олександрівки 1 знаходить також красномовне підтвердження висновок про те, що, судячи за матеріалами пізньокиївських пам'яток Подесення, на переламі IV/V ст. черняхівське населення, яке було відрізане гунами від причорноморських центрів та римських провінцій, значно розширило свої контакти з київськими племенами (Терпиловский, 1984 а, С. 85).

Заслуговує на увагу ще один аспект взаємозв'язків пізньокиївських поселень Чернігівщини з оточуючими пам'ятками. Як зазначалося вище, у Подесенні пізньокиївські матеріали вивчені передусім в цьому районі, причому за своїм характером вони суттєво відрізняються від пам'яток попереднього часу, таких як Лавриків Ліс, Форостовичі, Киріївка та ін., розташованих поблизу Новгород-Сіверського та Сосниць (Третьяков, 1974, С. 99—118; Тер-

пиловский, 1984, С. 90, 91). Подібні старожитності у районі Чернігова майже невідомі, за виключенням київського горизонту поселення Титова Річка поблизу с. Деснянка (Шекун, Терпиловский, 1993, С. 5—18). Складається враження, що кількість пам'яток у Чернігівському Подесенні різко зростає протягом IV ст.

До того ж слід відмітити низку спільних рис пам'яток цього району і Київського Подніпров'я. Для останньої групи київських пам'яток характерні такі ознаки як різноманітна топографія (в тому числі рівнинно-балкове розташування поселень), різні типи жител (в тому числі незначно заглиблені в землю, з глинобитними печами), виносні вогнища різних конструкцій, більш складний керамічний комплекс, що включає великий відсоток біконічних посудин та конічні площки. Слід зазначити, що старожитності з такими рисами (Козаровичі, Обухів 3, Білогородка, Глеваха та ін.) належать головним чином до більш раннього часу, ніж такі пам'ятки Чернігівщини як Олександрівка 1, Роїще, Верхньостриженське 2, Улянівка, Киселівка 2, Виблі. Тому не можна повністю виключати можливості переселення частини мешканців Київського Подніпров'я у північно-східному напрямку, внаслідок чого місцева культура зазнала певних змін. У попередньому плані можна припустити, що поштовхом для такої міграції могло бути просування черняхівсько-вельбарських племен на північ від Стугни, яке фіксується на початку IV ст. (Терпиловский, 1988, С. 211, 212). Можливо, частина носіїв таких пам'яток як Обухів 3, Глеваха і Нові Безрадиці, що мали певний досвід співіснування з черняхівським населенням напередодні цих подій, й були тим фактором, що змінив хід історико-культурного процесу у Чернігівському Подесенні.

Як вказувалось вище, у пізньокиївському середовищі зароджуються певні риси, що у середині I тис. н. е. стають притаманними ранньосередньовічним слов'янським культурам. Зокрема, у київських старожитностях Подесення знаходять свої витoki колочинська і пеньківська культури. Першу традицію репрезентує більшість деснянських пам'яток, в тому числі Улянівка і Киселівка 2 біля Чернігова. До другої, як вважають, належать пам'ятки басейну Стрижня — Роїще і Верхньостриженське 2 (Обломский, 1991, С. 121—123; Терпиловский, Абашина, 1992, С. 96). У пеньківській та колочинській культурах знаходять своє продовження такі риси київської культури як розташування більшості поселень у низьких місцях, квадратні житла-напівземлянки з центральним стовпом і вогнищем, біконічні пряслиця, диски, поховальний обряд з трупоспаленням, а також спільні структури господарства і суспільного життя. Зближує їх також керамічний комплекс, що включає головним чином біконічні та циліндро-конічні посудини, а також опуклобокi і слабoproфiльованi горщики. Відмінності полягають насамперед у ступені розповсюдження кераміки тих чи інших типів, а також у пропорціях і деталях оформлення посудин.

Розглянемо, до якої традиції тяжіє набір ліпної кераміки з Олександрівки 1. Як зазначалось вище, головне місце тут займають біконічні горщики типів II-2-в і II-2-г (45%). Кількісно їм поступаються опуклобокi горщики типу I-1 (20%). Іншим формам належить від 6 до 15%. Такий розподіл форм горщиків зближує пам'ятку, з одного боку, з синхронним поселенням Роїще, а з іншого — з поселенням пеньківської культури Хитці в усті Удаю. До того ж кераміка раннього етапу Хитців, що походить із споруд 2, 5, 6, 8, 9, 14 нагадує олександрівську за такими особливостями технології як характер домішок, способи формування, обробка поверхні, моделювання вінець, а також за орнаментальними мотивами у вигляді горизонтальних валиків. Однак останні, як і диски, зустрінуті у Олександрівці 1 лише у двох випадках. Між тим, корчаги з валиком під вінцями, диски та сковорідки з низьким бортиком є досить характерними для набору посуду пеньківської культури (Горюнов, 1981, С. 71—78). Це не дозволяє зарахувати Олександрівку 1 до типово пеньківських пам'яток, однак її цілком можна вважати «протопеньківською». Додамо, що з появою цієї пам'ятки набуває нових аргументів гіпотеза про «північне» походження пеньківської культури (Горюнов, 1981, С. 78, 82; Терпиловский, 1984, С. 79—83; Приходнюк, 1985, С. 91, 92).

Таким чином, керамічний комплекс київської культури поселення Олек-

сандрівка 1 є найбільш близьким до посуду деяких інших пам'яток басейну Стрижня — Роїще та Верхньостриженського 2. Всі вони мають певні риси пеньківської культури, особливо помітні у пропорціях і оформленні біконічних горщиків типу П-2-г.

Слід також порівняти кераміку Олександрівки 1 з матеріалами двох дискусійних пам'яток, розташованих південніше, на території лівобережного лісостепу. Першим є поселення Хлопків на р. Трубіж, яке автором публікації розглядається як черняхівське (Некрасова, 1988). Але, незважаючи на численні черняхівські речі, ліпний керамічний комплекс Хлопкова характеризується переважанням посуду київського стилю. Через унікальність цієї пам'ятки проблема її походження та співвідношення з київською та черняхівською культурами потребує подальшого вивчення. Не виключено, що спочатку поселення було засноване носіями черняхівської культури, на що вказує низка «чисто черняхівських» об'єктів. Пізніше, після середини IV ст., сюди проникає київське населення, внаслідок чого зростає кількість специфічної ліпної кераміки і комплекс пам'ятки набуває змішаного київсько-черняхівського характеру (Терпиловский, 1994, С. 22). При цьому максимальна подібність ліпного посуду спостерігається саме з керамікою пам'яток типу Роїще, до числа яких входить й Олександрівка 1. Мова йде про біконічні горщики з майже невиділеною шийкою, що неодноразово були описані вище, а також про відсутність у Хлопкові глиняних дисків, які є поодинокими й у Олександрівці. Особливістю Хлопкова є велика кількість корчаг з наліпним валиком під вінцями, які у дещо зміненому вигляді надалі стають характерною ознакою пеньківського керамічного комплексу.

Заслужують на увагу також матеріали поселення Сенча на р. Сулі. Звичайно ранньослов'янську пам'ятку в урочищі Сампсоніїв Острів відносять до ранньокілочинських старожитностей, що співіснували з черняхівською культурою близько межі IV/V ст. (Горюнов, 1981, С. 55—58, 110). Після проведених у 1990–1992 рр. широких розкопок справа виглядає дещо інакше. Численні уламки кераміки належали головним чином до горщиків опуклобоких, банкоподібних, біконічних, циліндро-конічних та тюльпаноподібних форм, а також до дисків, ліпної мисочки та кількох черняхівських гончарних посудин. В цілому матеріали Сенчі приблизно у рівній мірі поєднують риси київської, пеньківської та кілочинської культур, що відображає початковий етап складання пеньківської культури на основі традицій населення більш північних територій, яке переселилося до лісостепу (Терпиловський, Левченко, 1994). В цьому плані не можна не помітити значної схожості посуду Олександрівки 1 і Сенчі, причому комплекс першої пам'ятки більш нагадує пеньківську кераміку, якщо навіть орієнтуватися на матеріали Хитців, що розташовані неподалік від Сенчі (Горюнов, 1981, С. 54—57). У Олександрівці 1 вище відсоток «протопеньківських» біконічних горщиків та менше слабопрофільованих посудин, що є досить типовими для Сенчі. Проте Сенчу з Хитцями поєднує відносно широке поширення дисків; лише пеньківській культурі притаманні груболіпні миски, які майже не зустрічаються на київських пам'ятках (Горюнов, 1981, С. 73). Можливо, ці відмінності пояснюються не лише локальними, але й хронологічними особливостями пам'яток: поселення Олександрівка 1 належить до другої половини IV (можливо також початку V ст.), а Сенча — до переламу IV/V ст., скоріш до першої половини V ст. Про асинхронність цих пам'яток, зокрема, свідчить незначна кількість черняхівської гончарної кераміки з Сенчі, незважаючи на те, що ця пам'ятка, на відміну від Олександрівки 1, розташована у лісостепу. Імовірно, у період заснування селища черняхівських пам'яток на околиці Сенчі вже не існувало.

Очевидно, саме нащадки носіїв таких пам'яток Подесення (а точніше басейну Стрижня) як Олександрівка 1, Роїще, Верхньостриженське 2, що просунулися на південь після занепаду черняхівської культури, стали ядром пеньківських племен, принаймі на території західної частини лісостепового Лівобережжя.

2. Горизонт колочинської культури

Наступний, середній, горизонт існування ранньослов'янського поселення репрезентований матеріалами колочинської культури. Ці знахідки кількісно і якісно значно поступаються київським. Більшість матеріалів колочинського типу не зустрінуто ані в культурному шарі, ні у господарських ямах. До цього періоду впевнено можна віднести лише комплекси двох жител, короткий опис яких надається нижче.

Будівля 11 розташована у середній частині розкопу 4. Котлован споруди має підквадратну форму (4×4 м). Стінки котловану ледь звужуються до дна. Глибина 0,5 м. На долівці, у кожному з кутів, зафіксовані чотири стовпові ями. Крім них у долівці простежено ще кілька ям. Найбільша з них, що за стратиграфічними даними належить до попереднього горизонту, (діаметр 1,6 м, глибина 0,25 м) розташована майже у центрі споруди, ще одна — біля північно-західного кута (її діаметр 0,7 м, глибина 0,5 м). Третя яма діаметром 0,45 м і глибиною 0,12 м розташована біля середини південної стінки. В північно-західному куті споруди в заглибленні зафіксовано ще кілька ям (діаметр 0,4—0,8 м, глибина 0,1—0,2 м). Котлован заповнений темно-сірою супіссю з включенням вугликів та піщини (рис. 47), в якій зустрінуті фрагменти ліпних опуклобокких горщиків. Подібна кераміка, а також обручка з бронзового дроту і фрагмент пряслиця знайдені у ямах у північно-східному куті (рис. 48, 3—23).

За 1,2 м на схід від будівлі 11 на рівні материка простежена обпалена пляма діаметром 0,55 м. Очевидно, це сліди виносного вогнища, що належало до комплексу житла 11.

Будівля 16 розташована у північно-західній частині розкопу 5. Котлован прямокутний у плані (4,25×3,8 м), заглиблений в материк на 0,35 м, орієнтований стінами за сторонами світу. Долівка на рівні прошарку материкового суглинку рівна. Південна стінка має виступ (1,2×0,8 м), який, імовірно, вказує на місце входу. Праворуч від входу зафіксоване місце вогнища у вигляді обпаленої плями на долівці діаметром 0,7 м. У кожному куті та посередині стін — по стовповій ямі (у північно-східному, південно-західному та посередині південної стінки таких ям по дві). Їх діаметр 0,15—0,35 м, глибина 0,15—0,4 м. В центральній частині котловану — ще три ями діаметром 0,55—0,66 м і глибиною 0,2—0,5 м. Підпрямокутна яма 1,75×0,75 м з округлими кутами, заглиблена на 0,2 м, знаходилась біля південної стінки (рис. 49). Під час зачистки плями споруди зустрінуто понад 100 фрагментів ліпних горщиків. Котлован на всю глибину був заповнений чорною супіссю з включенням вугликів та піщини. Вдovж стін простежені вивали темно-сірої та сіро-жовтої супісі. В східному секторі, переважно у верхній частині заповнення, знайдено біля 160 уламків ліпного посуду, а також одна гончарна стінка, яка, очевидно, потрапила у заповнення напівземлянки з культурного шару. В західному секторі виявлено біля 120 фрагментів ліпних горщиків та

одна гончарна стінка. На долівці зустрінуті розвали двох ліпних горщиків, один з них знаходився поблизу вогнища. Крім того у заповненні будівлі знайдені ніж, біконічне глиняне пряслице, три тупики з ребер тварин, а також кістки бика, кози, свині, коня (рис. 50).

Можна відзначити, що житла колочинської культури близькі до напівземлянок кийської культури, з якими їх об'єднує наявність відкритого вогнища у житлі 16. За розміром стін і ступенем поглибленості котлованів будівлі обох культур також подібні. Відмінність помітна лише у конструкції стін: обидва колочинських житла на відміну від кийських мають в кутах стовпові ями, а будівля 16 — навіть додаткові ями вздовж стін. Таким чином, можна припустити, що кийські напівземлянки, очевидно, були зрубними, а колочинські житла мали стовпову конструкцію стін. Імовірно, горизонтальні колоди закріплювались кінцями у пазах кутових стовпів.

Виразні матеріали колочинської культури у інших об'єктах не зустрінуті. Проте, не можна повністю виключати можливості, що деякі ями з невиразними ліпними черепками могли належати до колочинського горизонту. Зокрема, фрагмент пряслиця колочинської культури зустрінутий у ямі 659, що прорізала заповнення житла 33 кийської культури.

Керамічний комплекс колочинської культури з Олександрівки 1 представлений лише посудом, що походить з жител 11 і 16. Весь посуд ліпний, виготовлений з керамічного тіста, що має значний домішок зерен шамоту різного розміру. Поверхня посудин через це горбкувата, колір її переважно сірих відтінків. Горщики досить товстостінні, денця їх на відміну від кийської кераміки звичайно не мають закраїн. Фрагменти належали горщикоподібним неорнаментованим посудинам, лише три горщики мали під вінцями наліпні горизонтальні валики (рис. 48, 7, 8; 50, 16). Переважає більшість уламків, які можна визначити, були від посудин невеликих розмірів з вінцями діаметром 12—17 см. У будівлі 11 також зустрінуті фрагменти двох великих горщиків з діаметром вінця близько 20 см, а у будівлі 16 — двох корчаг з вінцями діаметром близько 30 см. Дві цілі посудини з будівлі 16 мають такі розміри: діаметр вінця 17 см, діаметр донеч 9,5 і 11 см, висота відповідно 17,3 і 19,3 см (рис. 50, 3, 7).

Типологія деснянської кераміки колочинської культури, що розроблена Є. О. Горюновим (1981, С. 19—21), вміщує такі основні типи горщиків: тюльпаноподібні з широким горлом, високі та приземкуваті банкоподібні, біконічні та циліндро-конічні з ребром на середині висоти. Рідше зустрічаються горщики із загнутим до середини краєм і стрункі посудини, що нагадують кераміку празького типу. Колочинський посуд з Олександрівки 1 практично весь складається з опуклобок і слабoproфільованих форм. Ребристі горщики, за єдиним виключенням (рис. 48, 18), тут відсутні. Колочинська кераміка з будівель 11 і 16 розподіляється відповідно таким чином: широкогорлі тюльпаноподібні — 2 і 2; банкоподібні — 2 і 2; опуклобок форми з максимальним розширенням у верхній частині — 5 і 2; посудини із загнутим всередину краєм — 1 і 1. Можна помітити, що від інших колочинських пам'яток Подесення комплекс із Олександрівки 1 відрізняється перш за все поширенням опуклобок форм, а також наявністю посудин із загнутим всередину краєм. Якщо до того ж взяти до уваги, що оформлення верхніх частин цих горщиків наближається до характерних посудин празького типу, то можна припустити, що особливості місцевої кераміки викликані впливами з боку пам'яток Правобережного Подніпров'я. Певне розповсюдження у празькій культурі отримала також орнаментация посудин наліпними валиками (Русанова, 1973, табл. 27; Баран, 1972, С. 41—43). При цьому відзначаємо, що у празьких і колочинських старожитностях валики здебільшого прикрашені косими нарізами.

Кераміка з Олександрівки 1 не є типовою для раннього періоду колочинської культури — помітне місце у ранньому комплексі Подесення займають ребристі горщикоподібні посудини. Посудини такої форми, зокрема, репрезентовані у матеріалах поселень Вигори 2 біля Чернігова (Шекун, Терпиловський, 1993, С. 18—20) та Заяр'я поблизу Новгорода-Сіверського (Горюнов, 1974, С. 121—125). Очевидно, колочинський горизонт з Олександрівки 1 на-

лежить до більш пізньої фази культури, для якої характерні опуклобокі та слабопрофільовані горщики. Про це також побіжно може свідчити той факт, що обидва колочинські житла розташовані безпосередньо поверх споруд київської культури. Очевидно, у час їх існування площа пам'ятки вже не мала виразних слідів об'єктів попереднього періоду.

Крім кераміки з жител 11 і 16 походить кілька індивідуальних знахідок. Це два глиняні пряслиця, залізний ніж, бронзова обручка та три кістяні тупики. Пряслиця, як і київські, мають сплющено-біконічну форму, але відрізняються більш витягнутими пропорціями та меншими отворами. Ціле пряслице з будівлі 16 виліплене досить грубо, але має підлощену поверхню (рис. 50, 2). Його розміри: висота 1,7 см, максимальний діаметр 3 см, діаметр отвору 0,8 см. Фрагмент пряслиця з будівлі 11 належав виробу із згладженою поверхнею висотою близько 2,7 см, максимальним діаметром 3 см і діаметром отвору близько 1 см (рис. 48, 3). Типологічно до них близьке пряслице з будівлі 17. Можна припустити, що воно потрапило до цього комплексу випадково, з культурного шару ранньосередньовічного часу або з розташованого неподалік житла 16. Висота цього пряслиця 2,3 см, максимальний діаметр 3 см, діаметр отвору 0,9 см. Його поверхня загладжена, грані мають плавні обриси (рис. 48, 1). Фрагмент подібного виробу (висота 2 см, максимальний діаметр 2,6 см, діаметр отвору 0,7 см) з підлощеною поверхнею походить з господарської ями 659 (рис. 48, 2). Взагалі пряслиця такого типу характерні для колочинської культури на всій території її поширення, а також для пеньківської та празької культур.

Залізний ніж з будівлі 16 належить до виробів з прямою спинкою та виділеним уступами з обох боків черенком. Його довжина 13,2 (кінчик зламаний), довжина черенка 4,9 см, ширина леза до 1,8 см (рис. 50, 1).

Обручка з будівлі 11 виготовлена з бронзового дроту товщиною 1—1,5 мм, перевитого у три оберти. Діаметр обручки близько 1,7 см (рис. 48, 4).

Три тупики з будівлі 16 виготовлені з ребер тварин і не відрізняються від аналогічних виробів київської культури.

Таким чином, відсутність відповідних матеріалів у культурному шарі (якщо не рахувати пряслиць з будівлі 17 та ями 659) й нечисленність об'єктів цього періоду змушують думати, що колочинське поселення не існувало довго. На жаль, з колочинського горизонту не походить жодна знахідка, яку можна було б датувати у вузьких межах. Типологічні особливості керамічного комплексу вказують, що відповідний горизонт не належить до числа ранніх пам'яток V ст. Скоріш, його слід віднести до наступного періоду, VI—VII ст. Більш точно визначити дату поселення в цих межах не можливо.

Відмітимо, що Чернігівське Подесення є південно-західною частиною ареалу колочинської культури. З ним контактують на півночі пам'ятки Гомельського Подніпров'я (включаючи басейн Сожа), а на сході — пам'ятки Новгород-Сіверського Подесення і Путивльського Посейм'я. У кожному з цих районів колочинські старожитності вивчені досить ґрунтовно і дещо краще, ніж на території Чернігівщини. Власне, відомості про пам'ятки другого періоду колочинської культури обмежуються тут даними про одне напівземлянкове житло поселення Вигори 1 (Лиса Гора) поблизу с. Деснянка (Шекун, Терпиловский, 1993, С. 21, 22) та дві напівземлянки з поселення Роїще (Терпиловский, 1984, С. 82—84). Менш виразні матеріали походять з уроч. Рівчак біля с. Макішин (Горюнов, 1974 а, С. 69—71), з уроч. Вереміїв Рів біля с. Льгов, з уроч. Острів біля с. Шестовиці та деяких інших. Певні дані були отримані під час розкопок М. Б. Щукіна на городищі біля с. Мощенка, поблизу якого зустрінуті пальчаста фібула VI ст. та антропоморфна бляшка (Терпиловский, 1992, С. 23).

Проте на тлі цих старожитностей колочинські матеріали характеризуються певними особливостями. Напівземлянка з поселення Вигори 1 близька за розмірами до олександрівських будівель, однак не має жодної стовпвої ями. Два пряслиця з цього комплексу подібні до знахідок з Олександрівки 1, але головна частина посуду складається із слабопрофільованих банкоподібних горщиків з незначним розширенням у середній частині, що взагалі типове для старожитностей Верхнього Подніпров'я, в тому числі й самого городища

Колочин I (Сымонович, 1963, С. 126, 128; Макушнікаў, (1985, С. 93—95). Лише один фрагмент належав посудині з більш круглими і високо розташованими плечиками. У Роїще житла 10 та 17 мали центральні стовпові ями. Крім того, очевидно, житло 10 мало ями від стовпів у кутах та посередині стін. У житлі 17 не було регулярно розташованих стовпових ям, проте добре помітне місце вогнища у вигляді обпаленої плями на долівці між центральним стовпом і північною стіною. З цих напівземлянок походять два залізні ножі з прямими спинками та вісім тупиків з ребер, а також вісім пряслиць. Сім — подібні за формою до виробів з Олександрівки I (три з них орнаментовані свастиками і групою наколів), ще одне виготовлене із стінки красноглиняної амфори. У керамічному комплексі переважають приземкуваті опуклобокi горщики з максимальним розширенням корпусу біля середини висоти та невеликою відігнутою шийкою. Можливо, кераміка такого типу поєднує риси колочинської та пеньківської культур (Терпиловский, 1984, С. 83).

На поселенні Рівчак досліджена напівземлянка, що збереглась лише частково, з центральним стовпом та вогнищем поблизу нього у невеликій ямці. З цього житла походять два звичайні біконічні пряслиця, а також невелика колекція кераміки, з якої заслуговують на увагу фрагменти великої корчаги з наліпним валиком під вінцями та верхня частина біконічного горщика з плавними обрисами ребра.

На наш погляд, колочинський комплекс з Олександрівки I досить близький до синхронних пам'яток цього регіону, проте посуд тут має певні риси, що зближують його з празькою культурою. Мова йде передусім про профільовані опуклобокi форми горщиків з максимальним розширенням у верхній частині та окремі посудини із загнутих до середини краєм. Наявність останніх свідчить про відносно пізню дату пам'ятки, тому що посудини із загнутих до середини краєм у Подесенні є типовими переважно для наступного часу (Горюнов, 1981, С. 18—23). Таким чином, проникнення празьких елементів на територію Чернігівського Подесення, очевидно мало місце протягом VI—VII ст., тобто в той час, коли аналогічне явище (але більш масово) відбувається й у пеньківській культурі.

3. Горизонт сахнівсько-волинцевського типу.

Верхній горизонт існування ранньослов'янського поселення репрезентований матеріалами типу Сахнівки-Волинцева. Як і колочинські, знахідки цього часу за кількістю значно поступаються київським. До сахнівсько-волинцевських можна віднести три житла, одну господарську яму і частину залізної ості з культурного шару. Наведемо опис цих жител та ями 510.

Будівля 26 розташована у південно-західній частині розкопу 9. Котлован прямокутний в плані (3,8×3,6 м), орієнтований за сторонами світу. Його глибина до 0,27 м. На останці, залишеному в східному куті котловану, споруджена піч. Вона в плані має овальну форму (0,75×0,6 м), врізана в материк на 0,3 м. Глиняна обмазка стінок і частково чериня пропечена до червоного кольору. Склепіння знаходилось у розвалі біля устя печі. В кожному кутку котловану, в східній частині за контуром печі, розміщені циліндричні за формою стовпові ями діаметром 0,18—0,3 м, глибиною 0,23—0,34 м. Ще чотири ями, овальні в плані (0,12—0,8×0,28—0,3 м, глибина 0,15—0,42 м) зафіксовані посередині кожної із стін. У центрі котловану виявлена циліндрична стовпова яма діаметром і глибиною 0,2 м. В південному куті котловану розміщені три овальні господарські ями (0,4—0,65×0,75—1,05 м) глибиною 0,13—0,43 м (рис. 51). Котлован на всю глибину заповнений темно-сірою плямистою супіссю, насиченою вугликами і піщиною. В заповненні знайдемо глиняне біконічне пряслице, тупик з ребра тварини, точильний брусок з пісковнику, а також розвали двох ліпних горщиків та нижня частина ще одного (рис. 52, 1—6). В заповненні ям траплялись шматки піщини, кістки бика.

Будівля 29 розташована в західній частині розкопу 10 на краю мисоподібного виступу за 87 м від попередньої. Котлован споруди прямокутний в плані (4,4×4,2 м), заглиблений в материк на 0,35—0,45 м. Орієнтований кутами за сторонами світу. Стінки котловану вертикальні, долівка рівна, добре утоптана. Посередині коротких стін фіксується по стовповій ямі (верхній діаметр 0,5 м, нижній — 0,3 м, глибина 0,75 і 0,83 м), вздовж стін — ще кілька стовпових ям та сліди від заглиблених в долівку на 0,08—0,15 м розколотих деревин, поставлених вертикально.

В східному куті котловану залишений материковий останець 1,2×1,2 м і висотою до 0,1 м, на якому була споруджена глинобитна піч, склепіння якої місцями збереглося на висоту до 0,2 м. Піч підпрямокутна в плані, 1,2×1 м, глинобитний черинь овальний в плані (0,9×0,8 м). Більша частина печі була споруджена над більш ранньою господарською ямою, внаслідок чого піч почала просідати. При зведенні нової печі була зроблена підсіпка глини, а західну частину старої печі забили суглинком. Черинь нової печі зробили значно меншим, 0,75×0,6 м.

В північному куті котловану зафіксована прямокутна в плані яма (1,2×0,7 м) глибиною 0,38 м (рис. 53).

Пляма будівлі мала чіткі контури, по центру її залягала темно-сіра супісь,

насичена обмазкою та вугликами, по краях — сіра супісь з включенням лінз піску, глиняної обмазки, в східному куті — суцільний шар піщини з включеннями вугликів. Верхня частина заповнення котловану складалась із шару темно-сірої супісі товщиною до 0,2 м. Нижче залягала сіра плямиста супісь з включенням лінз піску і глиняної обмазки. У верхньому шарі заповнення виявлено до 15 уламків кераміки, в тому числі денце черняхівського горщика, що, очевидно, потрапило сюди з культурного шару, а також невеликий вальок з обпаленої глини. На долівці знайдено 11 уламків ліпних горщиків. В заповненні печі, в шарі вугілля, знайдена стінка ліпної посудини. Розвал ще одного ліпного горщика виявлений у прямокутній ямі в північному куті котловану (рис. 54, 1, 2).

Б у д і в л я 31 розташована в північній частині розкопу 11 на відстані 80 м від будівлі 26 та 86 м від будівлі 29. Котлован споруди прямокутний в плані (3,6×3 м), заглиблений в материк на 0,1—0,25 м. Він орієнтований кутами за сторонами світу. Вздовж стін зафіксовано 12 і в центральній частині ще дві стовпові ями. Їх діаметр від 0,22 до 0,55 м, глибина 0,07—0,35 м. В заповненні більшості стовпових ям — глиняна обмазка, її скупчення на окремих ділянках відмічене й вздовж стін.

В південному куті на суглинковій підсипці товщиною 0,05—0,1 м споруджена глинобитна піч. Вона округла в плані, діаметром близько 0,7 м, склепіння збереглося на висоту до 0,25 м, товщина стінок до 0,15 м. Глинобитний черинь має овальну форму (0,58×0,5 м), під ним розчищений ще один, менший за розмірами, 0,42×0,32 м. Піч частково перекрила яму 605, заповнення якої прорізав котлован споруди. Ще одну яму 603 котлован частково прорізав в північно-східній частині (рис. 55).

Споруда була виявлена у вигляді плями чорної супісі, насиченої глиняною обмазкою і вугликами, зафіксовані залишки обгорілого дерева вздовж стін та обгорілих плах, розміщених по всій площі плями паралельно до коротких стін. Котлован на всю глибину був заповнений чорною супіссю. На глиняній обмазці помітні відбитки круглих та розколотих деревин. Обгорілі плахи збереглися на довжину до 1,2 м та товщину до 0,1 м. В заповненні житла знайдений уламок ножа з прямою спинкою, кілька фрагментів ліпного горщика та кістки свині. Уламки ще кількох горщиків і стінка гончарної посудини пастирського типу походять із заповнення печі (рис. 54, 3—9).

Я м а 510 розташована у 28 м від найближчої до неї будівлі 31. Вона частково прорізала ями 508 і 511 більш раннього часу. Має циліндричну форму (діаметр 1 м, глибина 0,65 м). Заповнення — чорна супісь з включенням піщини та вугликів, у якому знайдені кістки бика, біля 10 невиразних уламків ліпного посуду і розвал гончарного горщика. Один бік його перепалений і деформований (рис. 52, 8).

Всі три житла належать до типових споруд сахнівсько-волинцевського типу. Це прямокутні напівземлянки, що мали стовпову конструкцію стін та глинобитну піч, збудовану на материковому останці в одному з кутів. Стіни, очевидно, були обмазані глиною. Житла дещо відрізняються за пропорціями, розмірами (від 3,6×3 до 4,8×4,2 м) та ступенем заглибленості котлованів (від 0,1—0,25 до 0,35—0,45 м), а також розмірами печей і розташуванням стовпових ям. Найближчі аналогії будівлі з Олександрівки 1 знаходять у матеріалах багатощарового поселення Роїще. Тут досліджено п'ять подібних жител (Терпиловский, 1990, С. 60—64). Ще одна аналогічна споруда виявлена на поселенні Киселівка 2 в усті Замглаю. Як і у Роїщі та Киселівці 2, будівлі Олександрівки 1 були залишені мешканцями, про що свідчить виключно бідне заповнення об'єктів. Після цього житла, очевидно, були спалені, на що вказують залишки обгорілого дерева з будівлі 31 і насиченість вугликами та піщиною заповнення двох інших споруд.

Кераміка, що походить з об'єктів, поділяється на гончарну та ліпну. Перша група репрезентована лише двома знахідками: повністю реконструйованим великим горщиком з ями 510 та фрагментом стінки подібної посудини з будівлі 31. Горщик має яйцеподібний корпус, вузьке горло, коротку, відігнуту назовні, шийку і відносно широке денце. Стінки тонкі, вінця потовщені, темно-сіра поверхня добре заглажена. Верхня частина горщика ни-

жче шийки прикрашена вертикальними пролошеними смугами, нижня — лінійним та хвилястим орнаментом, нанесеним багатозубчастим штампом (рис. 52, 8). Розміри горщика: діаметр вінець 20 см, діаметр денця 16 см, висота і максимальний діаметр 27 см. Уламок з будівлі 31 також мав орнамент у вигляді вертикальних пролошених ліній (рис. 54, 4). Горщик можна віднести до посудин так званого пастирського типу. Найбільша їх колекція походить з відомого Пастирського городища (Приходнюк, 1993). Аналогічні горщики відомі також за матеріалами Болгарії, де вони походять з пам'яток VIII ст. (Ангелова, Дончева-Петкова, 1992). Відмітимо, що фрагмент подібного горщика знайдений в одному з жител поселення Роїще, розташованого неподалік від Олександрівки 1 (Терпиловський, 1990, рис. 7, 6).

Ліпна кераміка репрезентована виключно фрагментами горщиків: одним повністю — та чотирма частково реконструйованими, двома уламками вінець та чотирма — денця. Цілий горщик має діаметр вінець 14 см, діаметр денця 8,4 см, висоту 18,5 см. Інші віңця мають діаметр 16–30 см, денця — 8–14 см. Для керамічної маси типові домішки грубого шамоту, причому його концентрація досить висока. Тісто відносно рихле, поверхня горбкувата, колір її брунатий чи сіруватий. Всі посудини були неорнаментованими і, очевидно, мали яйцеподібне тулово, округлі плечики у верхній частині висоти горщика і більш-менш високу, відігнуту назовні або вертикальну шийку. За останньою ознакою горщики можна розділити на три основні типи. До першого типу належать посудини з жител 29 і 31, що мали слабо відігнуту шийку (рис. 54, 1, 2, 5–7). До другого та третього належали два горщики з будівлі 26, один з яких мав відносно коротку, сильно відігнуту назовні шийку (рис. 52, 4), а другий — високу пряму (рис. 52, 3). Денця горщиків (на відміну від кераміки київської та колочинської культур) мають зовні сліди загладжування пальцями, а закраїна відсутня. Внутрішній перехід від денця до стінок відносно плавний (рис. 52, 5, 6; 54, 8, 9).

Подібні горщики досить типові для раннього керамічного волинцевського комплексу. Згідно типології С. П. Юренко, їх можна віднести до типів I та VII (Юренко, 1988, С. 248, 249). Більш фрагментована кераміка такого ж характеру походить, зокрема, з відповідних об'єктів поселення Роїще. Більшість форм нагадують також горщики типу I-1 з пам'яток типу Сахнівки (Приходнюк, 1980, С. 49–59). Певні аналогії посуд з Олександрівки 1 має також у празькій культурі та особливо в ранніх пам'ятках типу Луки Райковецької, що її змінюють (Русанова, 1973, рис. 2). При цьому зазначимо, що для сахнівської, волинцевської та в меншій мірі райковецької кераміки властиві віңця, прикрашені вдавленнями. Такі віңця відсутні у Олександрівці 1 та Роїщі, за єдиним виключенням у останньому випадку (Терпиловський, 1990, рис. 7, 12).

З сахнівсько-волинцевських об'єктів, що описані вище, походить єдина металева знахідка — лезо залізного ножа з прямою спинкою (рис. 54, 3). Очевидно, до сахнівсько-волинцевського горизонту має відношення також частина залізної ості, знайденої у культурному шарі розкопу 10 (рис. 52, 7). Подібні вироби, у тому числі й повний набір з трьох частин, відомі за матеріалами волинцевської культури (Сухобоков, 1992, рис. 16, 29). Знахідка з Олександрівки 1 аналогічна їм за формою за розмірами. Вона виготовлена із стрижня складного профілю діаметром близько 0,5 см. Довжина виробу 19 см, довжина жала 6,5 см. Гачок на кінці слугував для закріплення пакету з кількох подібних остей у ратищі.

Глиняне пряслице з будівлі 26 за формою подібне до виробів київського та колочинського типів — воно сплющено-біконічне з трохи відтягнутим ребром та вдавленим торцем. Поверхня заглажена (рис. 52, 2). Максимальний діаметр 3 см, діаметр отвору 0,6 см, висота 1,6 см. Точильний брусок з будівлі 26 виготовлений з пісковіку. Він має сліди заточки, залишені не лише лезами, але й шилом чи голкою (рис. 52, 1).

Що стосується планування сахнівсько-волинцевського поселення, то можна відмітити, що відповідні об'єкти розміщуються у західній частині досліджених ділянок, причому житло 29 і яма 510 взагалі розташовані у найбільш західних квадратах розкопів 10 і 11 (рис. 3). Зауважимо також, що серед ям,

розташованих у західній частині розкритої площі, досить багато не містило знахідок, а фрагменти гончарного черняхівського посуду зустрічалися тут виключно рідко. Тому можна припустити, що тут знаходилась периферія поселення київської культури (або однієї з його ділянок), але починалась основна територія сахнівсько-волинцевського селища. Ймовірно, низку об'єктів цього кола пощастить виявити під час проведення розкопок на ділянках, що розташовані на захід від розкопів 1993—1995 рр.

Слід зазначити, що культурно-хронологічне визначення даного горизонту як сахнівсько-волинцевського є досить умовним. Тут (доречі, як і в Роїщі) повністю відсутні гончарні горщики з високими вертикальними шийками та специфічним орнаментом, характерні для власне волинцевських комплексів (Юренко, 1988, С. 249). Груболіпні посудини, як відзначалось вище, мають своєрідний характер, хоча в цілому типові для таких ранньосередньовічних культурних груп як пам'ятки типу Волинцева, Сахнівки та Луки Райковецької.

Необхідно підкреслити, що такі дослідники як О. О. Щеглова схильні розділяти сахнівські та волинцевські пам'ятки Лівобережжя, вважаючи перші більш ранніми, за участю яких пізніше сформувались старожитності волинцевського типу (Щеглова, 1987, С. 8—11; 1991, С. 45—47). З іншого боку, О. В. Сухобоков і С. П. Юренко, розглядаючи пам'ятки Лівобережжя, об'єднують обидві групи у межах волинцевської культури. Не поглиблюючись у деталі дискусії з цього питання, зазначимо, що відповідний горизонт Олександрівки 1 може бути віднесений до пам'яток сахнівського типу за О. О. Щегловою або до найбільш ранніх волинцевських старожитностей, де ще відсутні характерні гончарні горщики, за О. В. Сухобоковим і С. П. Юренко. Про це, на наш погляд, свідчить наявність у олександрівському керамічному комплексі гончарної посудини пастирського типу, а також певна близькість груболіпної кераміки до горщиків типу пізньої Праги-Корчака чи ранньої Луки Райковецької. Можливо, ця подібність разом з типом житла (напівземлянкаю з піччю в куті) свідчать на користь концепції, що припускає проникнення носіїв пам'яток типу Сахнівки з правого берегу Дніпра (Щеглова, 1987, С. 9; Петрашенко, 1992, С. 100, 101; Приймак, 1994, С. 10—12).

Розглянемо питання датування сахнівсько-волинцевського горизонту Олександрівки 1. На думку О. О. Щеглової, поява комплексів типу Сахнівки на Лівобережжі відноситься до рубежу VII/VIII ст., а період їх існування тут охоплює головним чином першу половину VIII ст. (Щеглова, 1987, С. 8—10, 12, 13). При цьому типовою рисою сахнівського керамічного набору вважається гончарний посуд канцерського та пастирського типів. За цією ознакою, очевидно, й відповідний горизонт Олександрівки 1 слід віднести до першої половини VIII ст.

Дослідники відзначають, що в той час, як зміна культур у лісостеповій смузі Лівобережжя пройшла більш плавно внаслідок просування елементів празької культури у пеньківське середовище ще у VI—VII ст., на півночі, у лісовій зоні, відбувся відносно різкий злам (Горюнов, 1981, С. 90; Щеглова, 1987, С. 13). Колочинська культура з переважно слабопрофільованою керамікою та житлами з вогнищами змінюється сахнівсько-волинцевськими старожитностями, які принесли з Правобережжя традицію використання горщиків з добре профільованими плечиками у верхній частині висоти і жител з печами. Очевидно, до числа найбільш ранніх пам'яток цього кола належать крім Олександрівки 1 та Роїща поселення Стрелиця, Макча, а також житла 1, 10, 12 розташованого дещо південніше поселення Хитці (Горюнов, 1981, С. 22, 23, 87—89).

Отже, можна констатувати, що концепція, основні положення якої були викладені вище, знаходить підтвердження у матеріалах Олександрівки 1. Тут помітна досить різка зміна характеру матеріальної культури середнього (колочинського) та верхнього горизонтів, причому вона добре помітна незважаючи на проникнення деяких празьких елементів у колочинський керамічний комплекс. Є певні підстави вважати посуд сахнівсько-волинцевського типу з Олександрівки 1 найбільш близьким серед пам'яток Лівобережжя до правобережних постпразьких горщиків, що красномовно вказує на його витоки.

Заключення

Поселення Олександрівка 1 дає унікальну можливість співставити між собою низку археологічних культур, що послідовно існували у Чернігівському Подесенні, з метою встановлення взаємозв'язків між ними. Протягом I тис. н. е. береги балки, якою протікав струмок — ліва притока р. Стрижена, були заселені тричі: у другій половині IV — на початку V ст. (пізній етап київської культури), у VI—VII ст. (колочинська культура) і у першій половині VIII ст. (пам'ятки сахнівсько-волинцевського типу). Разом з тим, період з IV по VIII ст., очевидно, не був безперервним, на що вказує відсутність перехідних комплексів. Скоріше за все, протягом I тис. н. е. життя на поселенні кілька разів переривалося. Перша лакуна припадає на більшу частину V в. і, очевидно, VI ст., тому що київська і колочинська культури, хоча й близькі між собою за особливостями житлобудівництва та окремими формами посуду, чітко розділяються у матеріалах Олександрівки 1. Другий розрив у житті поселення охоплював, можливо, більш короткий хронологічний відрізок, що припадав на другу половину VII або на рубіж VII/VIII ст., тобто час, що лежав між припиненням існування колочинського поселення та виникненням сахнівсько-волинцевського. Незважаючи на лакуни між трьома культурними горизонтами, що репрезентовані у Олександрівці 1, можна відмітити дещо спільне для них. Це топографія поселень, наявність у їх мешканців протягом IV—VIII ст. прямокутних напівземлянкових жител приблизно однакових за розмірами, розповсюдження ліпного посуду у вигляді горщиків і корчаг, залізних ножів з прямими спинками, біконічних глиняних пряслиць, кістяних тупиків та ін. Циклічність життя на поселенні Олександрівка 1 дозволяє припустити, що культурно-хронологічні горизонти відображають різні етапи розвитку ранньослов'янських племен у Подесенні, які користувались приблизно однаковими прийомами господарства взагалі і насамперед — землеробства і скотарства.

Найбільший прогрес у житті місцевого населення помітний протягом другої половини IV — початку V ст. У попередньому плані можна припустити, що поштовхом для певних змін у характері київської культури в цей час стає переселення на Чернігівщину частини мешканців Київського Подніпров'я під тиском носіїв черняхівсько-вельбарських старожитностей протягом першої половини IV ст. Пізніше під впливом черняхівських племен Лівобережжя були запозичені деякі будівельні прийоми, надходили ручні млини, а також гончарний посуд, прикраси (бронзова фібула, скляні намистини) і побутові речі (кістяний гребінь), деякі знаряддя (пряслиця). Найбільш яскравим свідченням тісних контактів з черняхівським населенням є майстерня, у якій виготовлялись напівфабрикати гребенів з рогу. Оскільки повний цикл виробництва таких гребенів відомий лише з черняхівських пам'яток (Велика Снітинка 2), можна припустити, що майстерня у Олександрівці 1 працювала на замовлення черняхівських гребінників. Не можна навіть повністю виклю-

чати можливість перебування на селищі окремих представників черняхівської людності. Взагалі, слід зазначити, що на пам'ятках пізнього етапу київської культури, розташованих у басейні Стрижня, найбільш південним з яких є Олександрівка 1, зустрінена особливо велика кількість речей черняхівського походження. Саме у цьому середовищі були поширені наземні житла з печами та глинобитні господарські споруди, а також більш профільовані біконічні горщики, в яких можна вбачати «протопеньківські» форми. Очевидно, київські племена цього району, що здавна підтримували тісні зв'язки з населенням лісостепу і почали переселятись туди після кризи черняхівської культури на початку V ст., й були разом з частиною мешканців Київського Подніпров'я прямими предками носіїв пеньківської культури.

Про розвиток пізньокіївського населення також свідчить висока концентрація у Чернігівському Подесенні відповідних пам'яток, як з окремими пеньківськими, так й з колочинськими елементами. Пізніш, у період широкого слов'янського розселення, цей район, очевидно, був заселений менш густо — на тій самій території зафіксовано близько 10 колочинським пам'яток, що були залишені нащадками місцевого київського населення. Практично усі вони репрезентовані невеликими поселеннями, що складаються з кількох будівель. Про це красномовно говорять й матеріали Роїща та Олександрівки 1, де на велику кількість об'єктів і знахідок київської культури припадає лише по дві колочинські напівземлянки з досить невиразним інвентарем. Цікаво, що комплекси цих розташованих поряд поселень, крім власне колочинських, мають певні риси сусідніх культур: пеньківської (Роїще) та празької (Олександрівка 1). При цьому традиційні колочинські старожитності біля Чернігова існували у вигляді поселення Вигори 1 (Лиса Гора).

Ще пізніше, у першій половині VIII ст., на цій же території розселюються слов'янські племена — носії старожитностей типу Сахнівки-Волинцева. Судячи за матеріалами Олександрівки 1, Роїща та деяких інших пам'яток, ще були мешканці Правобережжя або їх безпосередні нащадки. Про це свідчать як ліпні горщики, що нагадують празькі прототипи, так й напівземлянки з піччю у одному з кутів. Розселившись на просторах Лівобережжя, сахнівсько-волинцевські племена ввійшли у контакт з місцевими слов'янськими групами (носіями колочинської та пеньківської культур) та з адано-болгарським населенням, на що вказує, зокрема, знахідка характерного гончарного горщика пастирського типу з Олександрівки 1, а також фрагмент подібної посудини з Роїща. Згодом на цій змішаній основі формується власне волинцевська культура, виникає місцеве виробництво гончарного посуду, найвідомішим з центрів якого стає городище Битиця на Пслі.

Таким чином, можна відзначити, що матеріали багаточисельних поселень, розташованих у басейні Стрижня — Роїща та Олександрівки 1, переконливо свідчать, що процес розвитку низки послідовно існуюваних у цьому районі слов'янських культур проходив не ізольовано, а постійно зазнавав впливу з боку як етнічно близьких (пеньківська, празька та ін.), так й поліетнічних (черняхівська, салтівська) культур лісостепу та степу.

Література

- Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья.— М.: Наука, 1978.— САИ.— Вып. Г 1—12.— 104 с.
- Ангелова Ст., Дончева-Петкова Л. За распространению на т. наз. пастирска керамика в българските земи. // Доклад на III международен симпозиум по проблемите на прабългарската история и култура.— Шумен.—1992.— С. 93—102.
- Баран В. Д. Поселения черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї. // Археологія.— 1971.— № 1.— С. 103—113.
- Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К.: Наук. думка, 1972.— 244 с.
- Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К.: Наук. думка.— 1981.— 263 с.
- Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины. // Труды В МКАС.— Т. 4.— К.: Наук. думка.— 1988.— 263 с.
- Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине. // РВД.— Л.: Наука, 1974.— С. 119—125.
- Горюнов Е. А. Древности I тыс. н. э. нижнего течения р. Снова. // КСИА.— 1974 а.— Вип. 140.— С. 68—72.
- Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л.: Наука.— 1981.— 135 с.
- Горюнова В. М., Романова Г. А., Щеглова О. А. Поселения Верхнестриженское 2 и 3 у с. Сибсрж Черниговской обл. // Первая Гомельская обл. науч. конф. по ист. краеведению (тез. докл.).— Гомель, 1989.— С. 81, 82.
- Гурин М. Ф. Древнее железо Белорусского Поднепровья.— Минск: Наука и техника.— 1982.— 126 с.
- Журко А. И. Жилые сооружения племен черняховской культуры.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1983.— 27 с.
- Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду.— Археологія.— 1973.— № 12.— С. 80—87.
- Магомедов Б. В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К.: Наук. думка, 1992.— С. 94—116
- Макушнікаў А. А. Кераміка паўднёвай часткі Дняпроўска-Сожскага міжрэчча V—VII (VIII) ст. н. э. // Весці АН БССР, серыя грамадскіх навук.— 1985.— № 6.— С. 91—98.
- Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии.— Минск: Наука и техника, 1978.— 160 с.
- Некрасова Г. М. Поселения черняхівської культури Хлопків I на Київщині. // Археологія.— 1988.— № 62.— С. 70—82.
- Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // СА.— 1969.— № 1.— С. 147—159.
- Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э.— Москва-Сумы.— 1991.— 287 с.
- Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры.— М.: Наука.— 1991.— 175 с.
- Петраускас О. В., Петропавловский А. Б. Раскопки могильника черняховской культуры в г. Каневе. // АДУ 1991 р.— Луцьк: Надстир'я, 1993.— С. 91, 92.
- Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-X ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я.— К.: Наук. думка, 1992.— 140 с.
- Приймак В. В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — поч. IX ст.— Суми, 1994.— 76 с.
- Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К.: Наук. думка, 1980.— 152 с.
- Приходнюк О. М. Пеньковская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К.: Наук. думка., 1985.— С. 85—93.
- Приходнюк О. М. Пеньковская культура // Археология Украинской ССР.— Т. 3.— К.: Наук. думка.— 1986.— С. 157—167.
- Приходнюк О. М. Роботи Пастирської експедиції // АДУ 1991 р.— Луцьк: Надстир'я, 1993.— С. 100, 101
- Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западним Бугом.— М.: Наука.— 1973.— САИ.— Вып. Е 1—25.— 100 с.
- Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.— К.: Наук. думка, 1992.— 216 с.

- Сымонович Э. А.* Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре // МИА.— 1960.— № 82.— С. 192—238.
- Сымонович Э. А.* Городище Колочин I на Гомельщине // МИА.— 1963.— № 108.— С. 95—137.
- Сымонович Э. А.* Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов // СА.— 1983.— № 1.— С. 91—102.
- Симонович Е. О.* Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія.— 1983 а.— № 43.— С. 26—42.
- Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К.: Наук. думка, 1984.— 123 с.
- Терпиловский Р. В.* О характере контактов киевской и черняховской культур.— КСИА.— 1984 а.— Вып. 178.— С. 81—86.
- Терпиловский Р. В.* Колочинская культура // Археология Украинской ССР.— Т. 3.— К.: Наук. думка, 1986.— С. 167—174.
- Терпиловский Р. В.* Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье // Труды V МКАС.— Т. 4.— К.: Наук. думка, 1988.— С. 208—212.
- Терпиловский Р. В.* Поселение I тыс. н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования.— М.: Наука, 1990.— С. 45—74.
- Терпиловский Р. В.* Памятники III—VII вв. в Черниговском Подесенье // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини.— Чернігів: Сів. думка, 1992.— С. 19—24.
- Терпиловський Р. В.* Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.— Автореф. дис.... докт. ист. наук.— К., 1994.— 41 с.
- Терпиловський Р. В., Левченко Д. І.* Слов'янське поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Сенча в Середньому Посуллі // ПАЗ.— 1994.— № 2.— С. 45—68.
- Третьяков П. Н.* Древности второй и третьей четвертей I тыс. н. е. в Верхнем и Среднем Подесенье // РВД.— Л.: Наука, 1974.— С. 40—118.
- Шекун А. В., Терпиловский Р. В.* Памятники I в. до н. э.— VII в. н. э. у с. Деснянка близ Чернигова.— Чернігів: Сів. думка, 1993.— 48 с.
- Шовкоплас А. М.* Древние и раннесредневековые славянские памятники на территории Киева // Труды V МКАС.— Т. 4.— К.: Наук. думка, 1988.— С. 235—240.
- Щеглова О. А.* Проблема формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII — первой половины VIII в). Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1987.— 15 с.
- Щеглова О. А.* Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII в. Причины смены культур // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара.— СПб., 1991.— С. 42—50.
- Юренко С. П.* Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура) // Труды V МКАС.— Т. 4.— К.: Наук. думка.— 1988.— С. 244—251.
- Kokowski A.* L'art militaire des Goths à l'époque romaine tardive (d'après les données archéologiques) // L'armée romaine et les barbares du III e au VII e siècle.— T. V des Mémoires publiées par AFAM.— 1993.— S. 335—354.
- Thomas S.* Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege.— Bd. 8.— 1960.— S. 54—215.

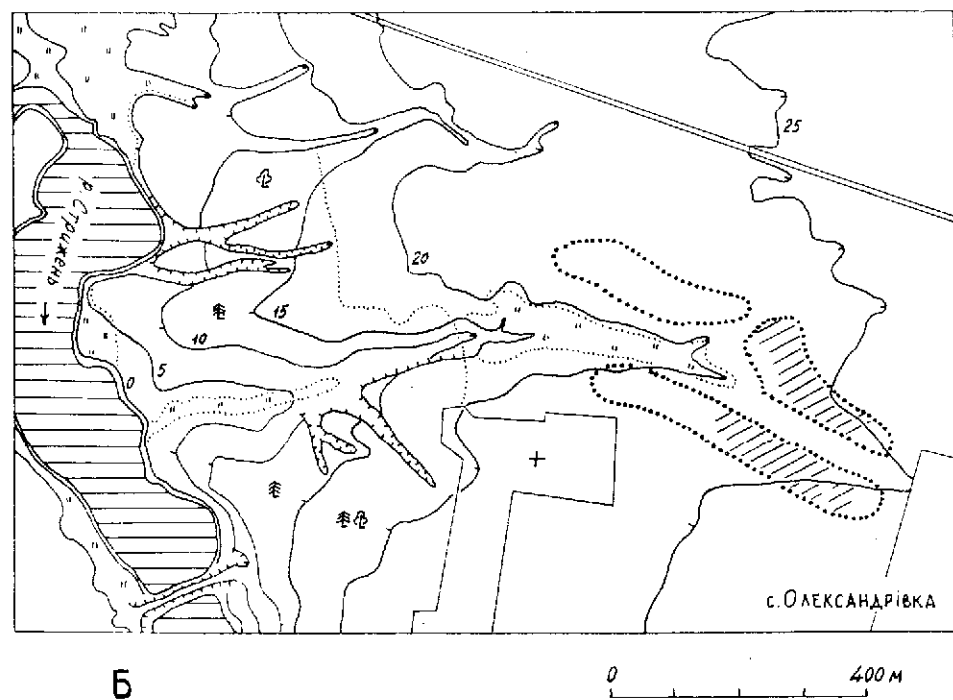
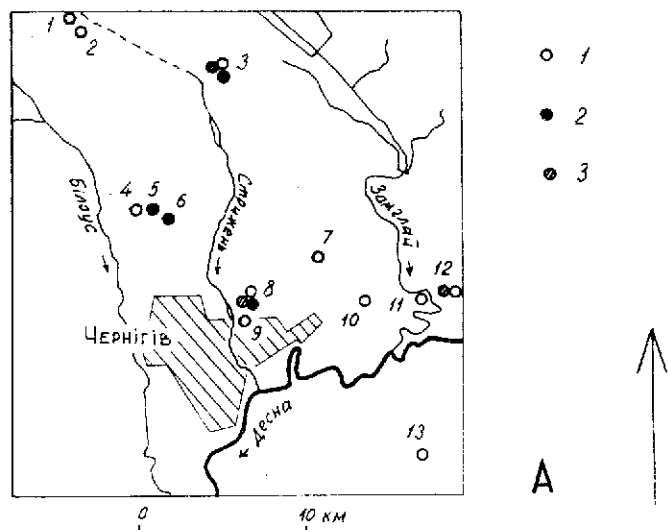

Рис. 1. А. — розміщення поселень кийівської (1), колочинської культур (2) та пам'яток сахнівсько-волинцевського типу (3) в районі Чернігова: 1 — Верхньостриженське 3, 2 — Верхньостриженське 2, 3 — Роїще, 4 — Титова Річка, 5 — Вигори I (Лиса Гора), 6 — Вигори 2, 7 — Овраменків Круг, 8 — Олександрівка 1, 9 — Яловщина, 10 — Улянівка, 11 — Киселівка 1, 12 — Киселівка 2, 13 — Виблі Б. — ситуаційний план поселення Олександрівка 1 (заштрихована досліджена частина пам'ятки).

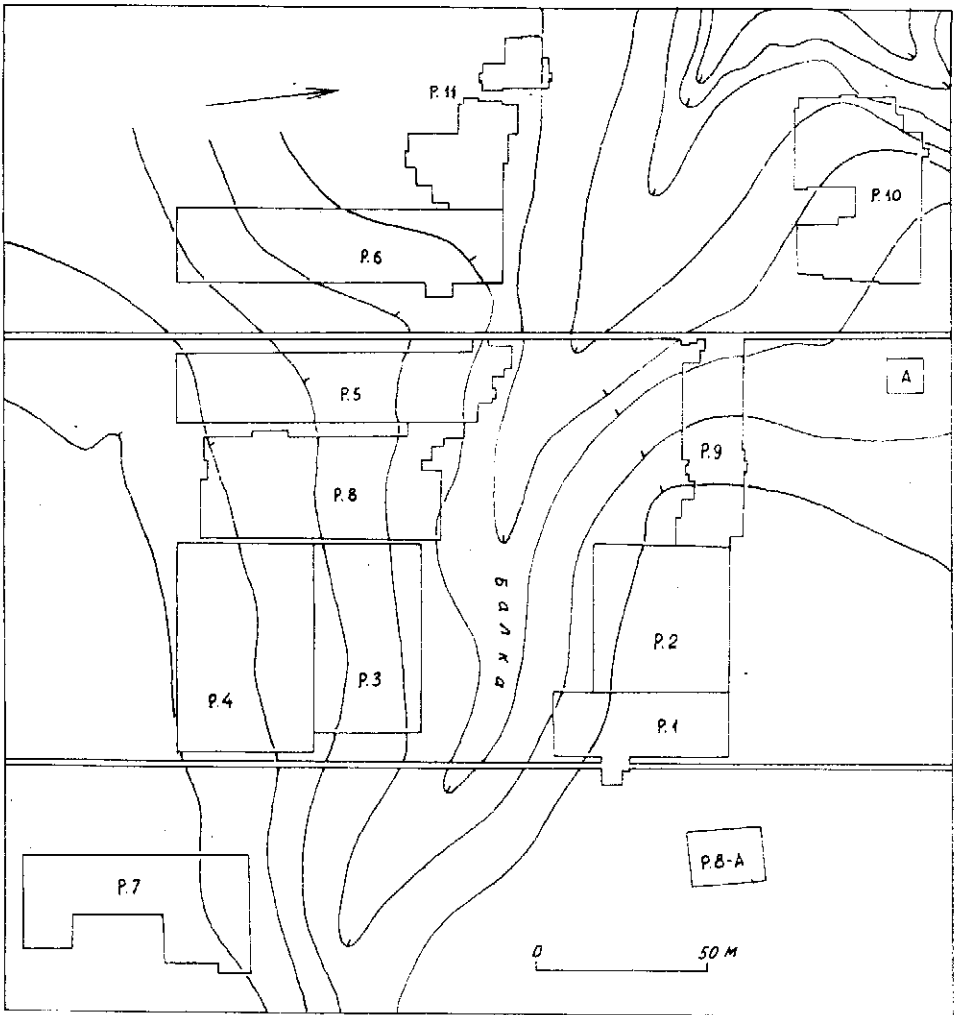

Рис. 2. План розташування розкопів

Рис. 3. План розташування об'єктів. Умовні позначення: 1 — житла та 2 — господарські будівлі київської культури, 3 — житла колочинської культури, 4 — житла сахнівсько-волинцевського типу, 5 — господарські ями, 6 — вогнища.

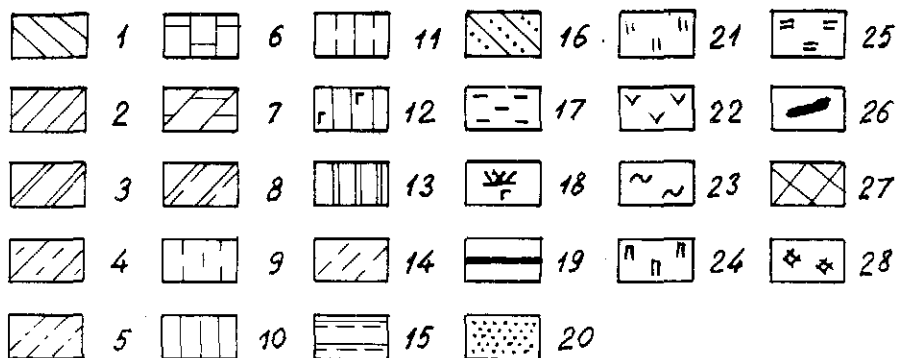
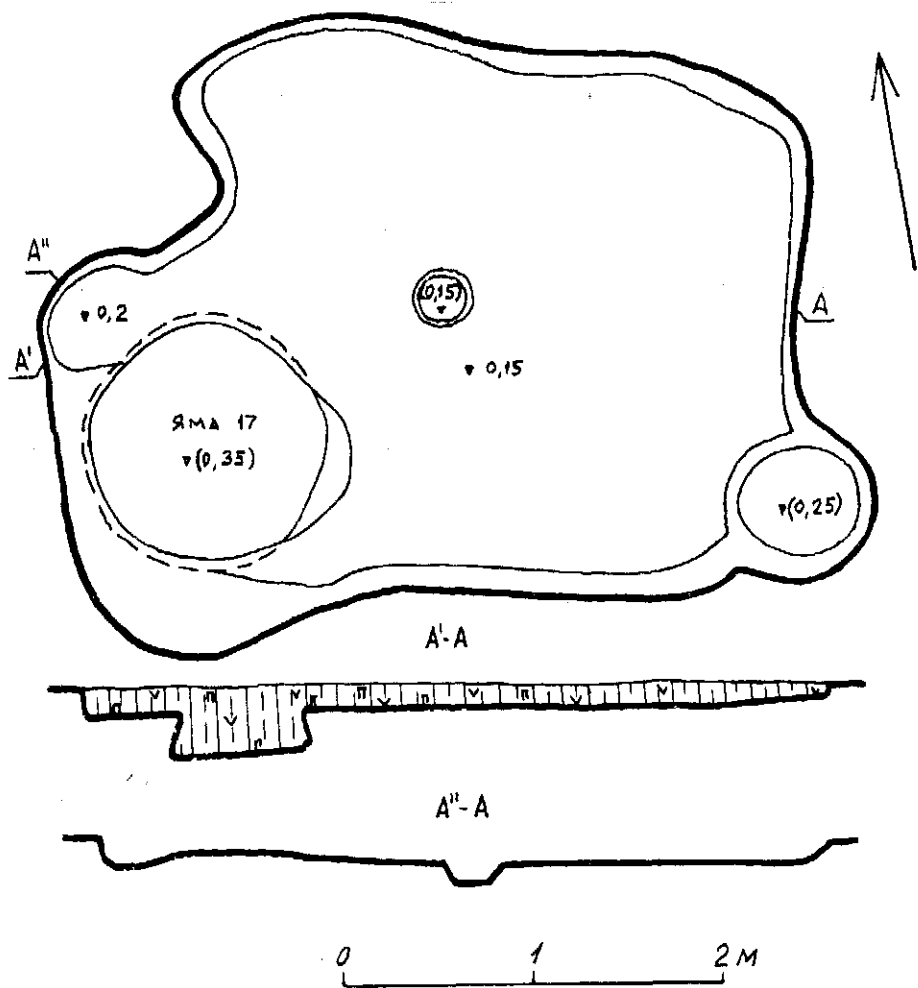

Рис. 4. План і розрізи будівлі 1. Умовні позначення: 1 — світло-сіра супісь, 2 — темно-сіра супісь, 3 — сіро-коричнева супісь, 4 — темно-сіра плямиста супісь, 5 — сіро-коричнева плямиста супісь, 6 — сіра плямиста супісь, 7 — сіра супісь, 8 — темна сіро-коричнева пухка супісь, 9 — темно-коричнева супісь, 10 — чорна супісь, 11 — чорна плямиста супісь, 12 — чорна гумусована супісь, 13 — чорна щільна супісь, 14 — коричнева супісь, 15 — світло-жовта супісь, 16 — сіро-жовта супісь, 17 — сіра глина, 18 — дерновий шар, 19 — материк, 20 — пісок, 21 — обпалена глина, 22 — вуглики, 23 — попіл, 24 — пічина, 25 — черинь, 26 — горіле дерево або кістки, 27 — перекоп, 28 — скупчення оброблених кісток.

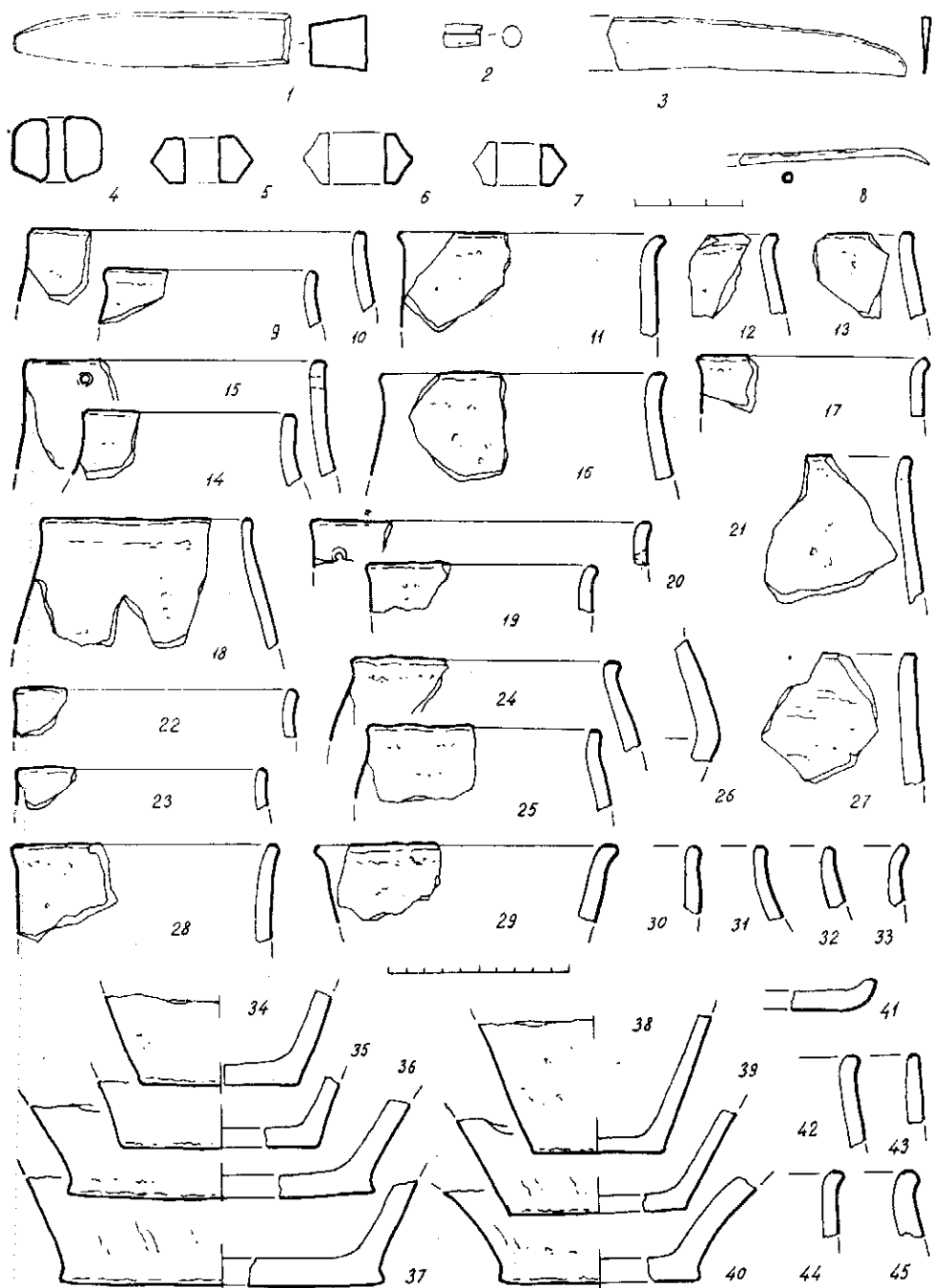

Рис. 5. Знахідки з будівлі 1: 1 — камінь, 2 — бронза, 3, 8 — залізо, 4—7 — глина, 9—45 — ліпна кераміка.

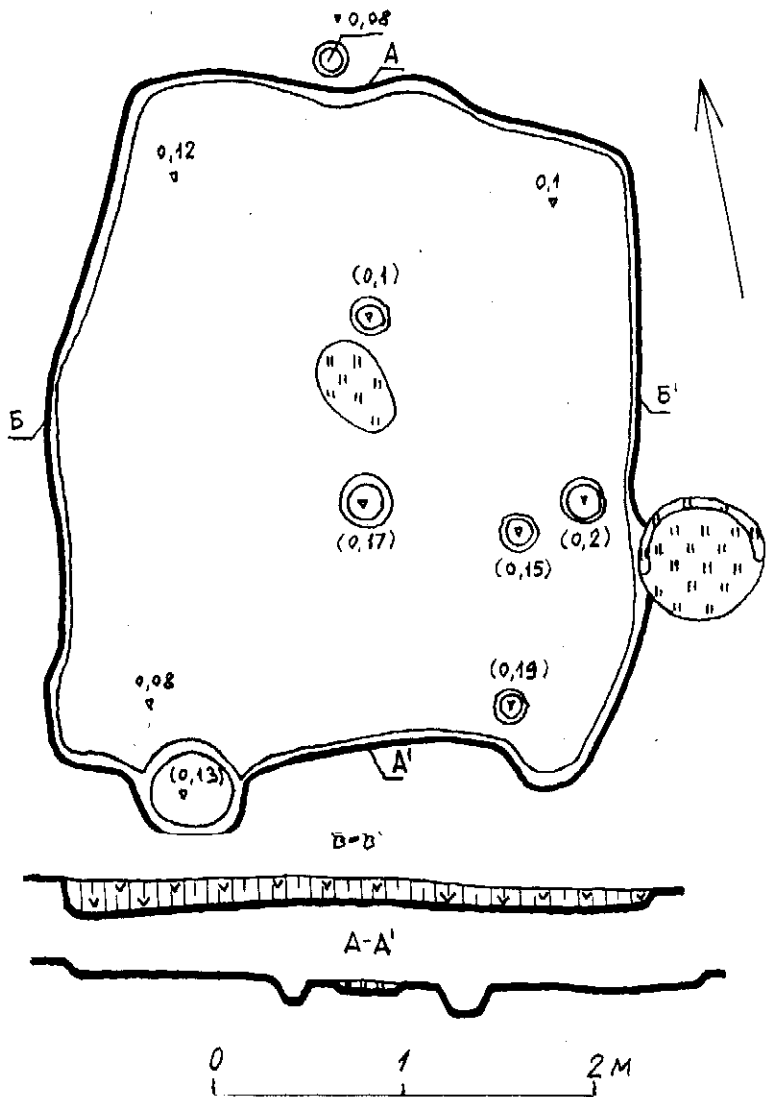

Рис. 6. План і розрізи будівлі 2. Умовні позначення — див. рис. 4.

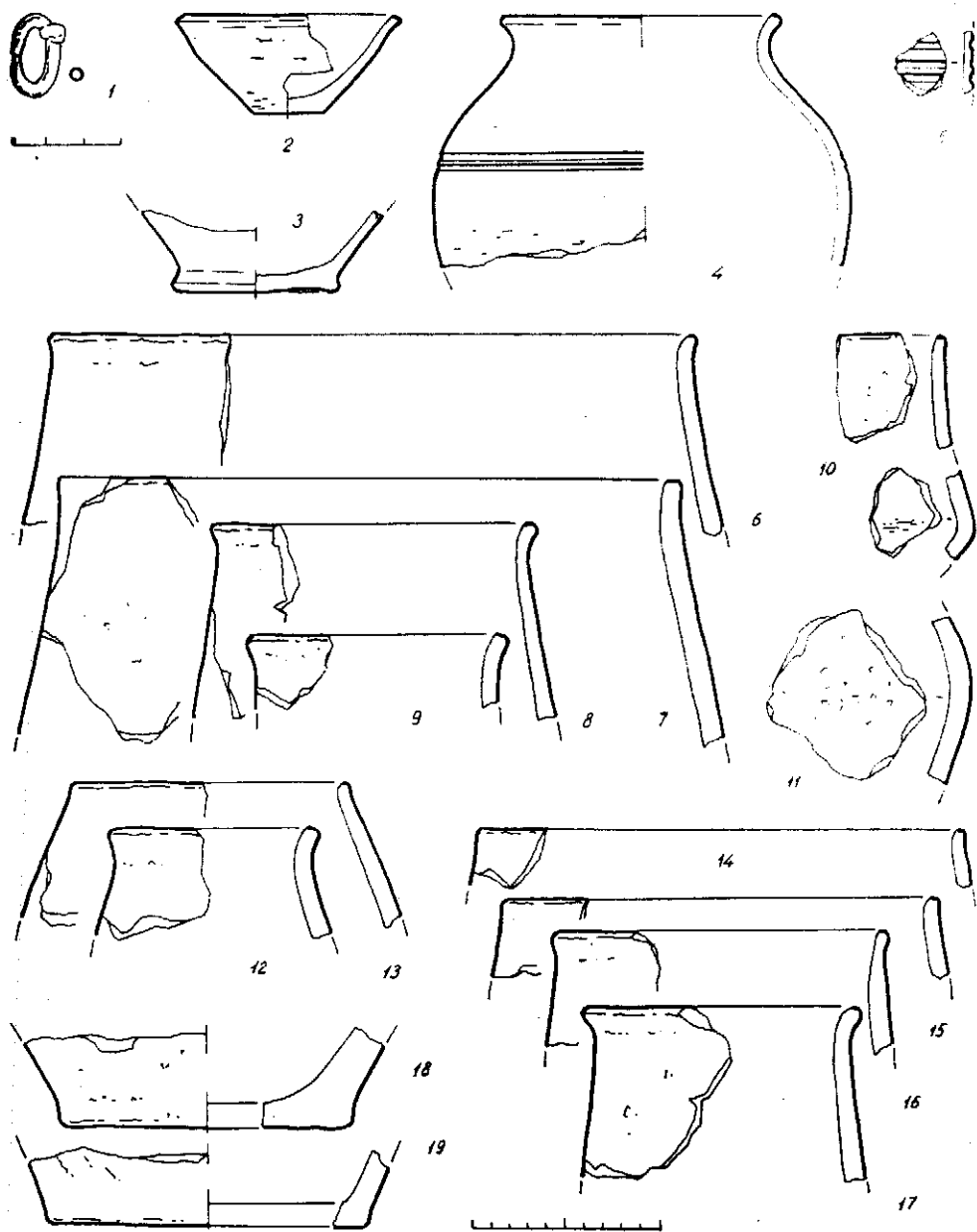

Рис. 7. Знахідки з будівлі 2: 1 — залізо, 2—5 — гончарна та 6—19 — ліпна кераміка.

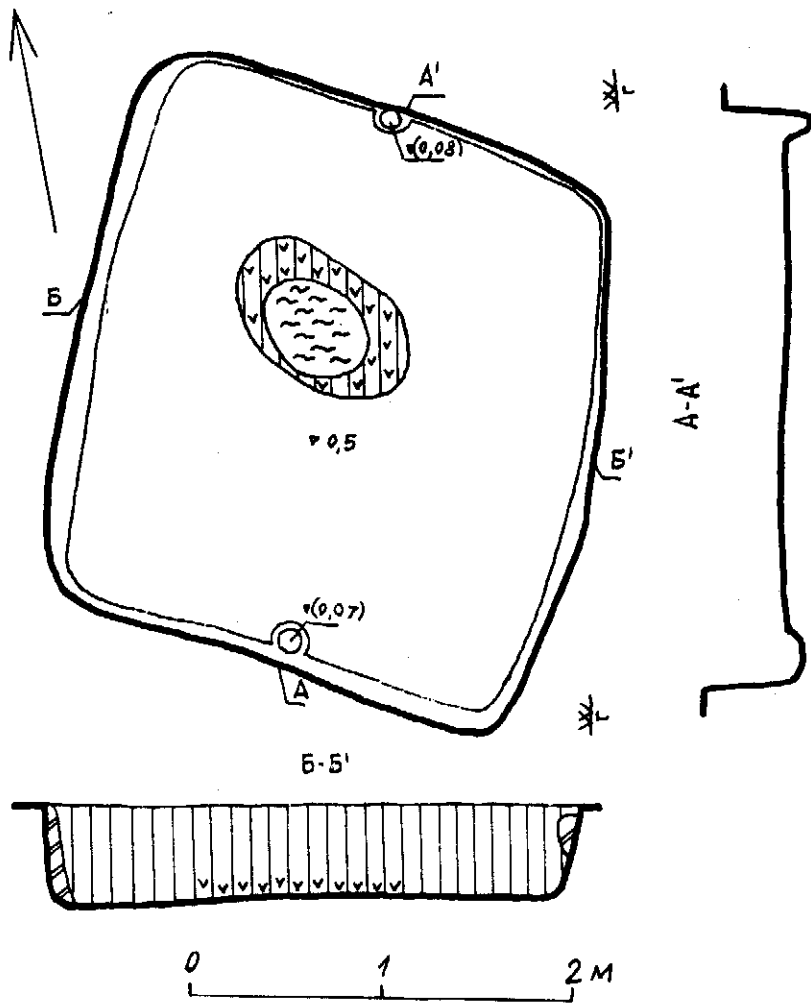

Рис. 8. План і розрізи будівлі 5. Умовні позначення — див. рис. 4.

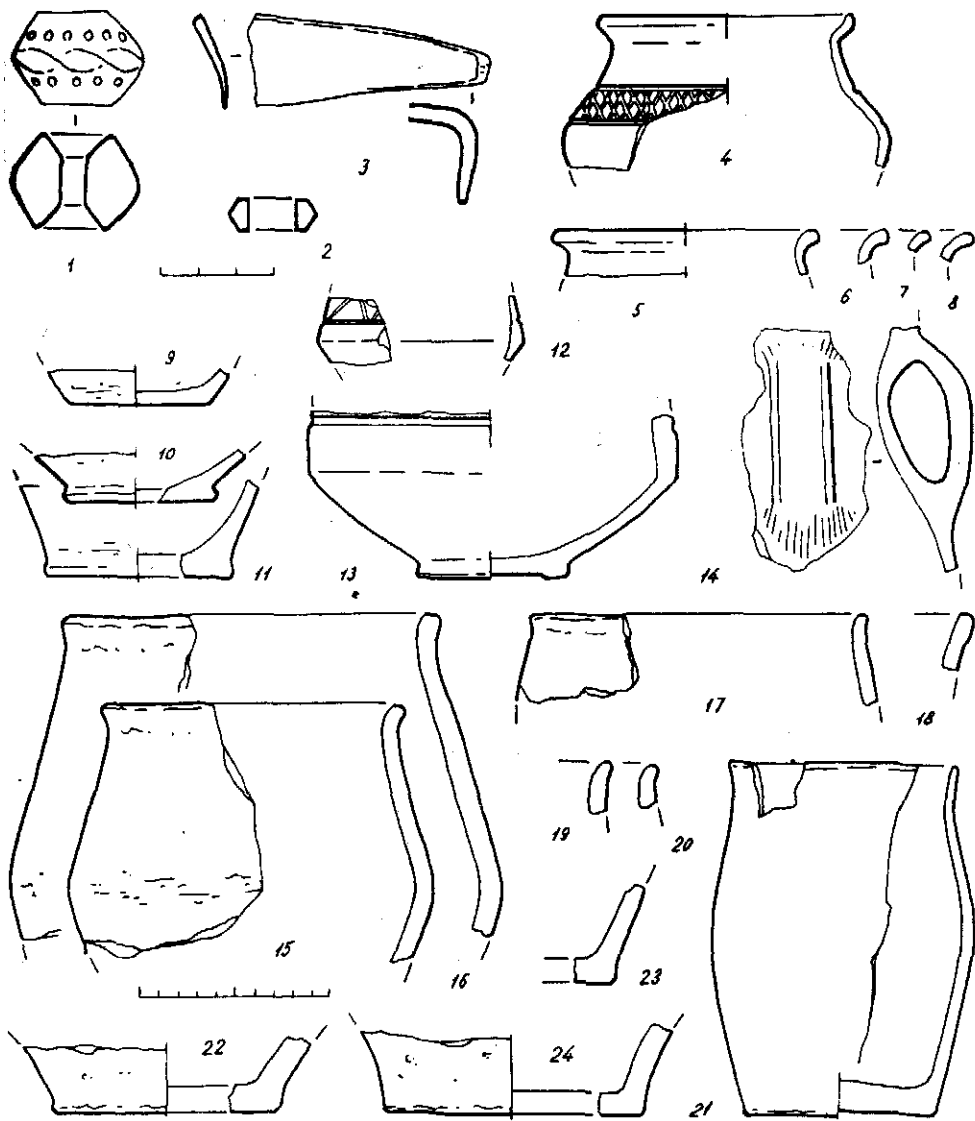

Рис. 9. Знахідки з будівлі 5: 1, 2 — глина, 3 — залізо, 4—14 гончарна та 15—21 — ліпна кераміка.

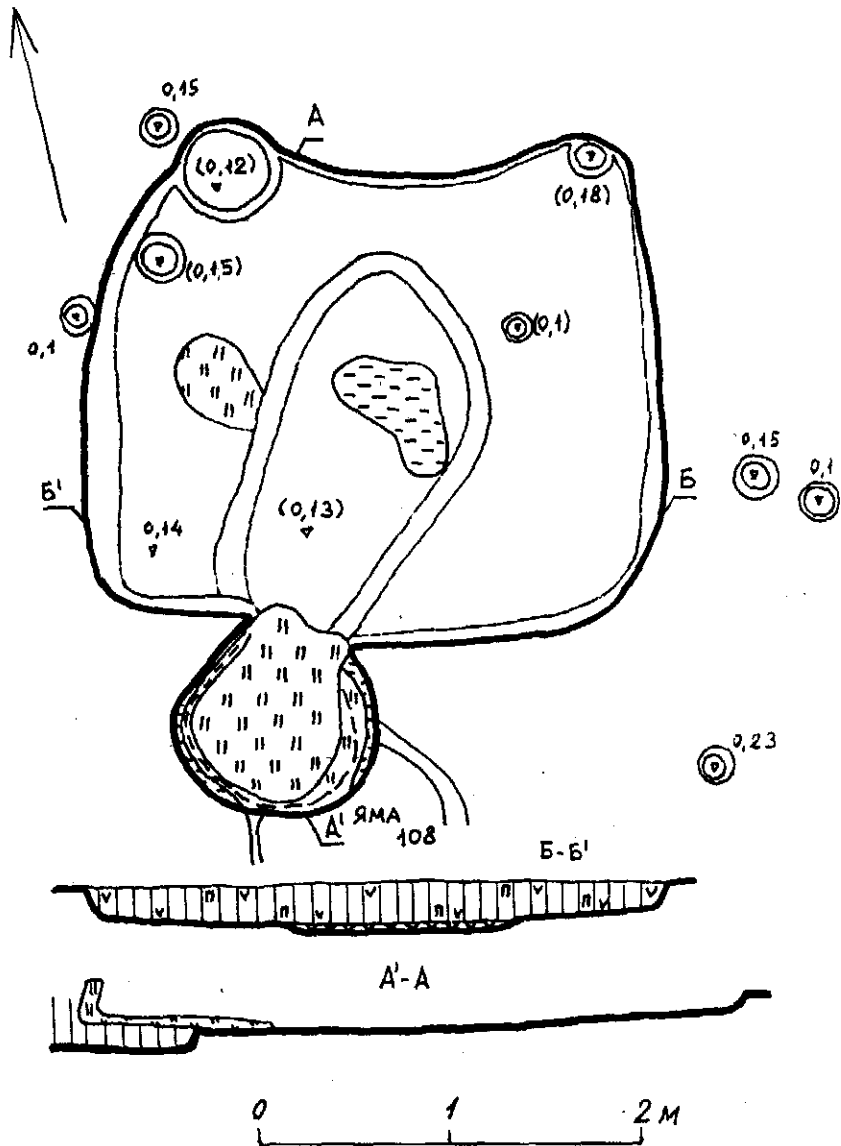

Рис. 10. План і розрізи будівлі 6. Умовні позначення — див. рис. 4.

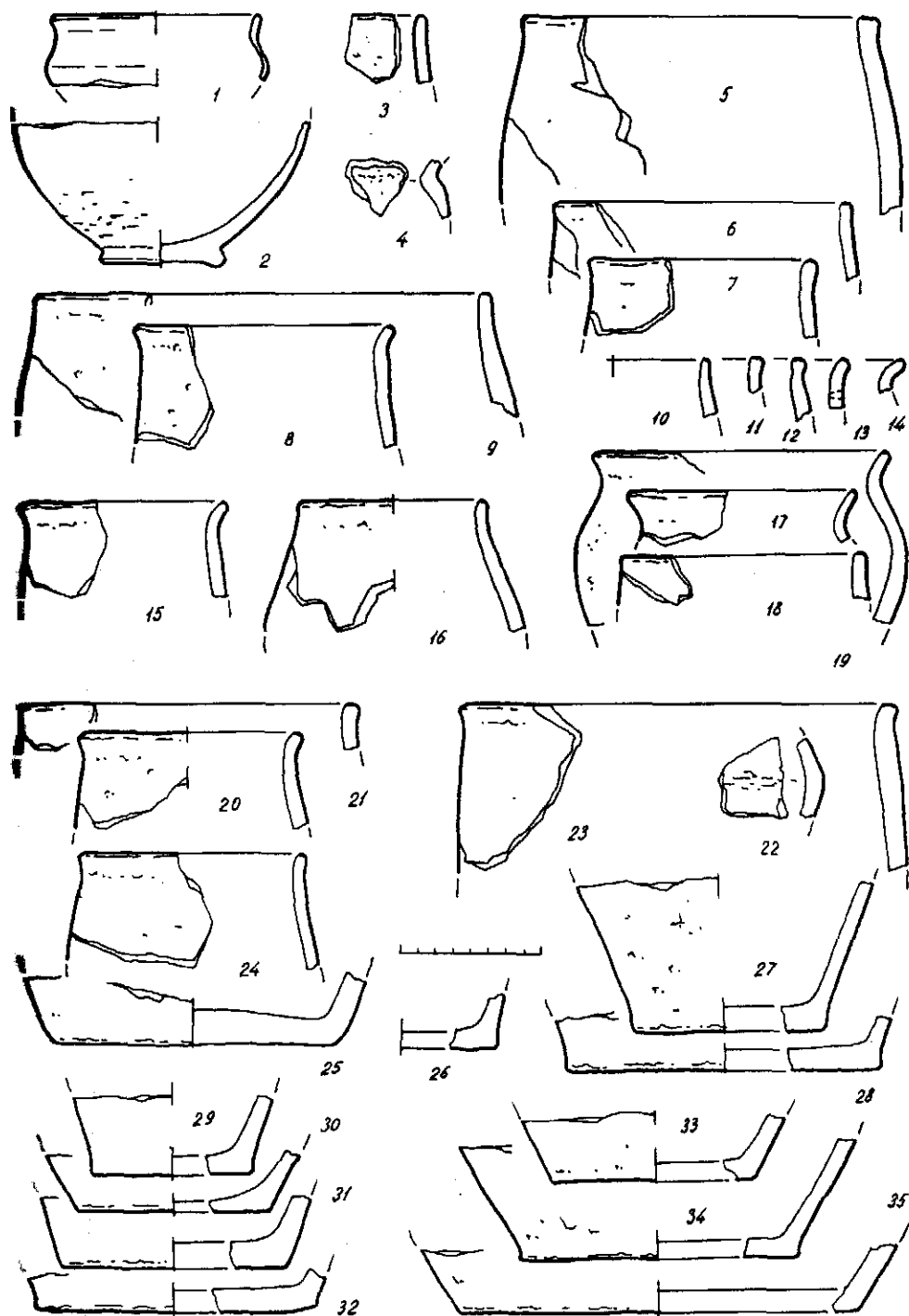

Рис. 11. Знахідки з будівлі 6: 1, 2 — гончарна та 3—35 — ліпна кераміка.

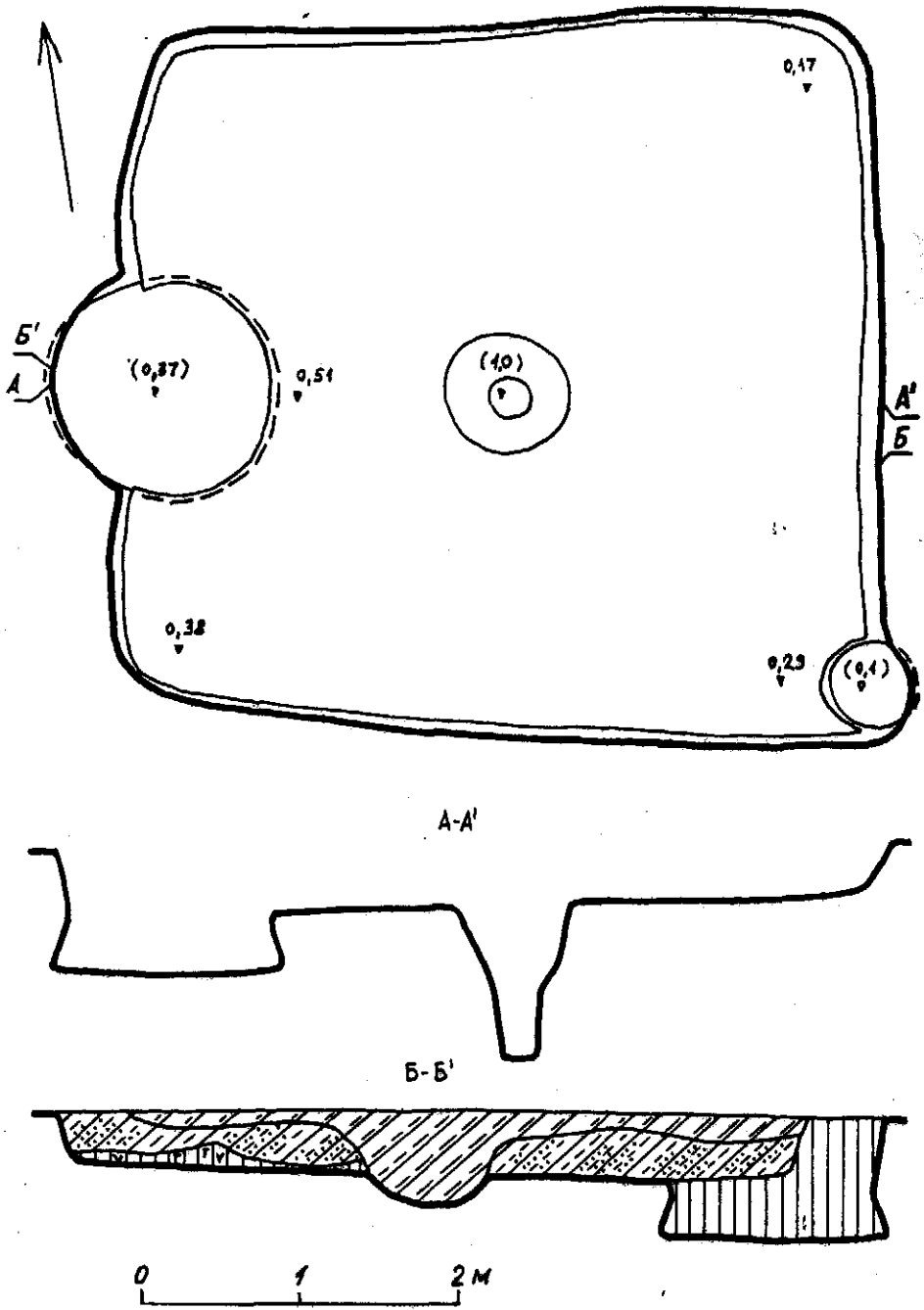
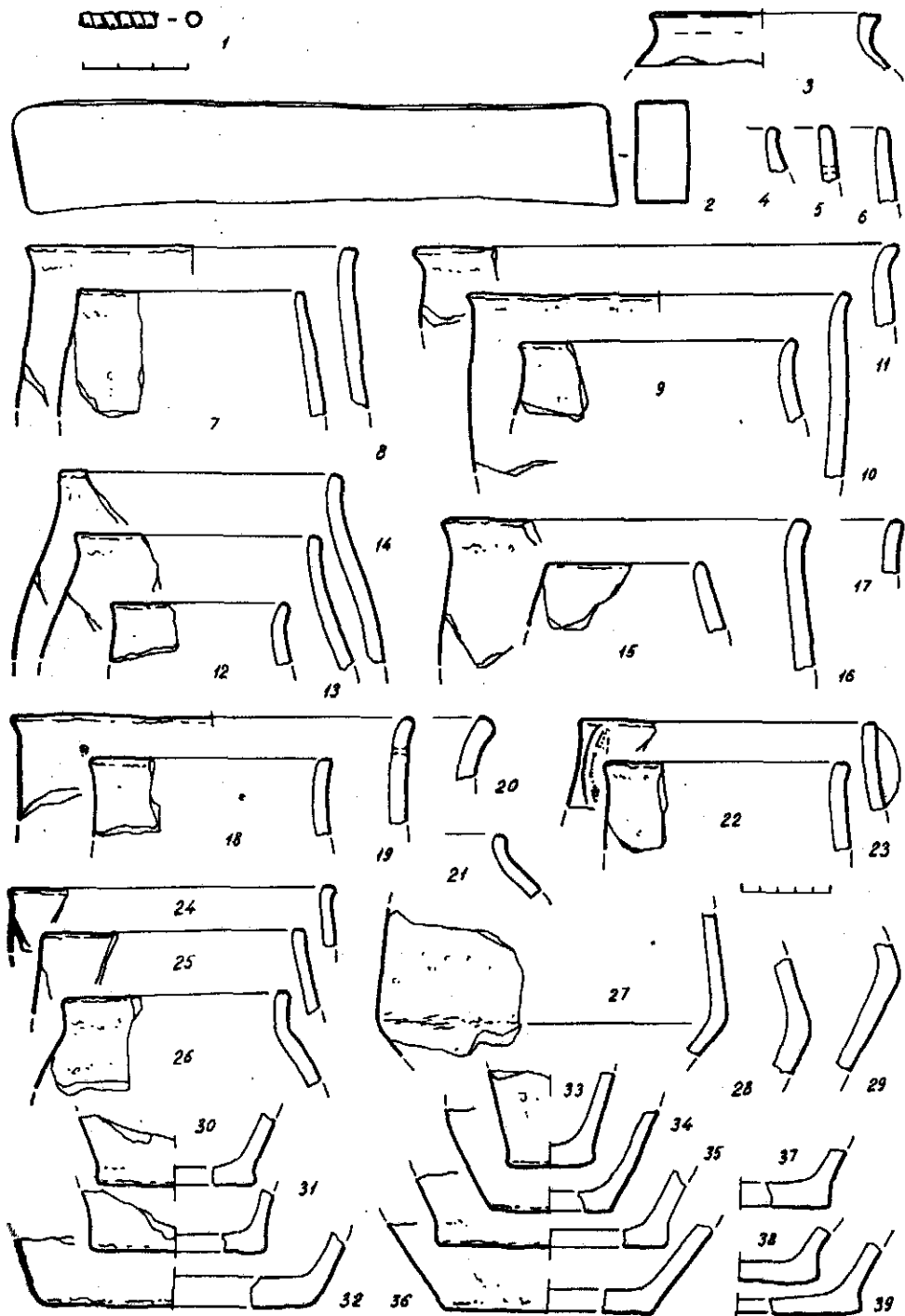

Рис. 12. План і розрізи будівлі 8. Умовні позначення — див. рис. 4.

Знахідки з будівлі 8: 1 — бронза, 2 — камінь, 3 — гончарна та 4—39 — лігна кераміка.

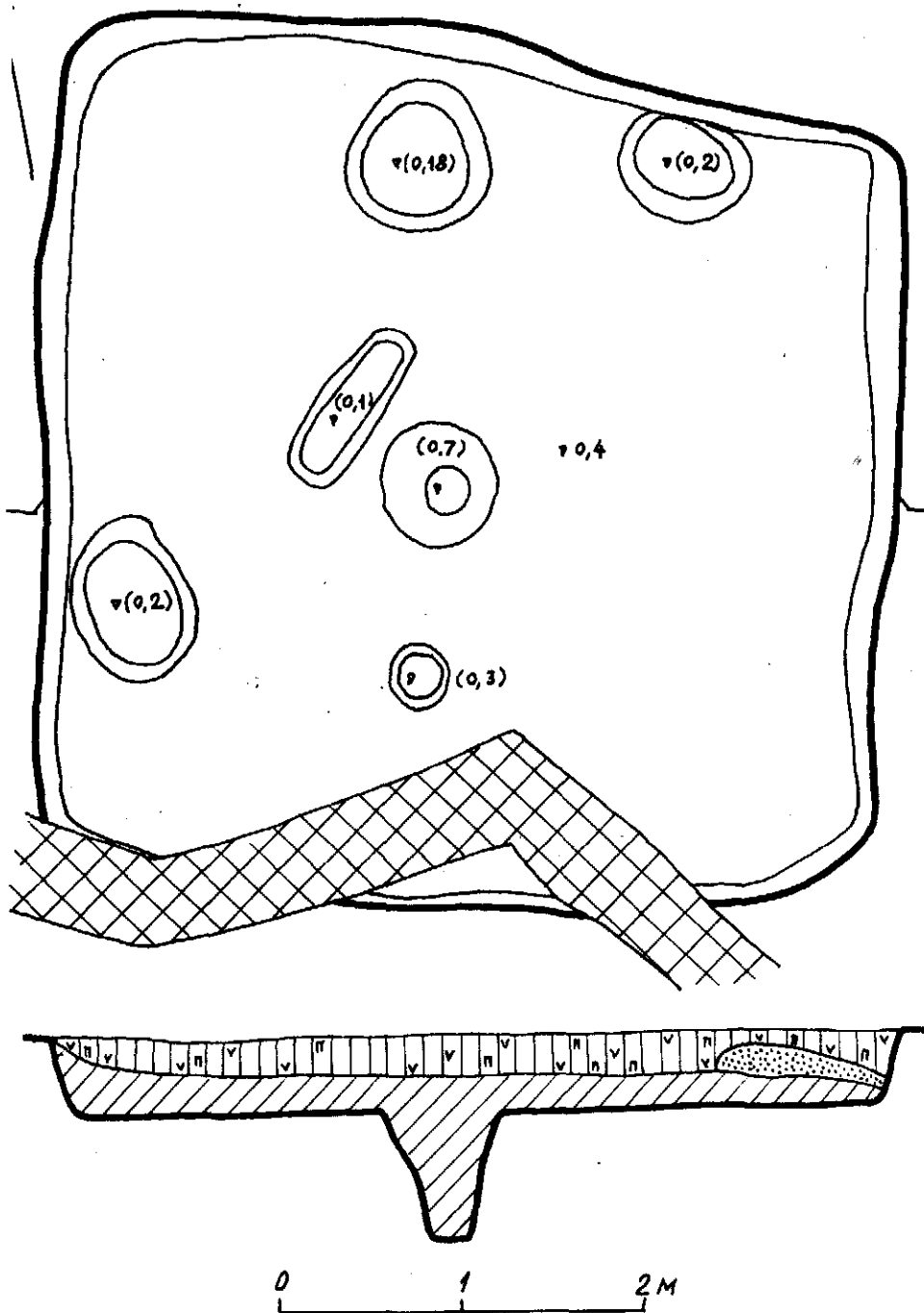

Рис. 14. План і розрізи будівлі 9. Умовні позначення — див. рис. 4.

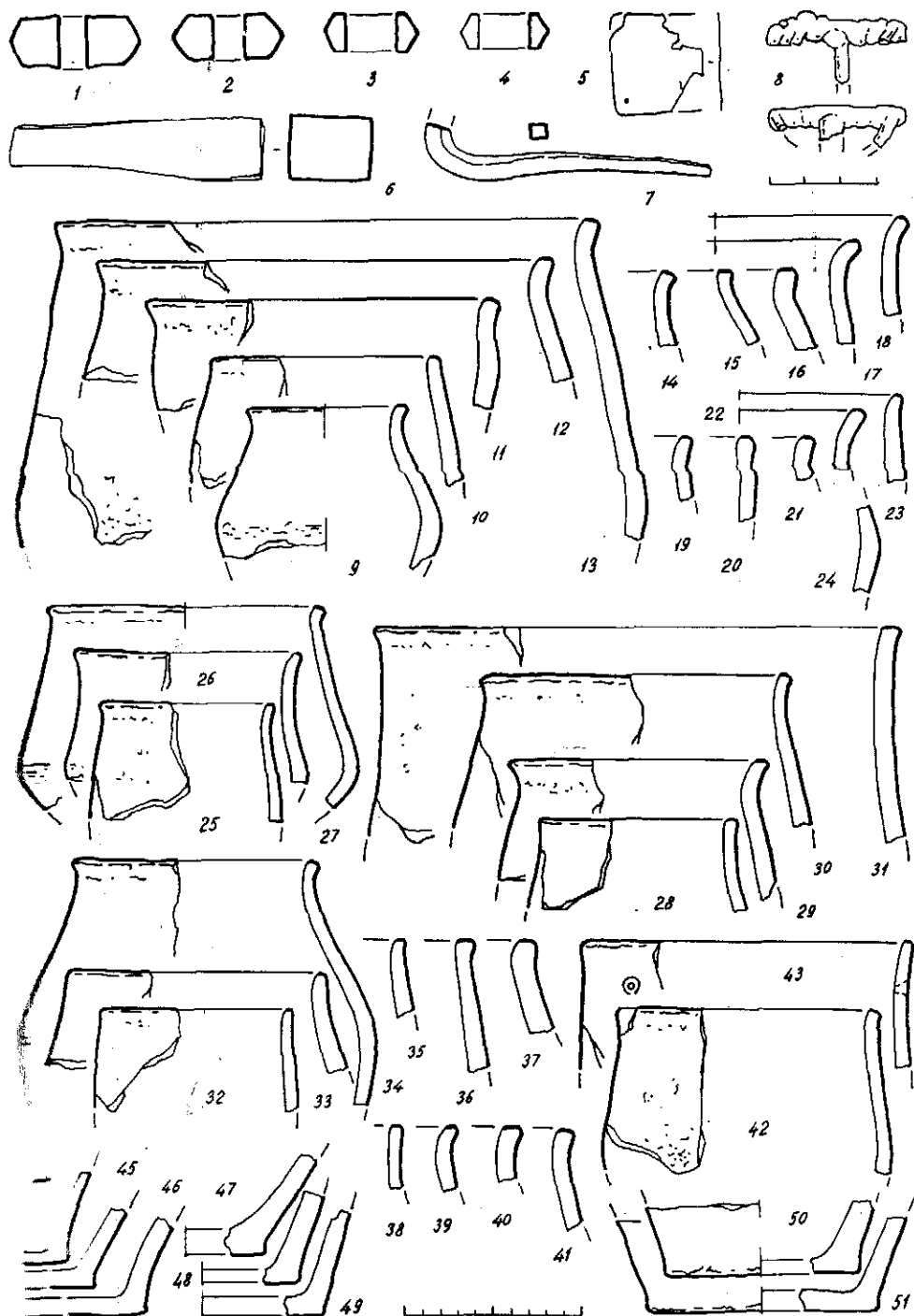

Рис. 15. Знахідки з будівлі 9: 1-4 — глина, 5 — бронза, 6 — камінь, 7, 8 — залізо, 9-51 — ліпна кераміка.

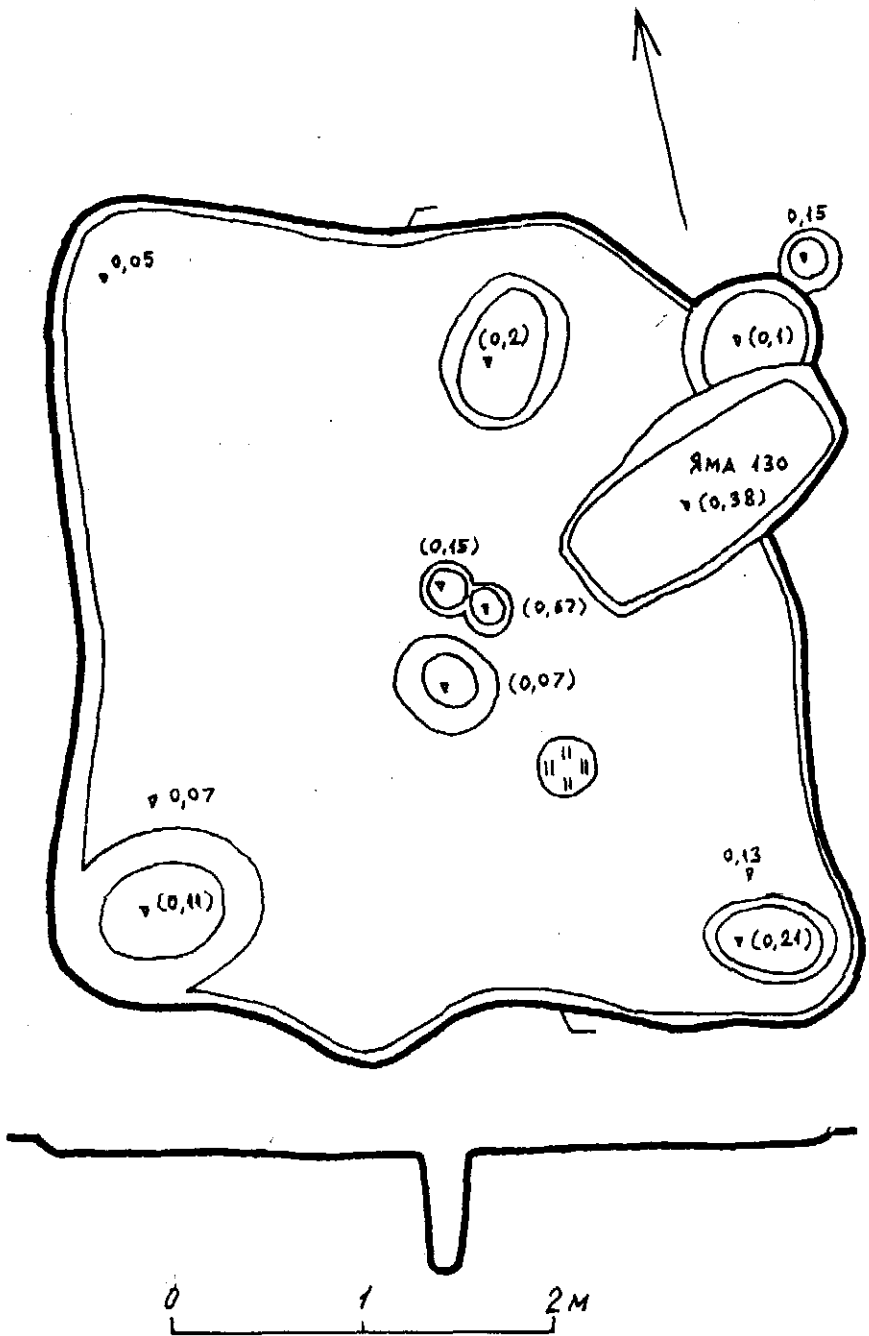

Рис. 16. План і розрізи будівлі 10. Умовні позначення — див. рис. 4.

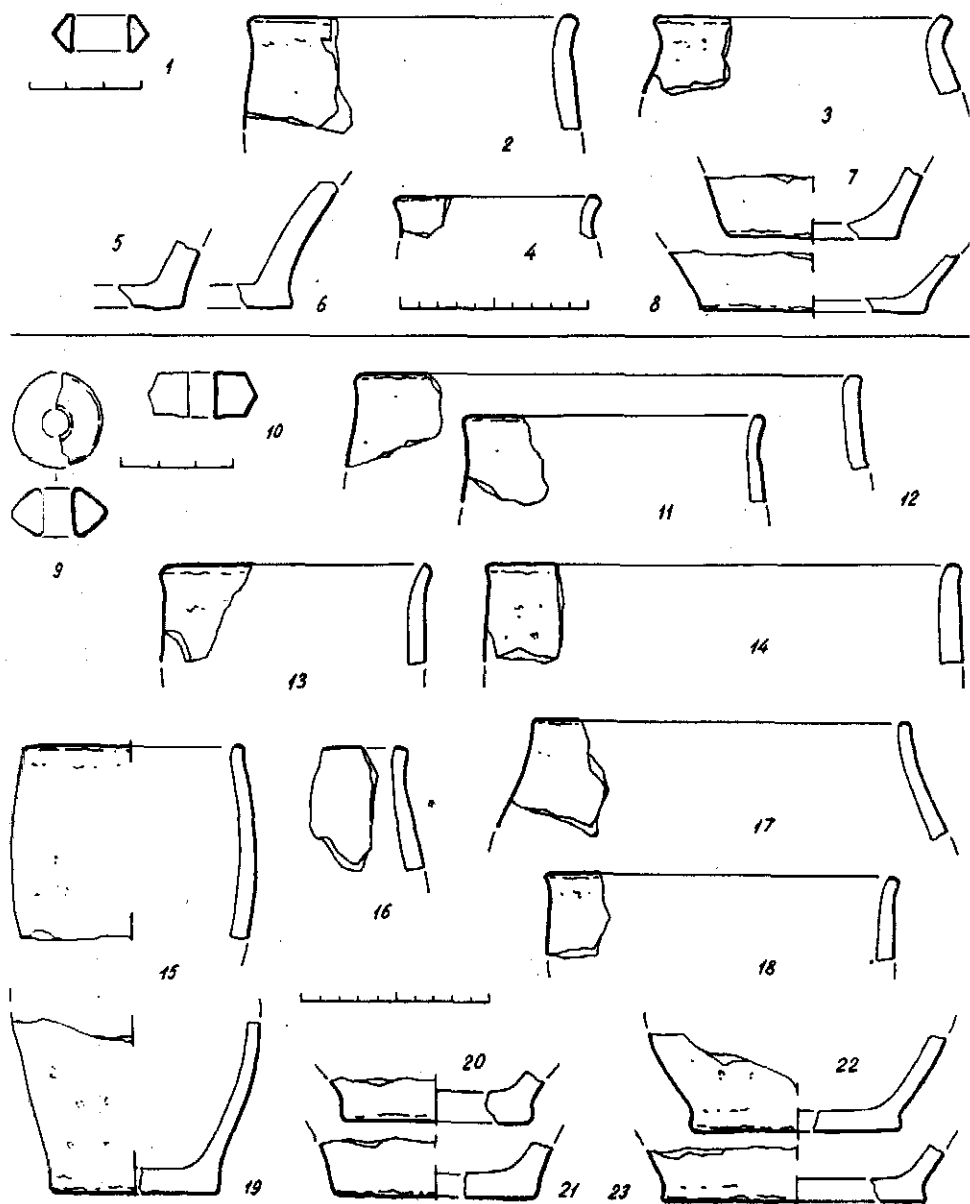

рис. 17. Знахідки з будівель 10 (1—8) та 17 (9—23): 1, 10 — глина, 9 — скло, 2—8, 11—23 — кераміка.

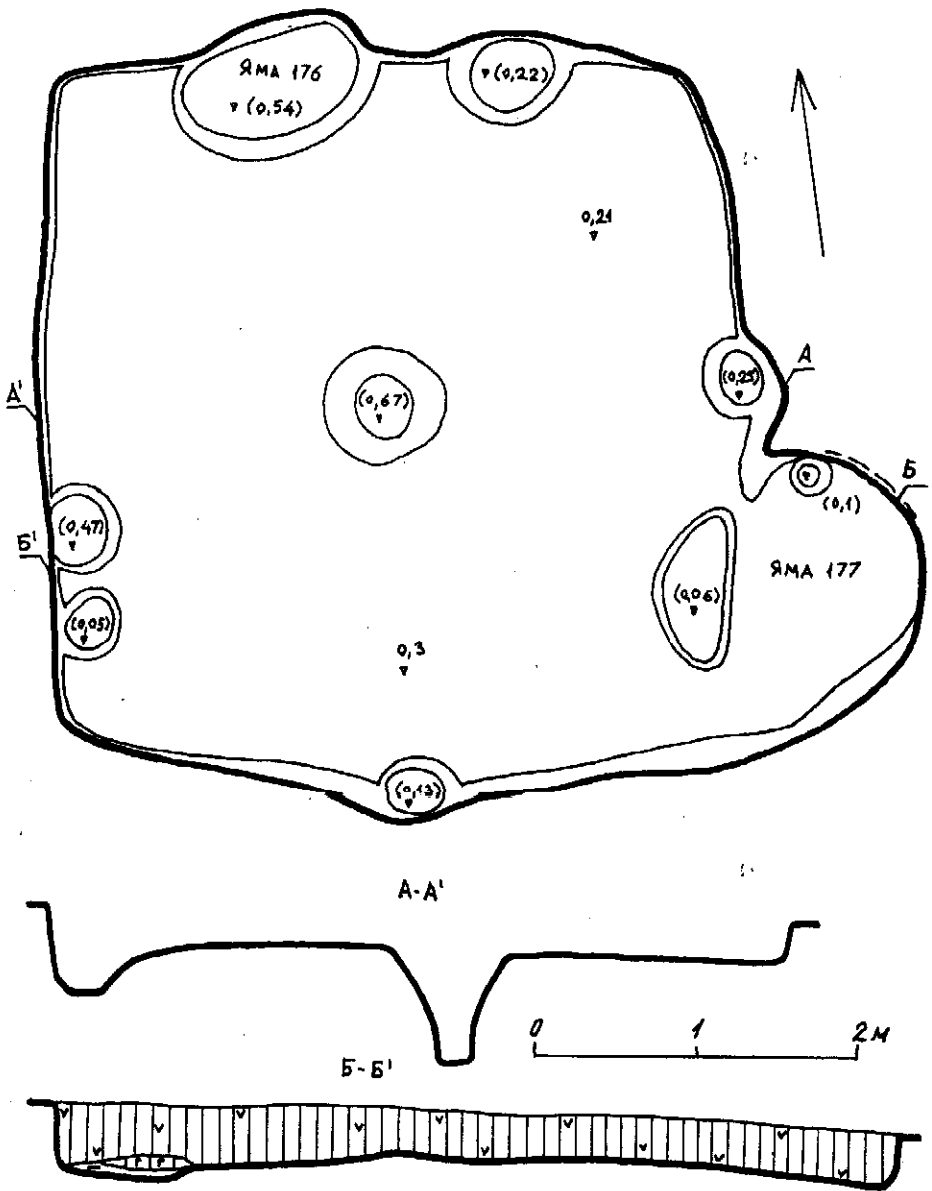
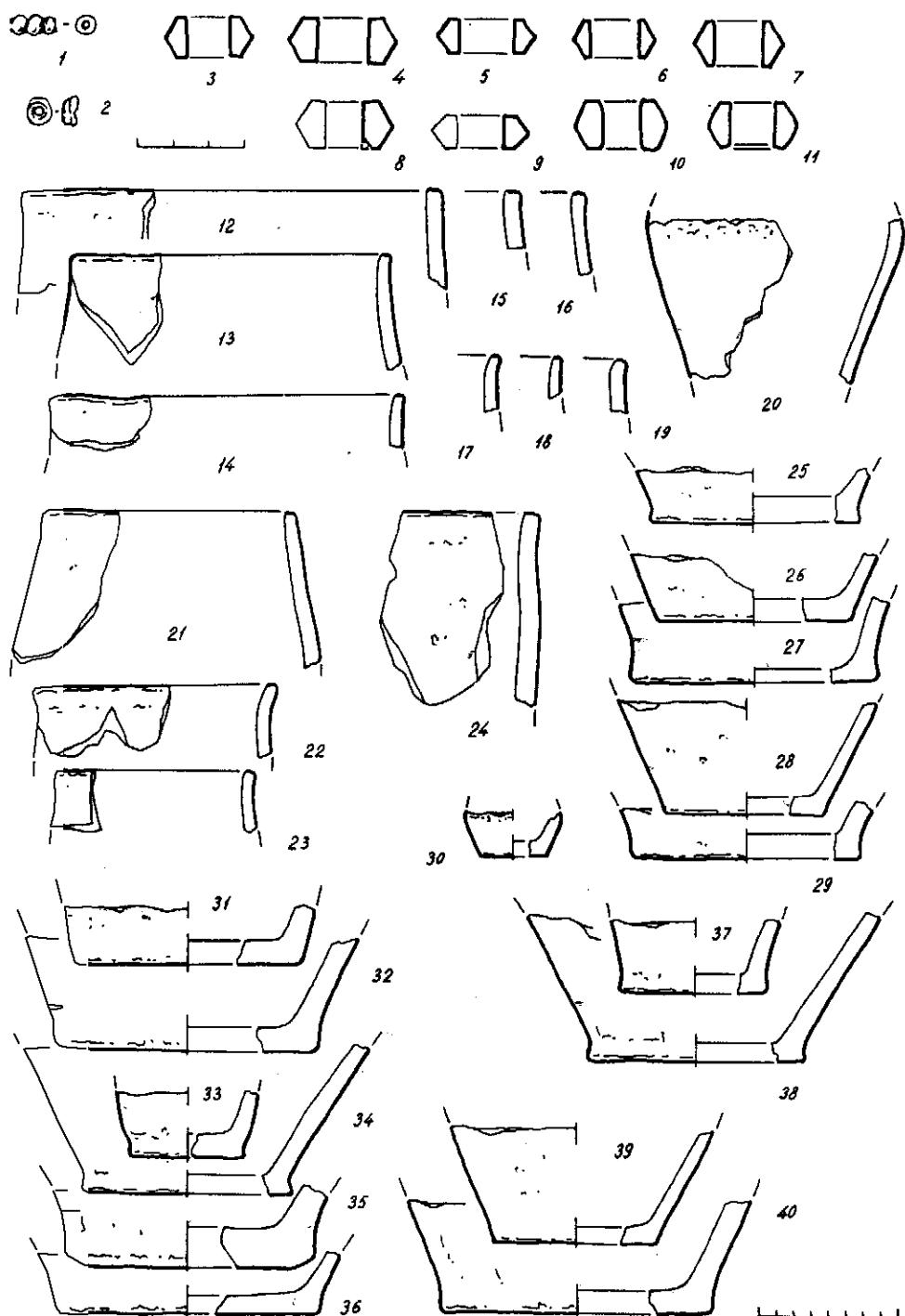

Рис. 18. План і розрізи будівлі 13. Умовні позначення — див. рис. 4.

19. Знахідки з будівлі 13: 1, 2 — скло, 3—11 — глина, 12—40 — ліпна кераміка.

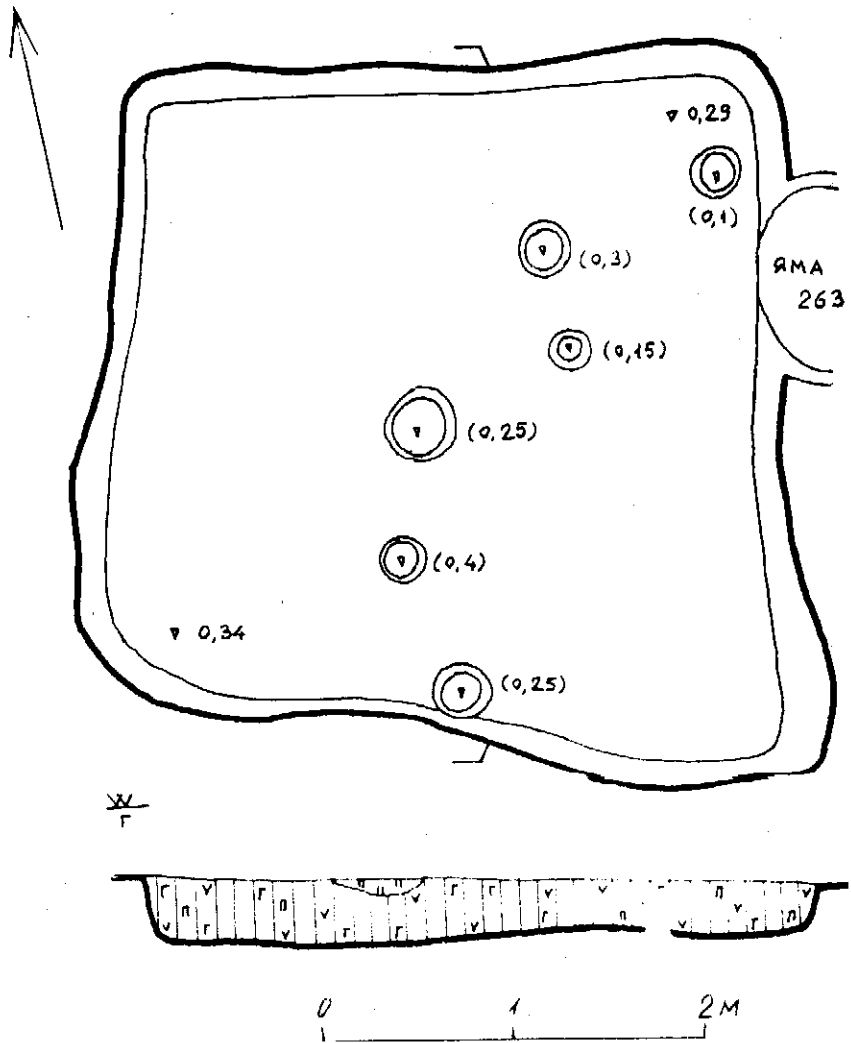

Рис. 20. План і розріз будівлі 17. Умовні позначення — див. рис. 4

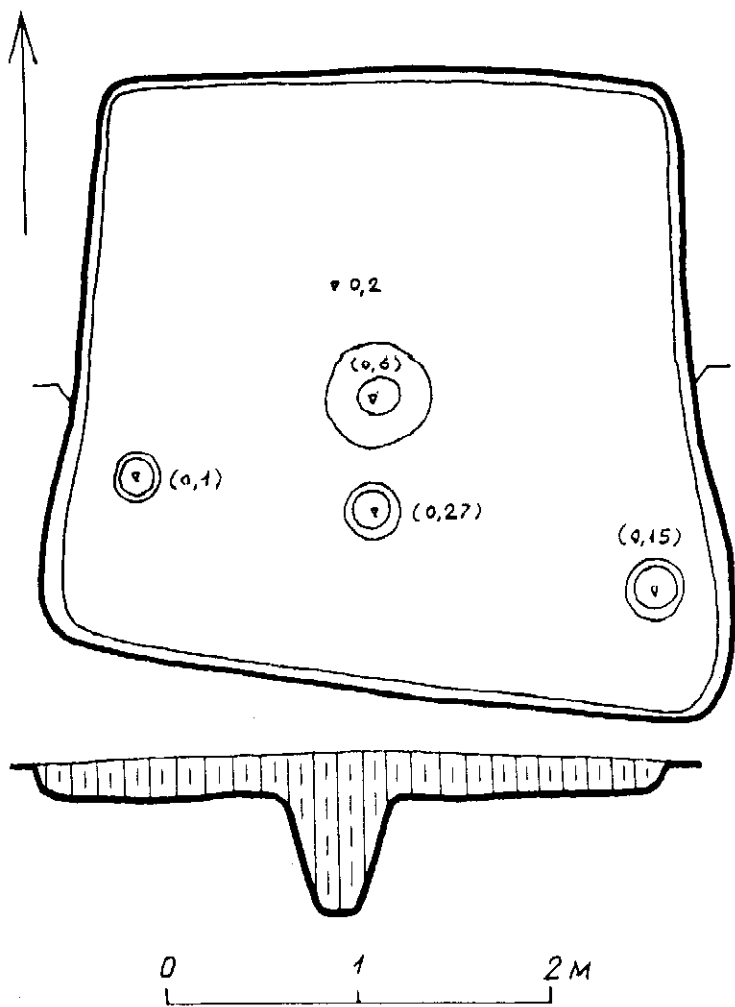

Рис. 21. План і розріз будівлі 22. Умовні позначення — див. рис. 4.

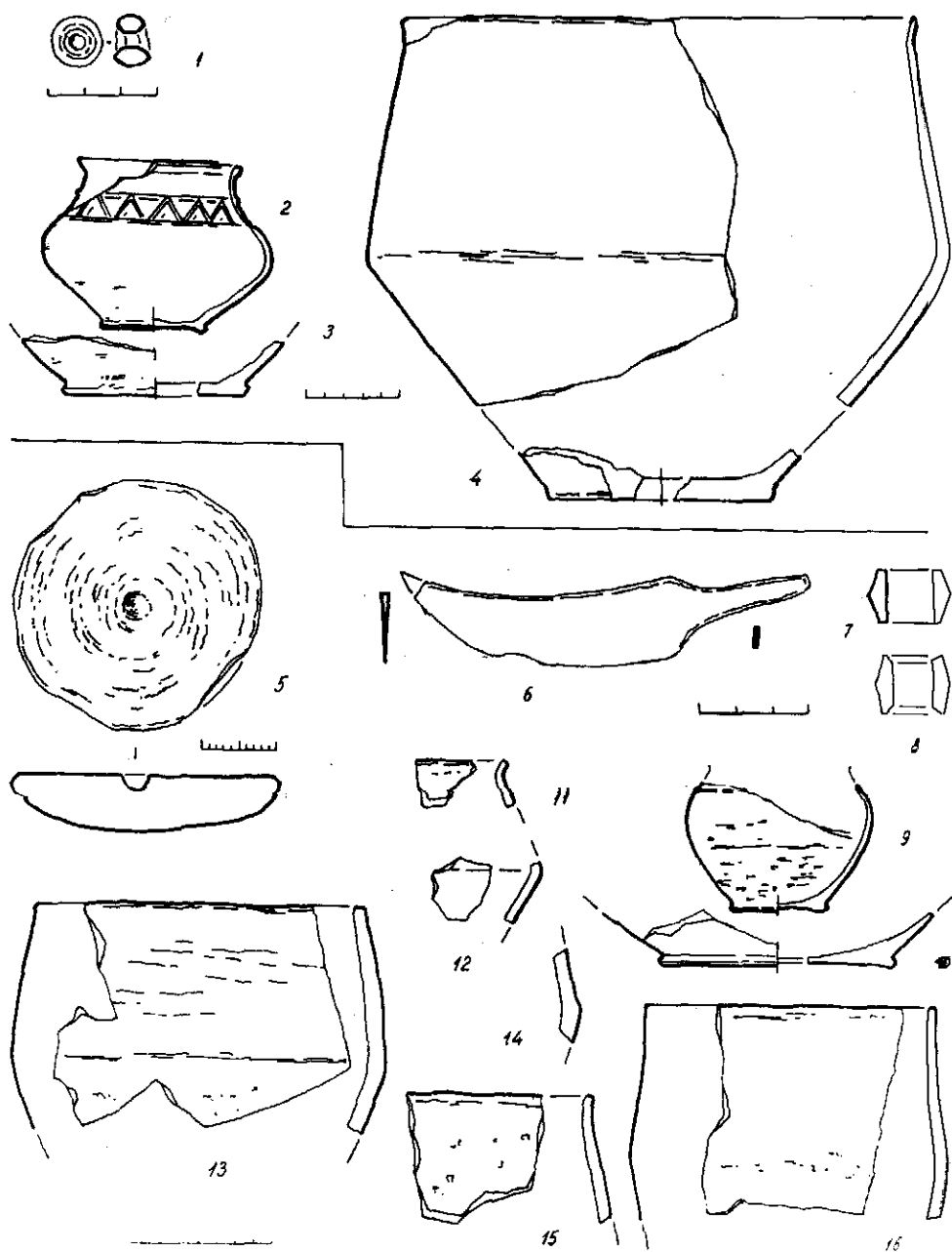

Рис. 22. Знахідки з будівель 22 (1—4) та 24 (5—16): 1 — скло, 5 — камінь, 6 — залізо, 7, 8 — глина, 2, 3, 9, 10 — гончарна, 4, 11, 12 — ліпна підлощена та 13—16 — груболіпна кераміка.

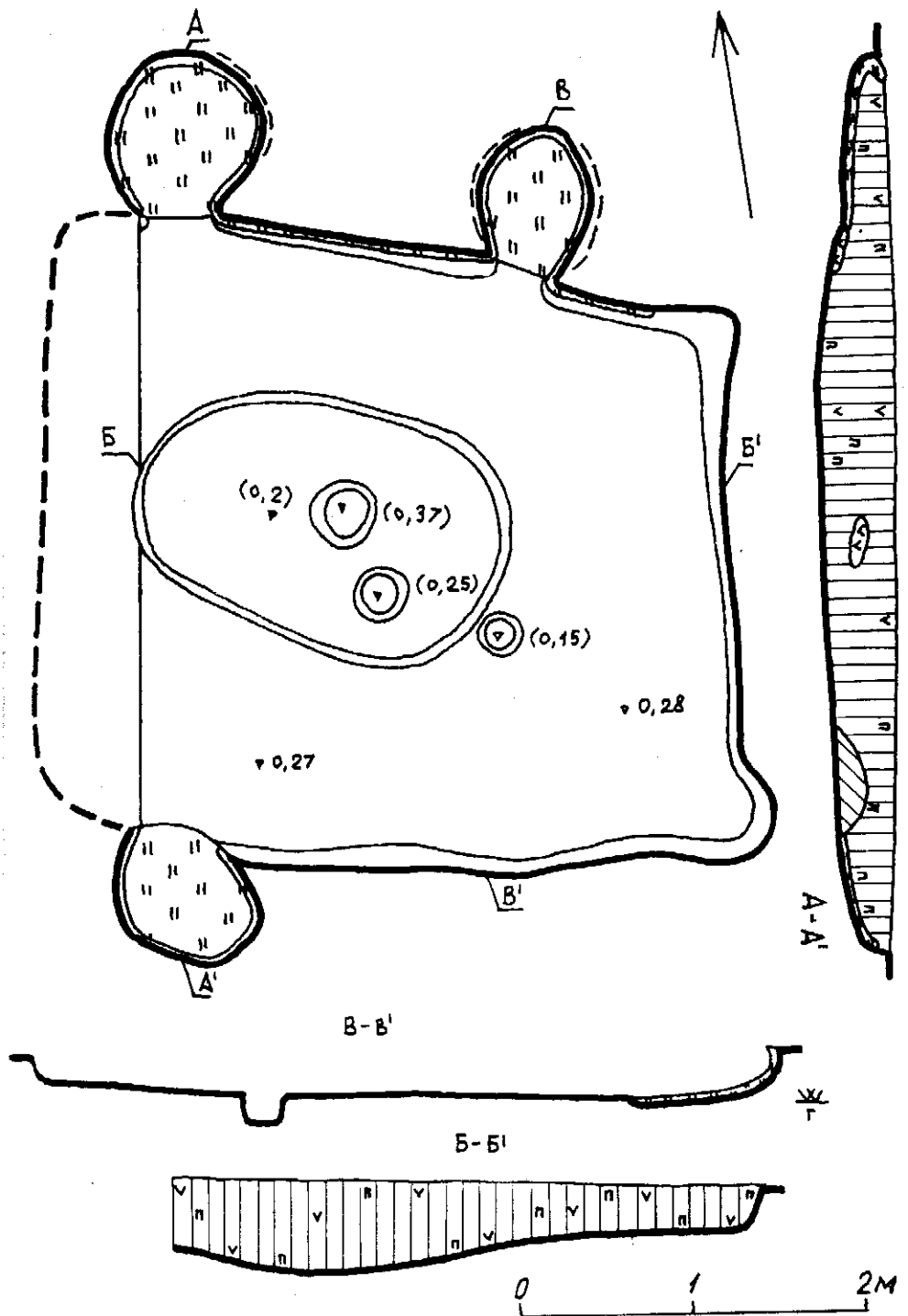

Рис. 23. План і розрізи будівлі 24. Умовні позначення — див. рис. 4.

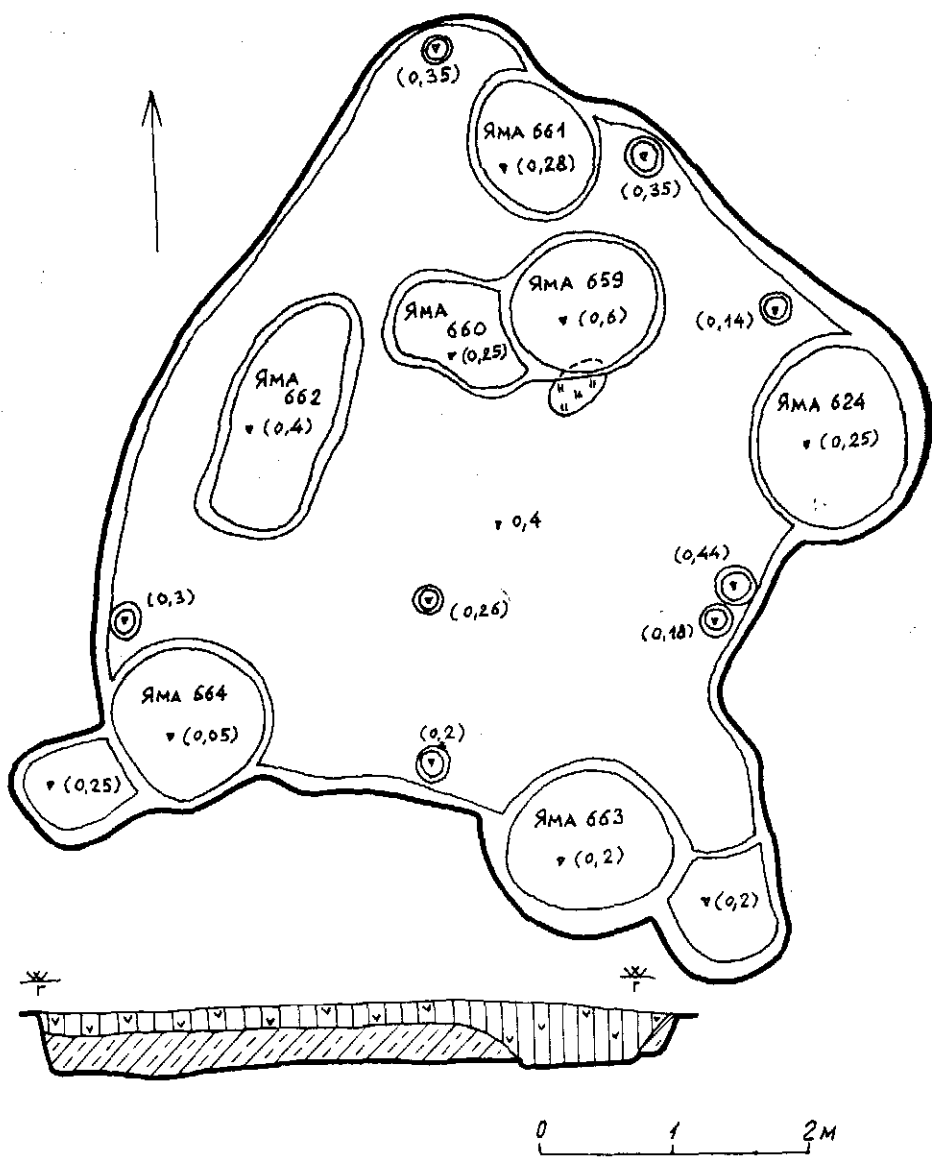

Рис. 24. План і розріз будівлі 33. Умовні позначення — див. рис. 4.

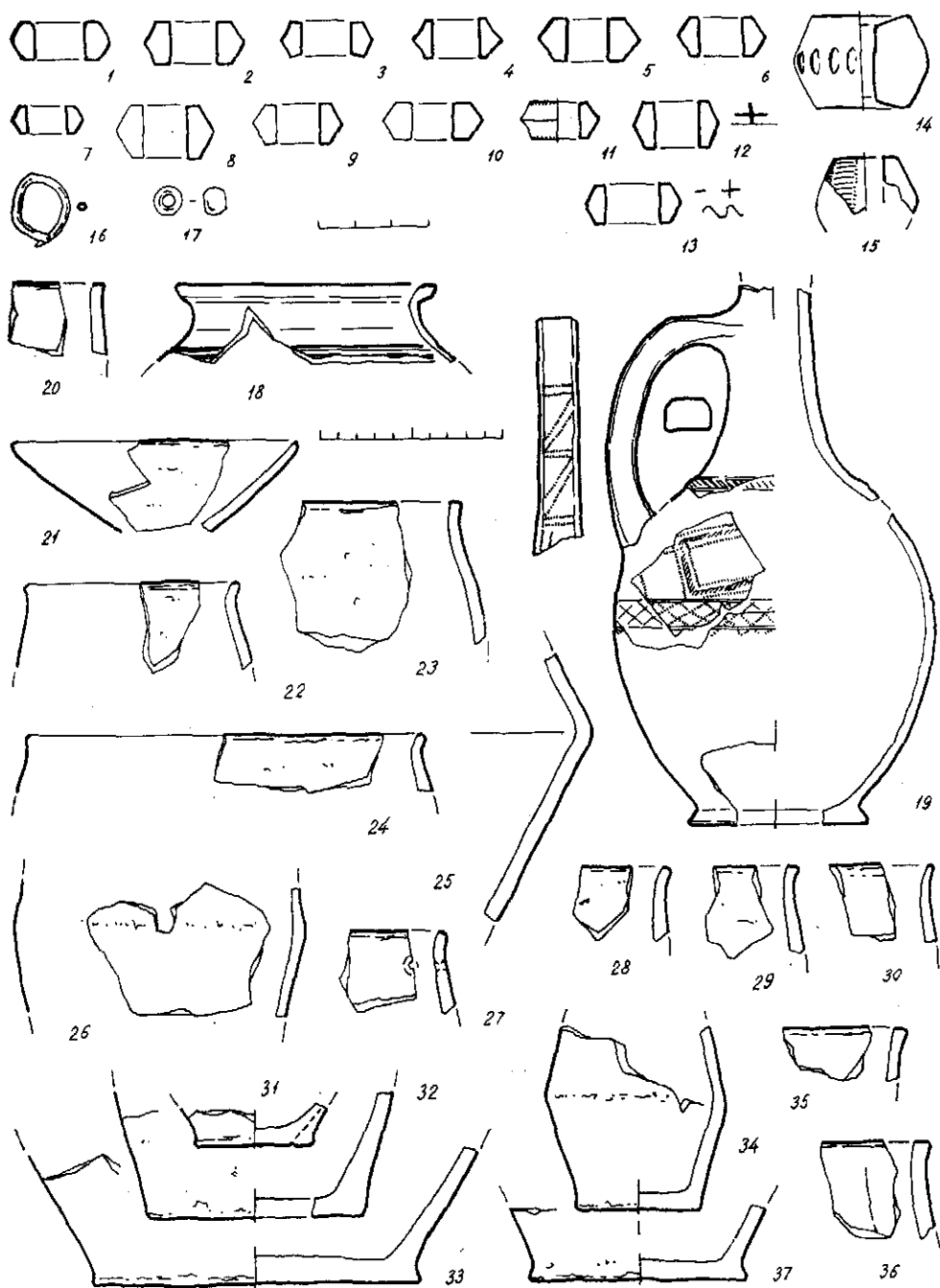

Рис. 25. Знахідки з будівлі 33: 1—15 — глина, 16 — срібло, 17 — скло, 18, 19 — гончарна та 20—37 — ліпна кераміка.

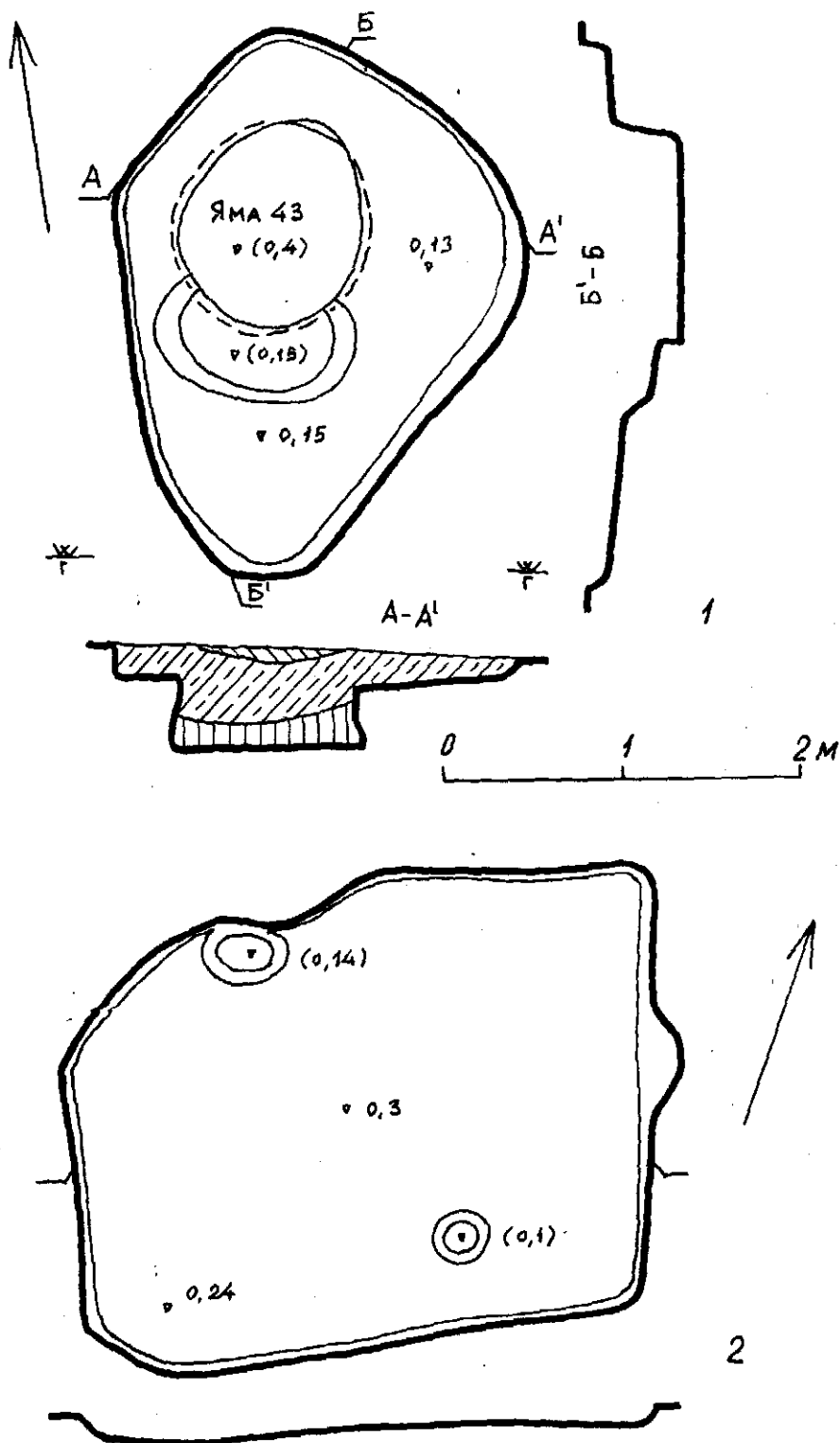

Рис. 26. Плани і розрізи будівель 3 (1) та 18 (2). Умовні позначення — див. рис. 4.

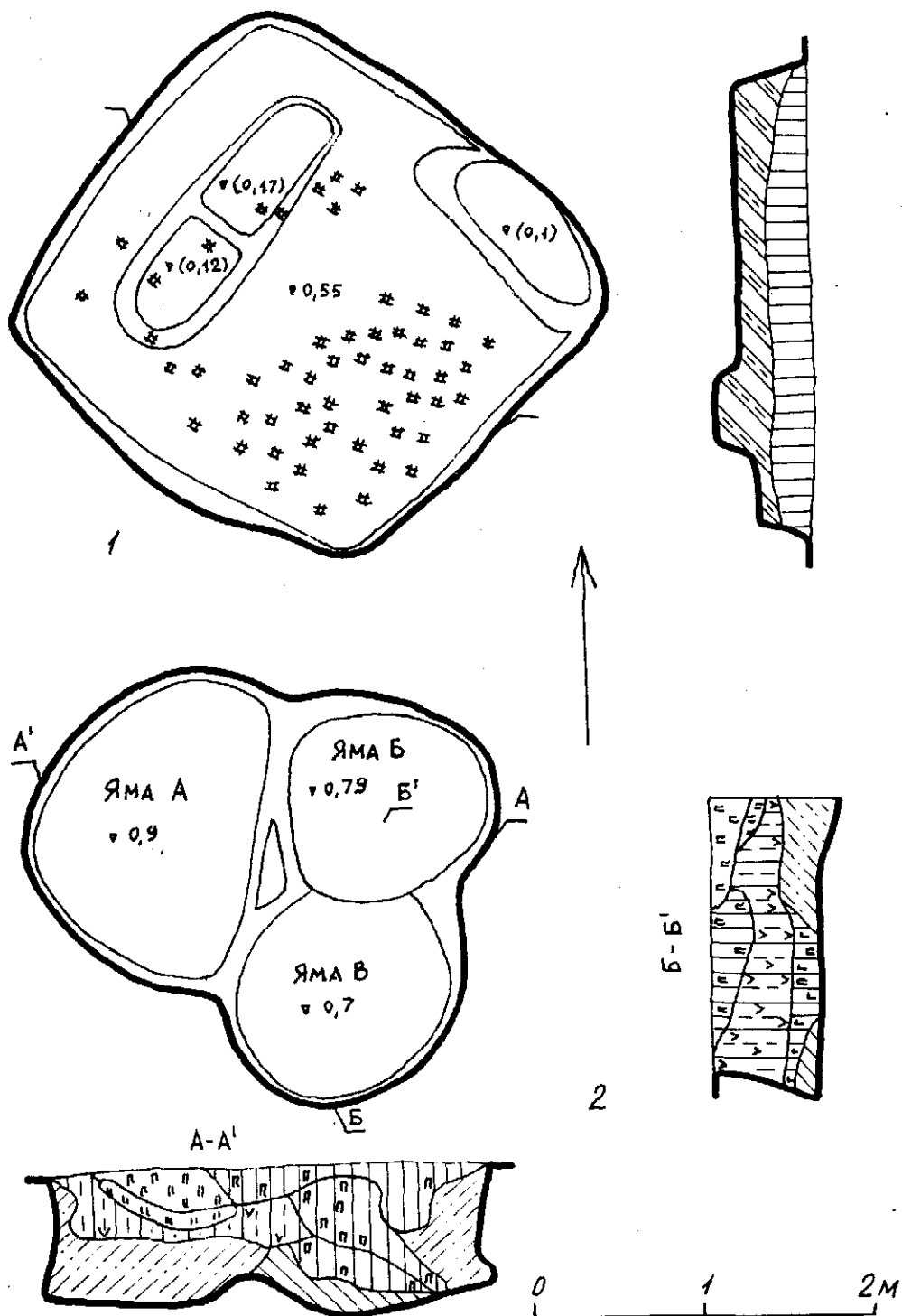

Рис. 27. Плани і розрізи будівель 4 (1) та 7 (2). Умовні позначення — див. рис. 4.

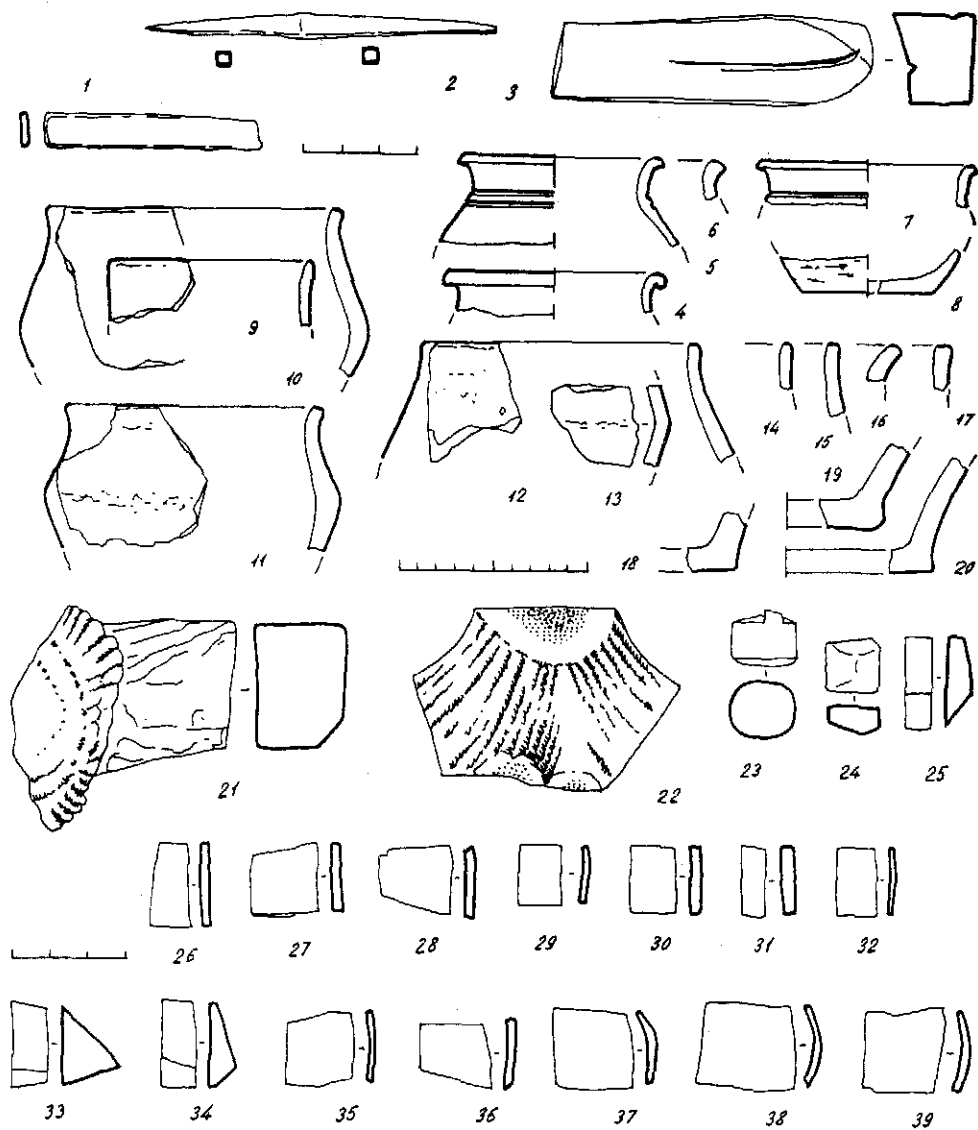

Рис. 28. Знахідки з будівлі 4: 1, 2 — залізо, 3 — камінь, 4—8 — гончарна та 9—20 — ліпна кераміка, 21—39 — обрізки рогів.

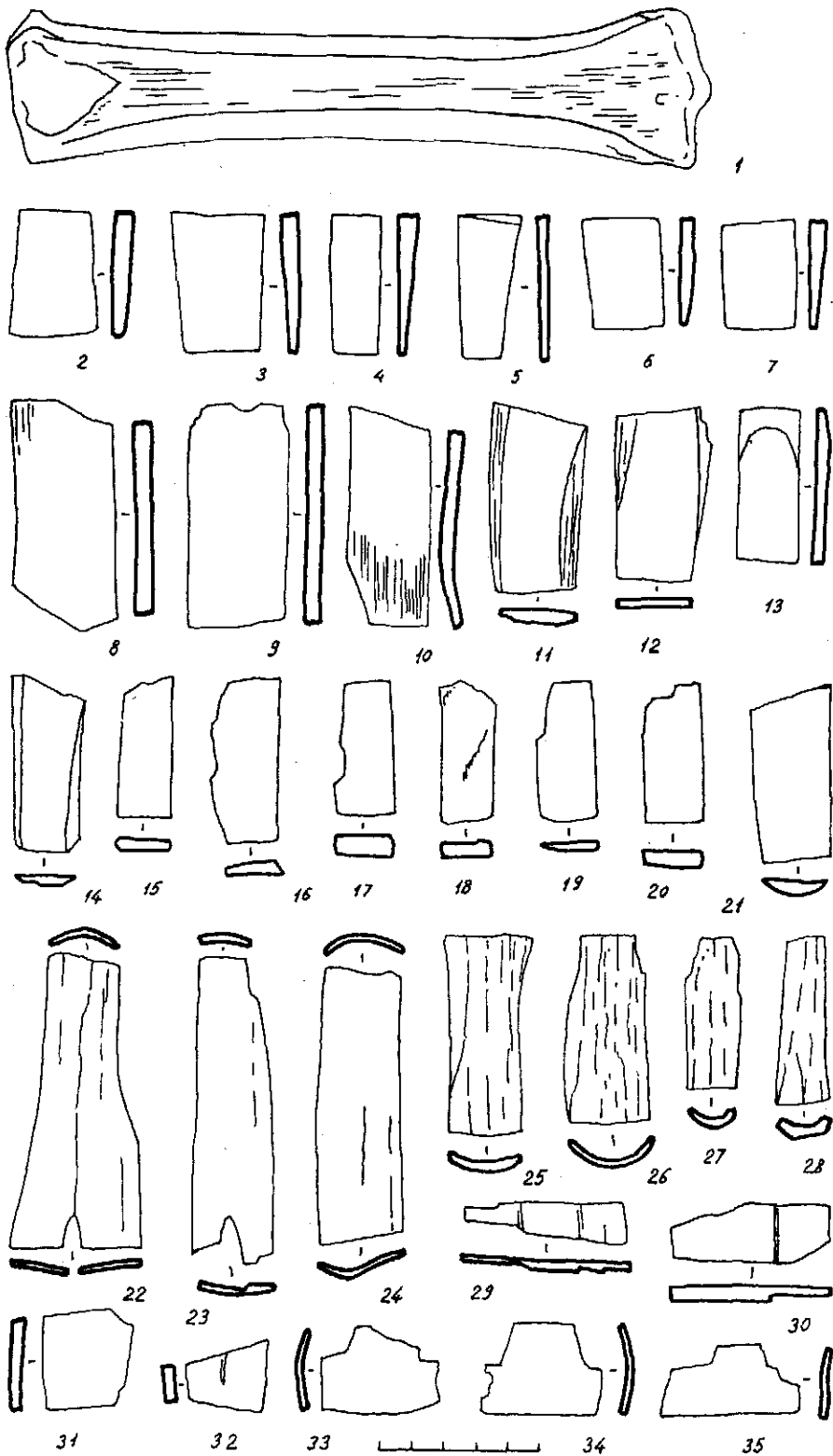

Рис. 29. Знахідки з будівлі 4: (1 — кістка, 2—35 — пір): 1 — «ковзан», 2—7 — прямокутні пластини, 8—20 пластини-вкладиши, 21—28 — пластини-накладки, 29—35 — обрізки рогів.

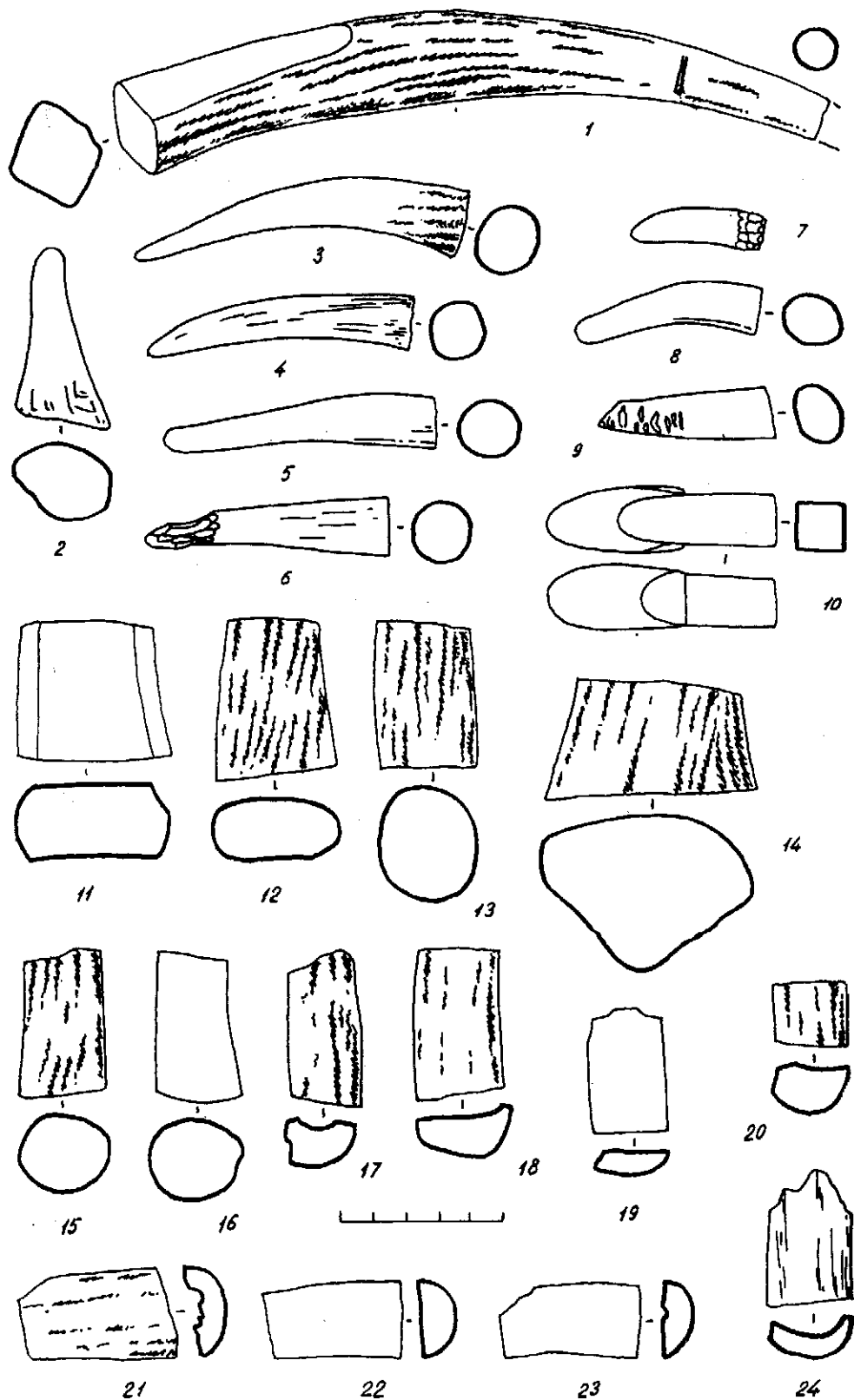

Рис. 30. Знахідки з будівлі 4: 1—10 — обрізки рогів, 11—24 — заготовки.

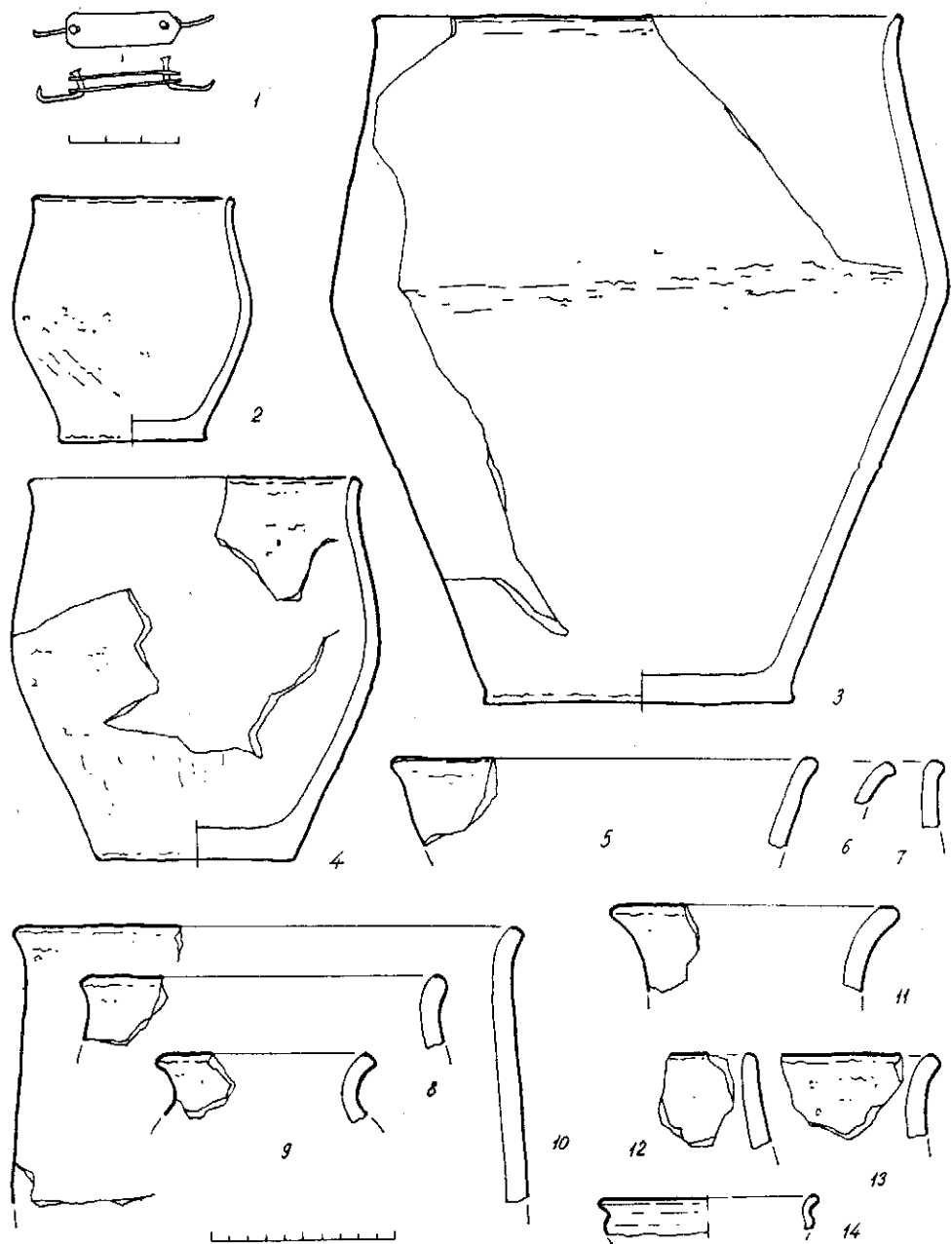

Рис. 31. Знахідки з будівлі 7: 1 — залізо, 2—13 — ліпна та 14 — гончарна кераміка.

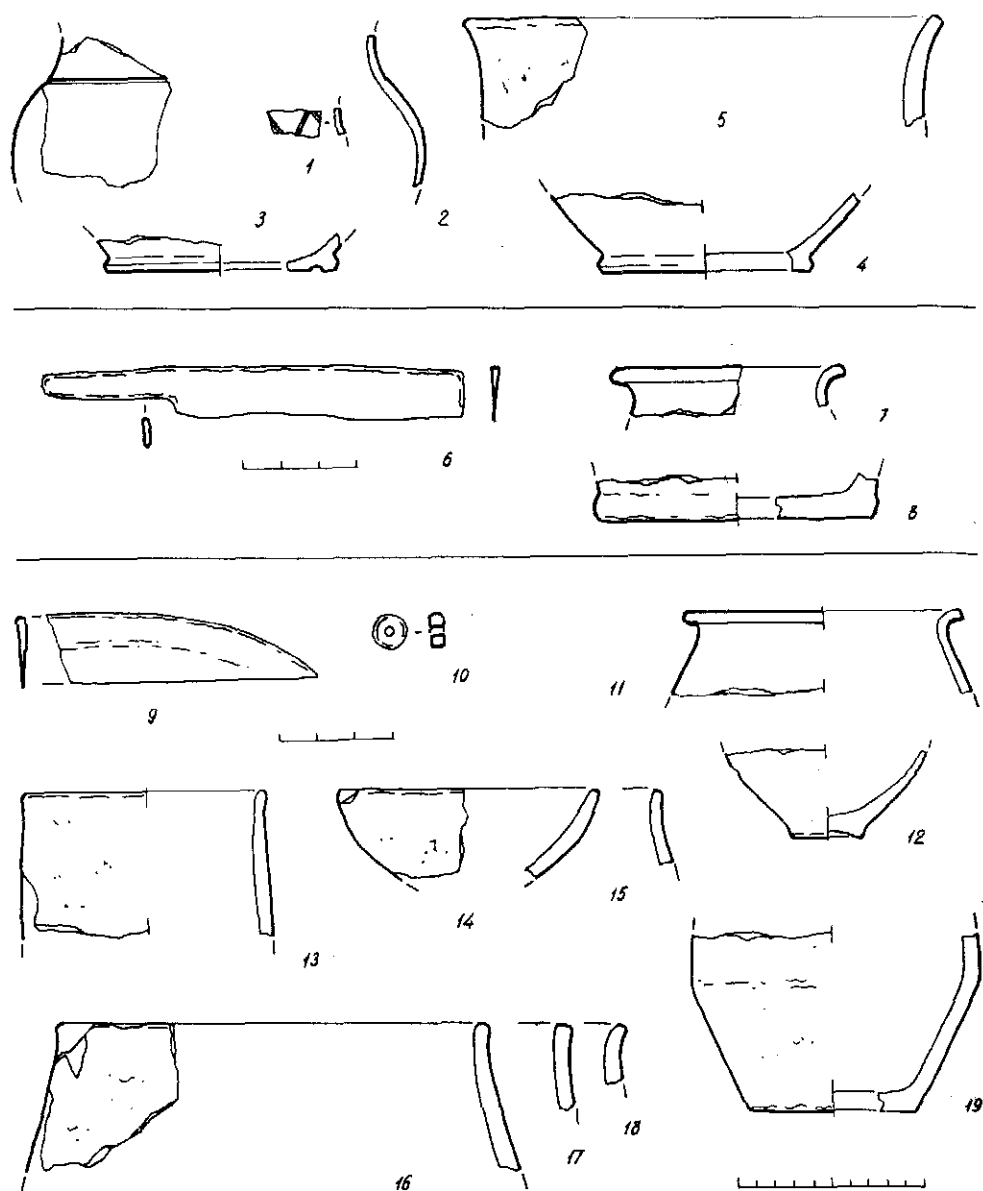

Рис. 32. Знахідки з будівель 12 (1–5), 14 (6–8), 15 (9–19): 1–4, 7, 11, 12 — гончарна та 5, 8, 13–19 ліпна кераміка, 6, 9 — залізо, 10 — скло.

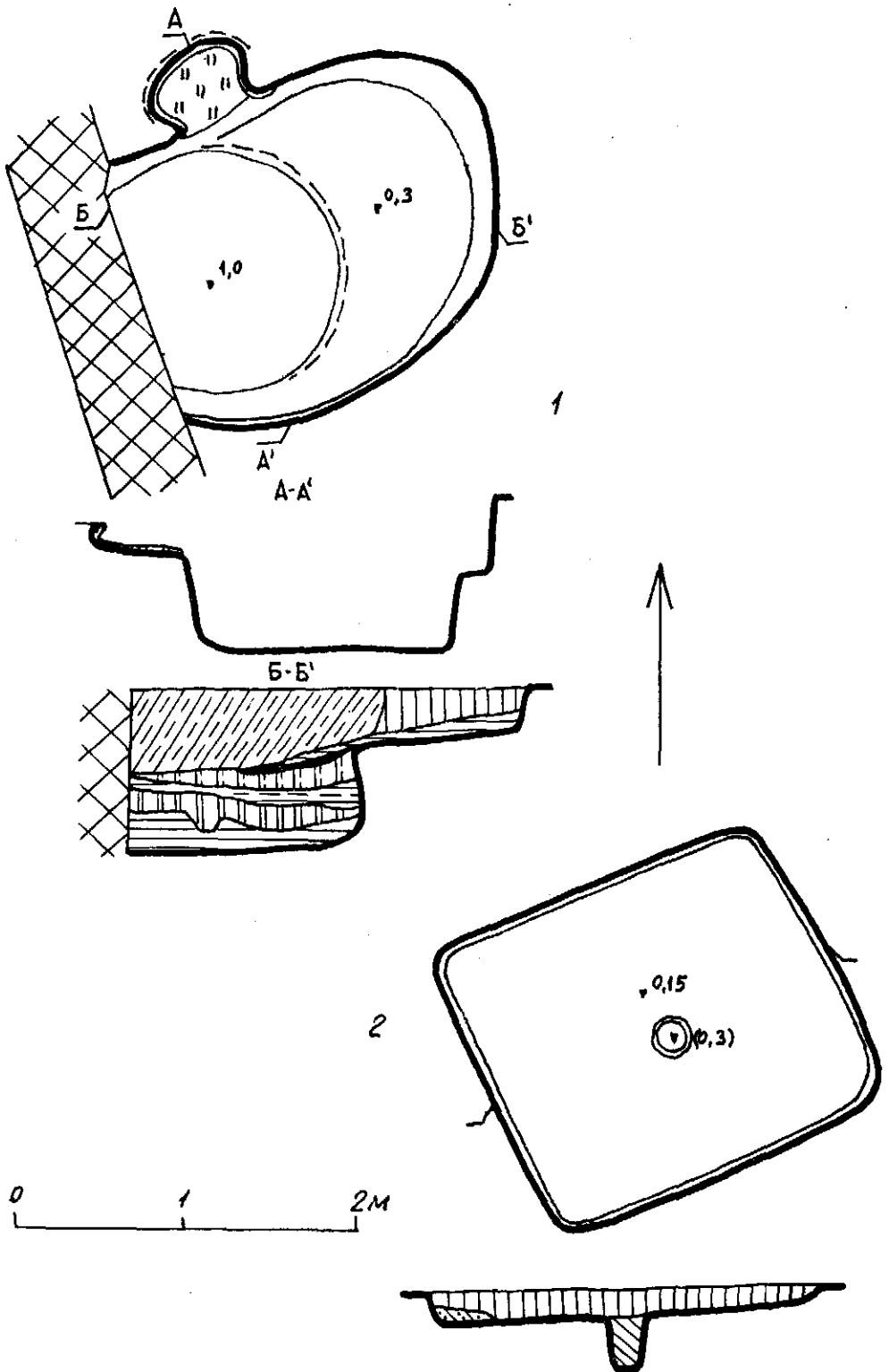

Рис. 33. Плани і розрізи будівель 14 (1) та 30 (2). Умовні позначення — див. рис. 4.

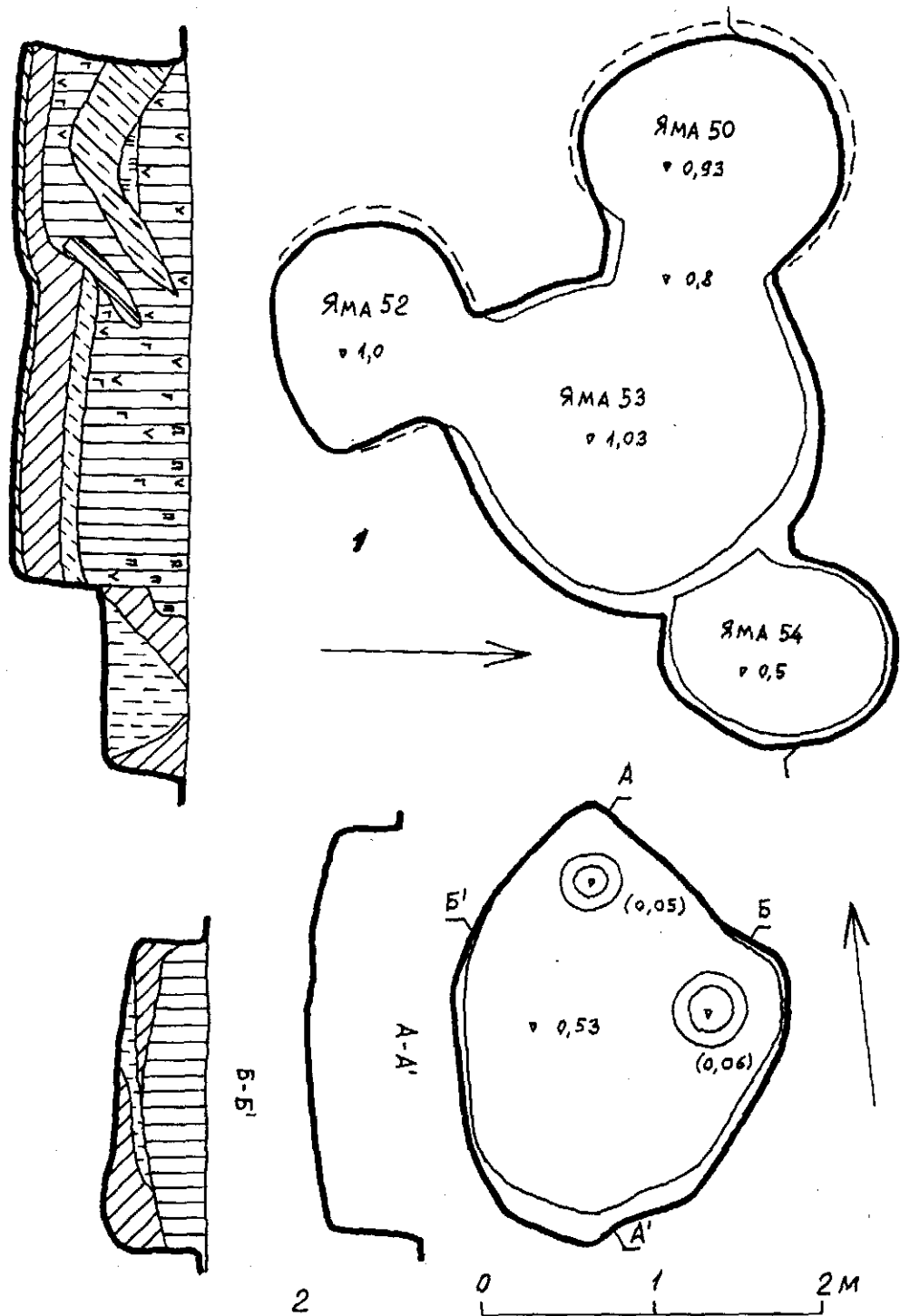

Рис. 34. Плани і розрізи будівель 15 (1) та 20 (2). Умовні позначення — див. рис. 4.

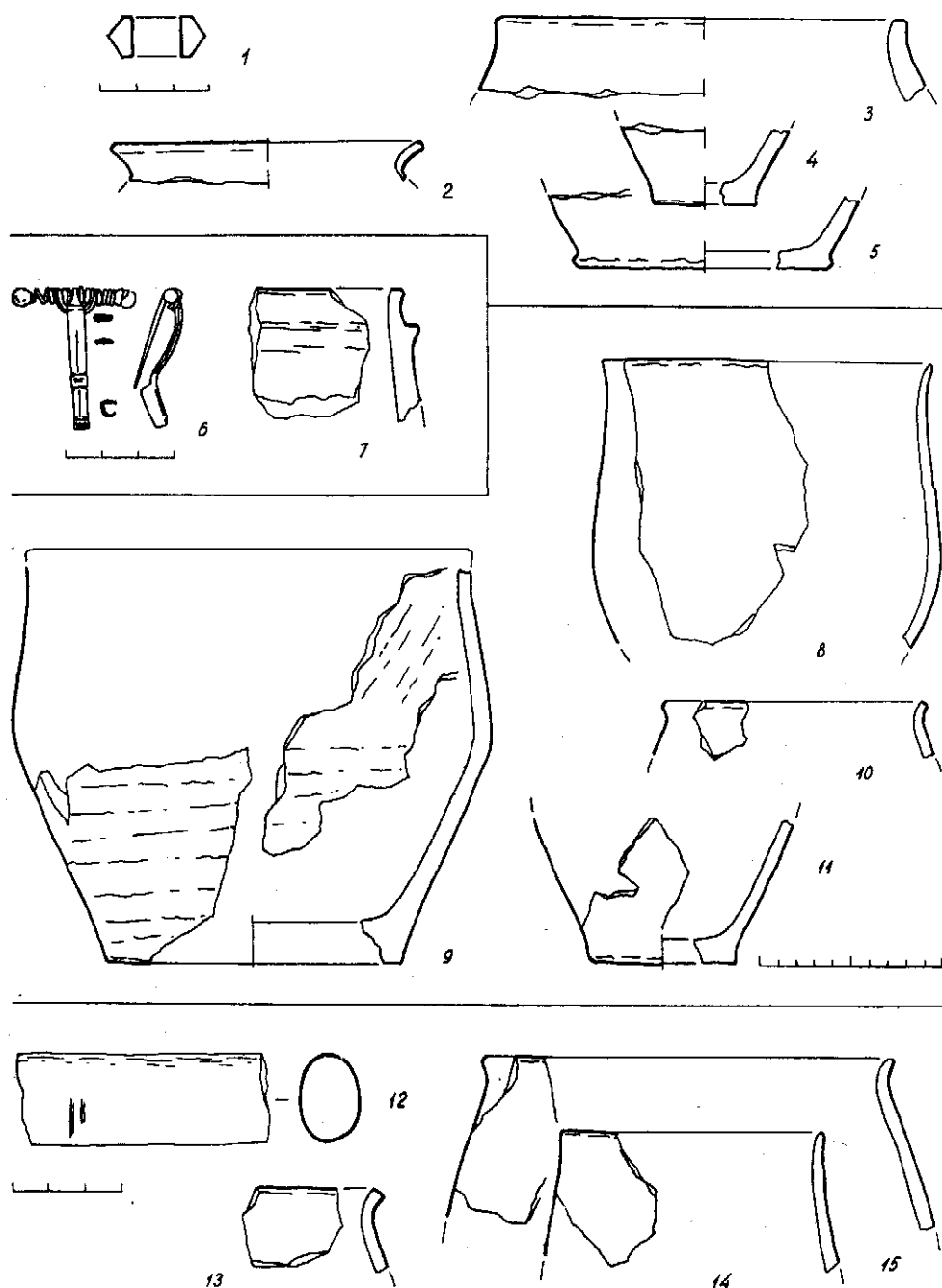

Рис. 35. Знахідки з будівель 21 (1–5), 23, (6, 7), 27 ((8–11) та 28 (12–15): 1 — глина, 6 — бронза, 12 — кістка, 2 — гончарна та 3–5, 7–11, 13–15 — ліпна кераміка.

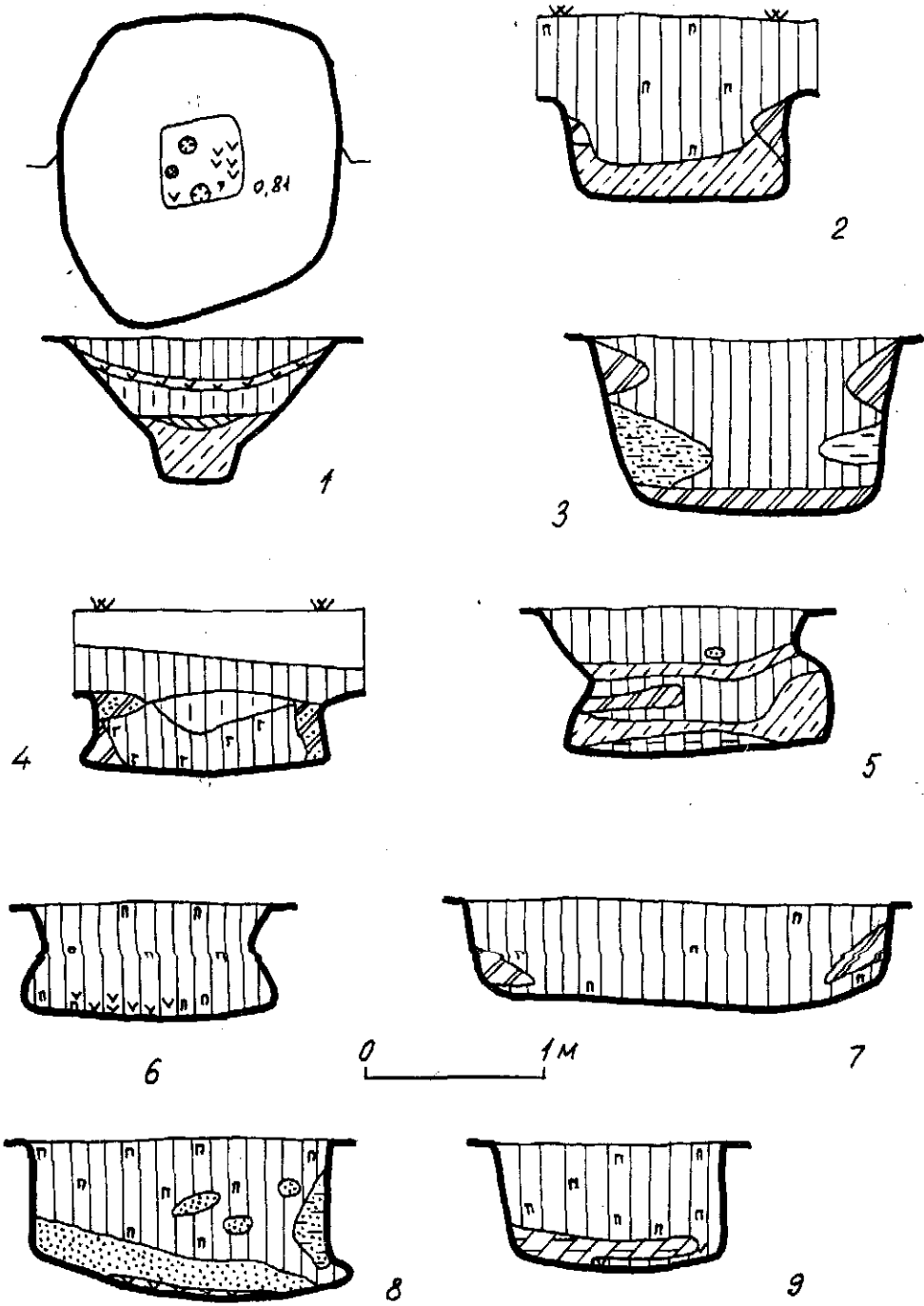

Рис. 36. План і розрізи господарських ям 3 (9), 10 (7), 11 (2), 18 (4), 25 (1), 29 (8), 36 (3), 37 (5), 87 (6). Умовні позначення — див. рис. 4.

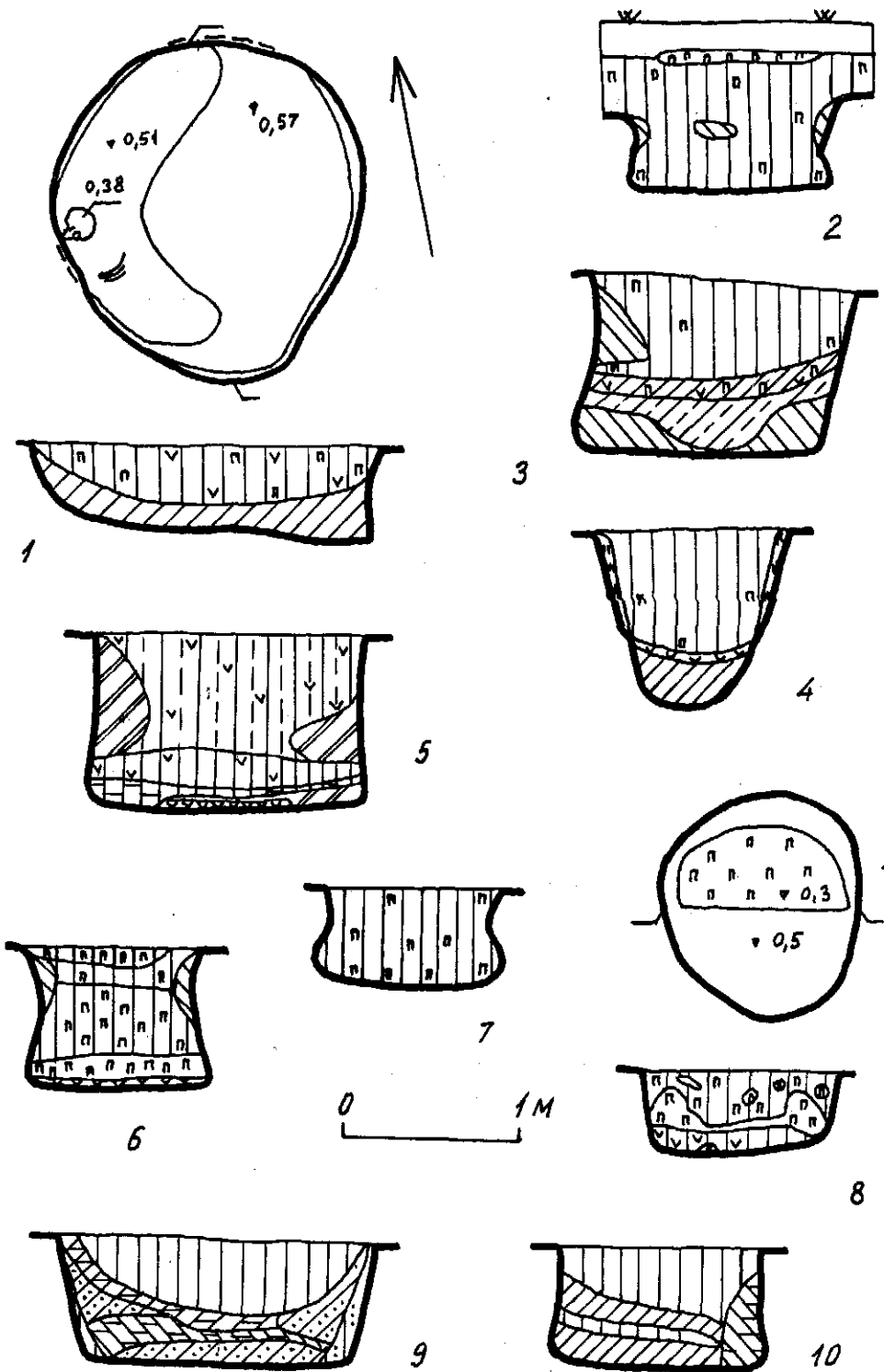

Рис. 37. Плани і розрізи господарських ям 60 (2), 61 (3), 63 (4), 65 (6), 66 (8), 70 (7), 105 (1), 110 (5), 273 (10), 282 (9). Умовні позначення — див. рис. 4.

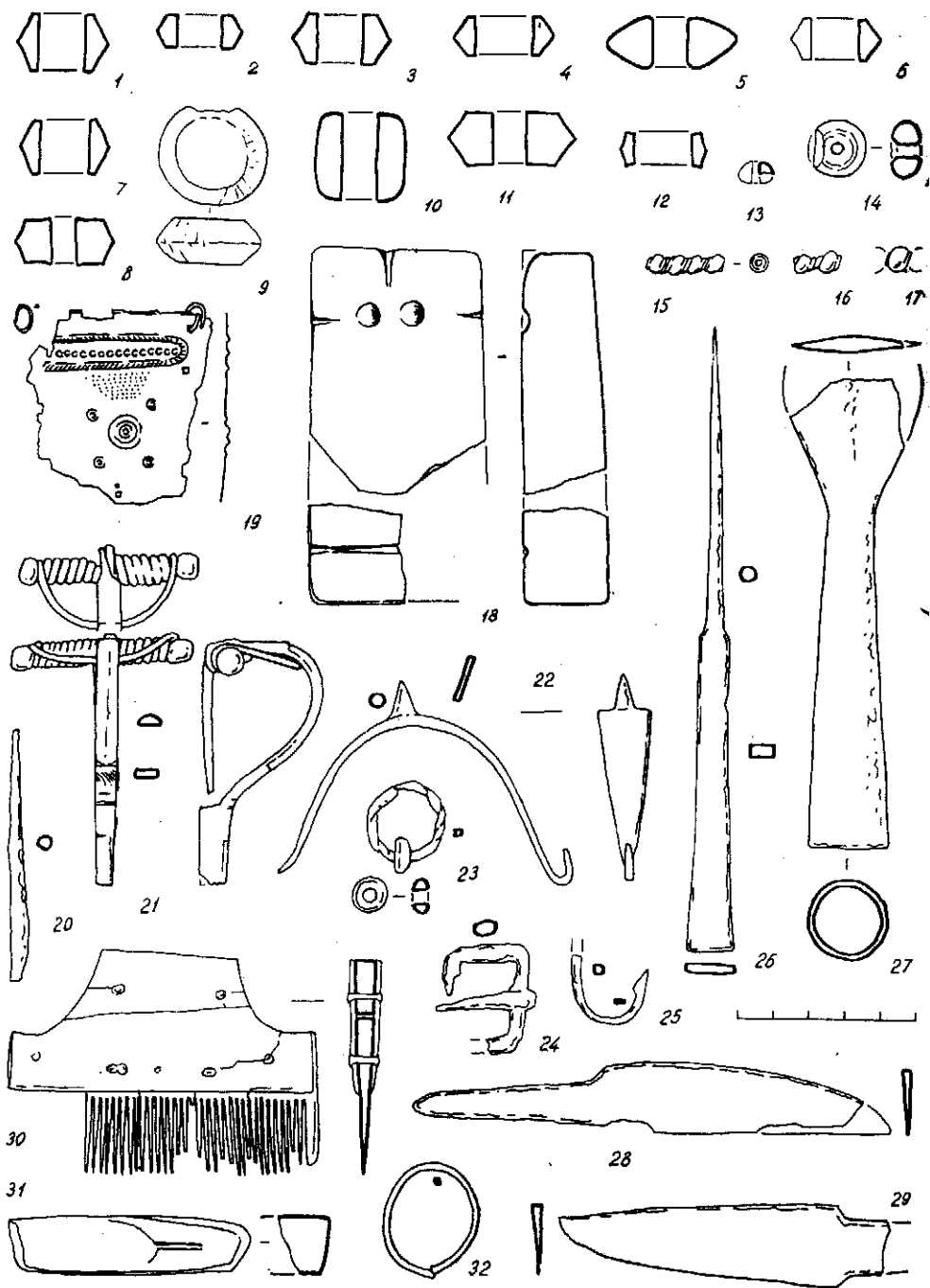

Рис. 38. Індивідуальні знахідки з культурного шару (розкоп 1 — 1, 20, 24, 28; розкоп 4 — 2, 15; розкоп 6 — 3, розкоп 8 — 16) та ям 3 (4), 51 (5), 99 (6), 219 (7), 223 (8), 287 (9), 307 (10), 434 (11), 565 (12), 365 (13), 507 (14), 96 (17), 64 (18), 104 (19), 251 (21), 451 (22), 246 (23), 240 (25), 444 (26), 2 (27), 433 (29), 235 (30), 358 (31), 469 (32): 1—12, 18 — глина, 13—17, 23 — скло, 19 — бронза, 20—29 — залізо, 30 — ріг, 31 — камінь, 32 — срібло.

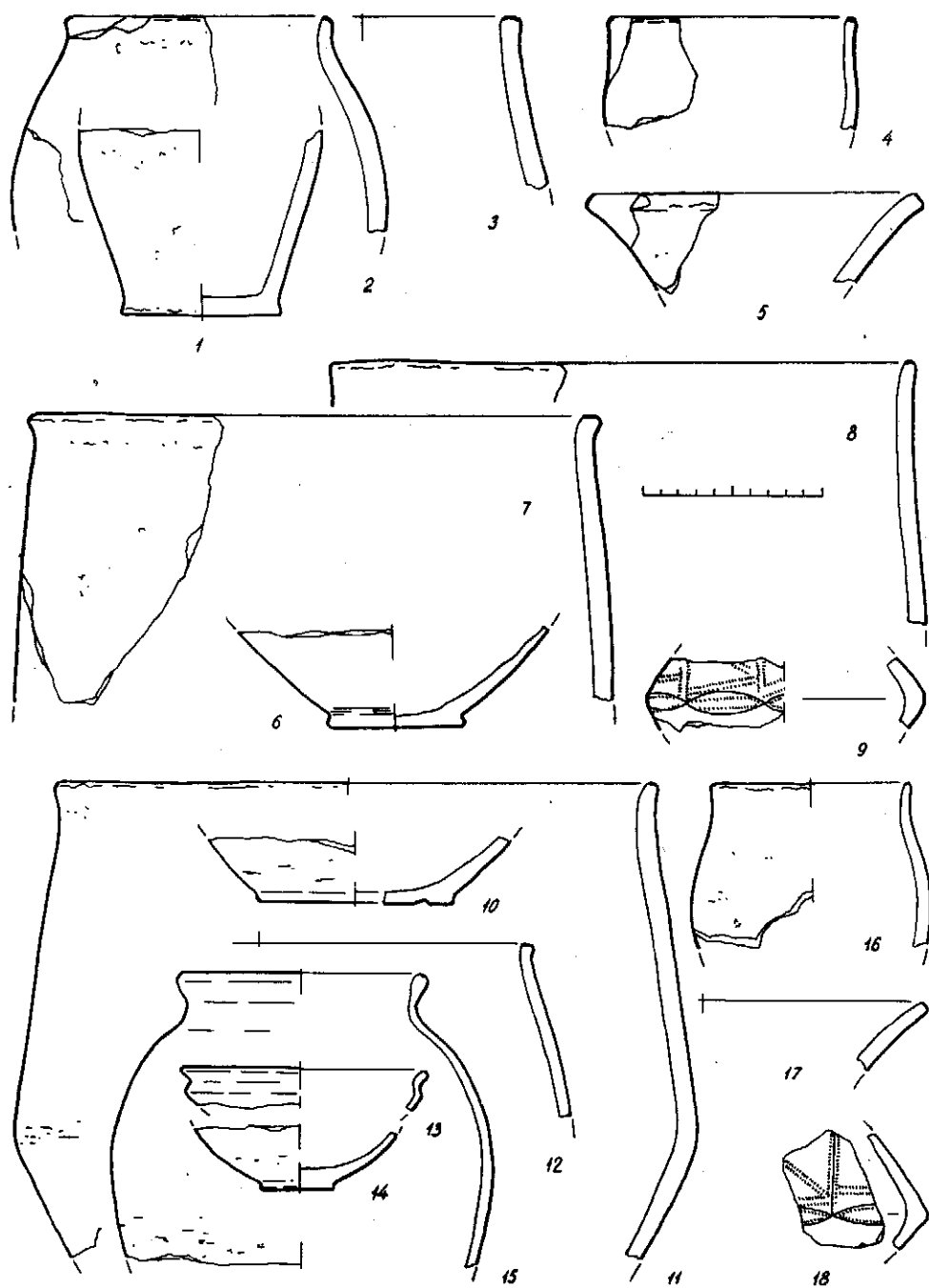

Рис. 39. Знахідки з ям 10 (1, 2), 12 (3), 13 (4), 14 (5), 47 (7), 60 (12—15), 61 (10, 11), 62 (18), 64 (8), 69 (9), 75 (6), 83 (16, 17): 1—5, 7, 8, 11, 12, 16, 17 — ліпна та 6, 9, 10, 13—15, 18 — гончарна кераміка.

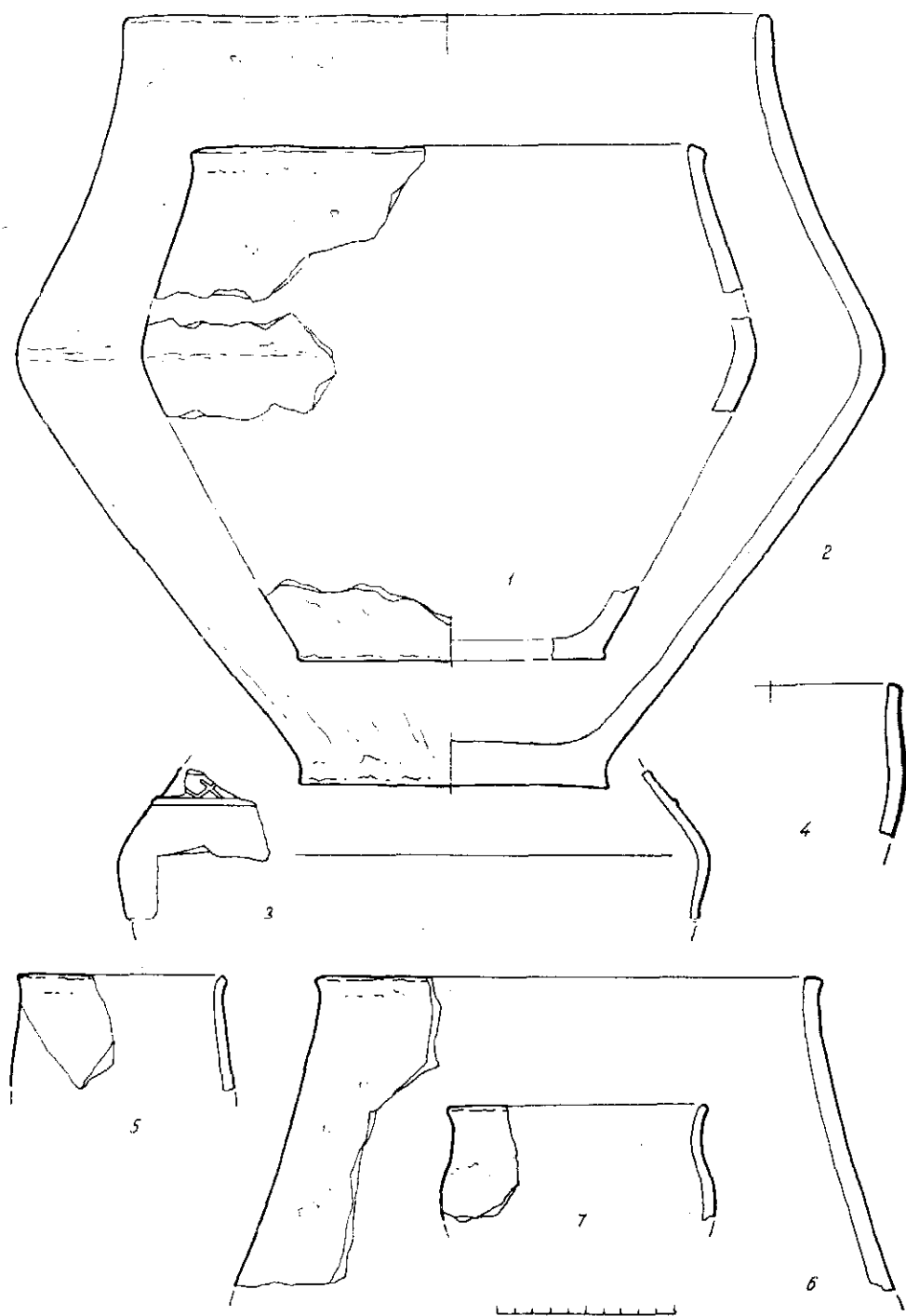

Рис. 40. Знахідки з ям 28 (1), 65 (2), 55 (3), 91 (4), 101 (7), 102 (5, 6): 1, 2, 4-7 — ліпна та 3 — гончарна кераміка.

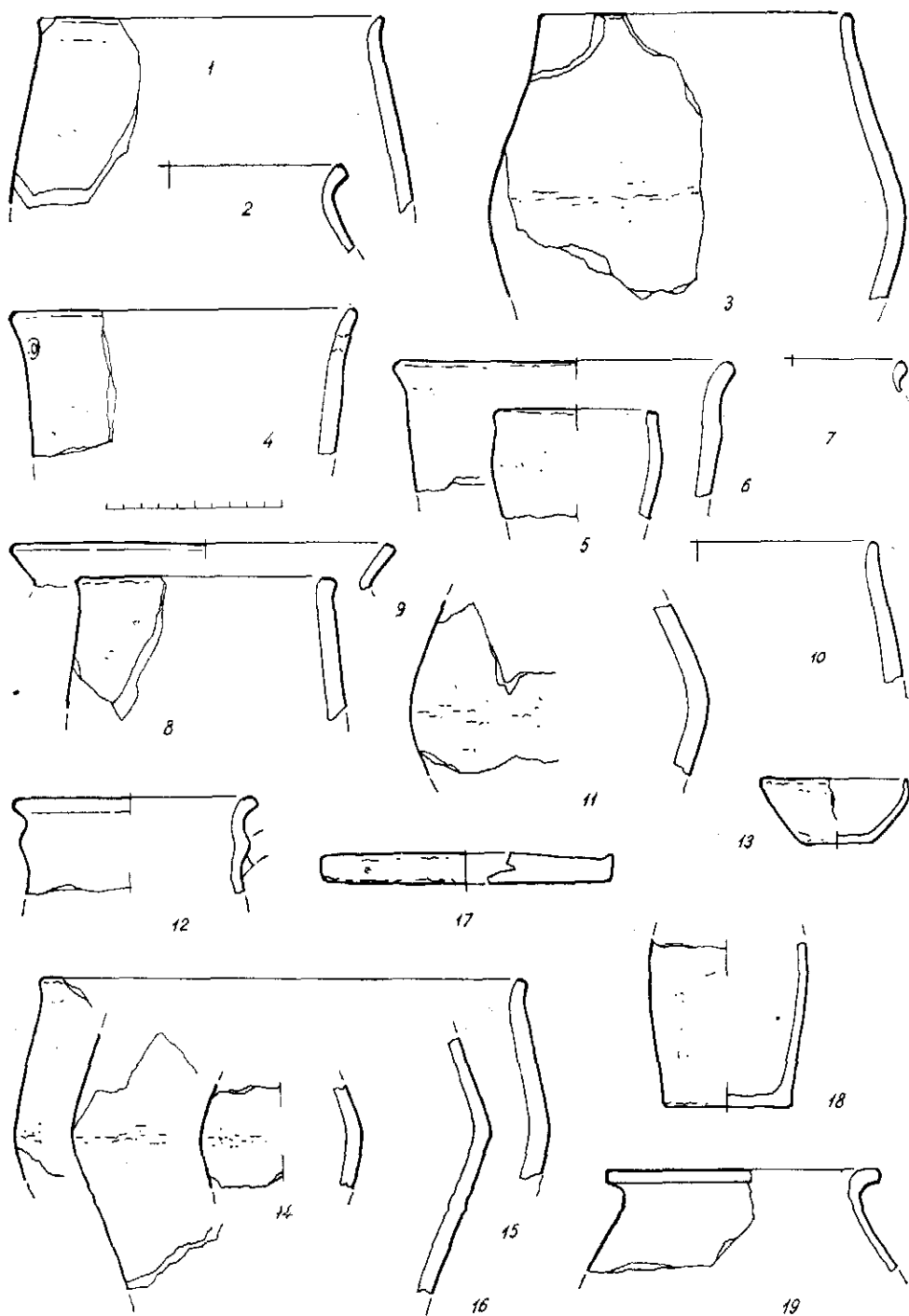

Рис. 41. Знахідки з ям 105 (1, 2), 107 (3—6), 110 (8, 9), 114 (7), 123 (10), 124 (11), 140 (13), 143 (14), 148 (15), 163 (12), 164 (16), 173 (18), 174 (17), 192 (19): 1, 3—6, 8, 10, 11, 13—18 — ліпна та 2, 7, 9, 12, 19 — гончарна кераміка.

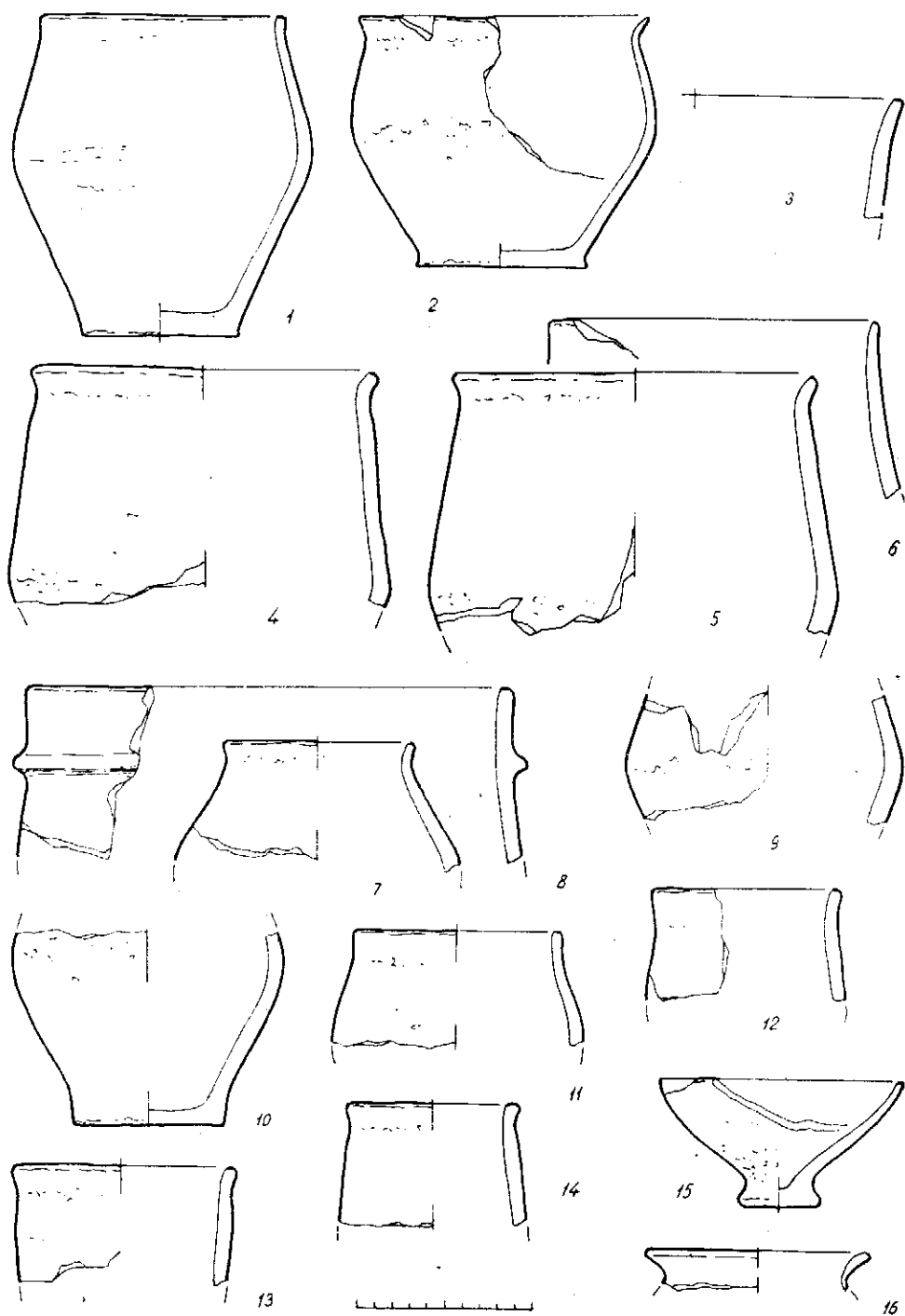

Рис. 42. Знахідки з ям 207 (1, 2), 210 (6), 217 (9), 232 (7, 8), 234 (4, 5), 235 (10—12), 264 (15), 265 (13, 14), 271 (3), 280 (16): 1—15 — ліпна та 16 — гончарна кераміка.

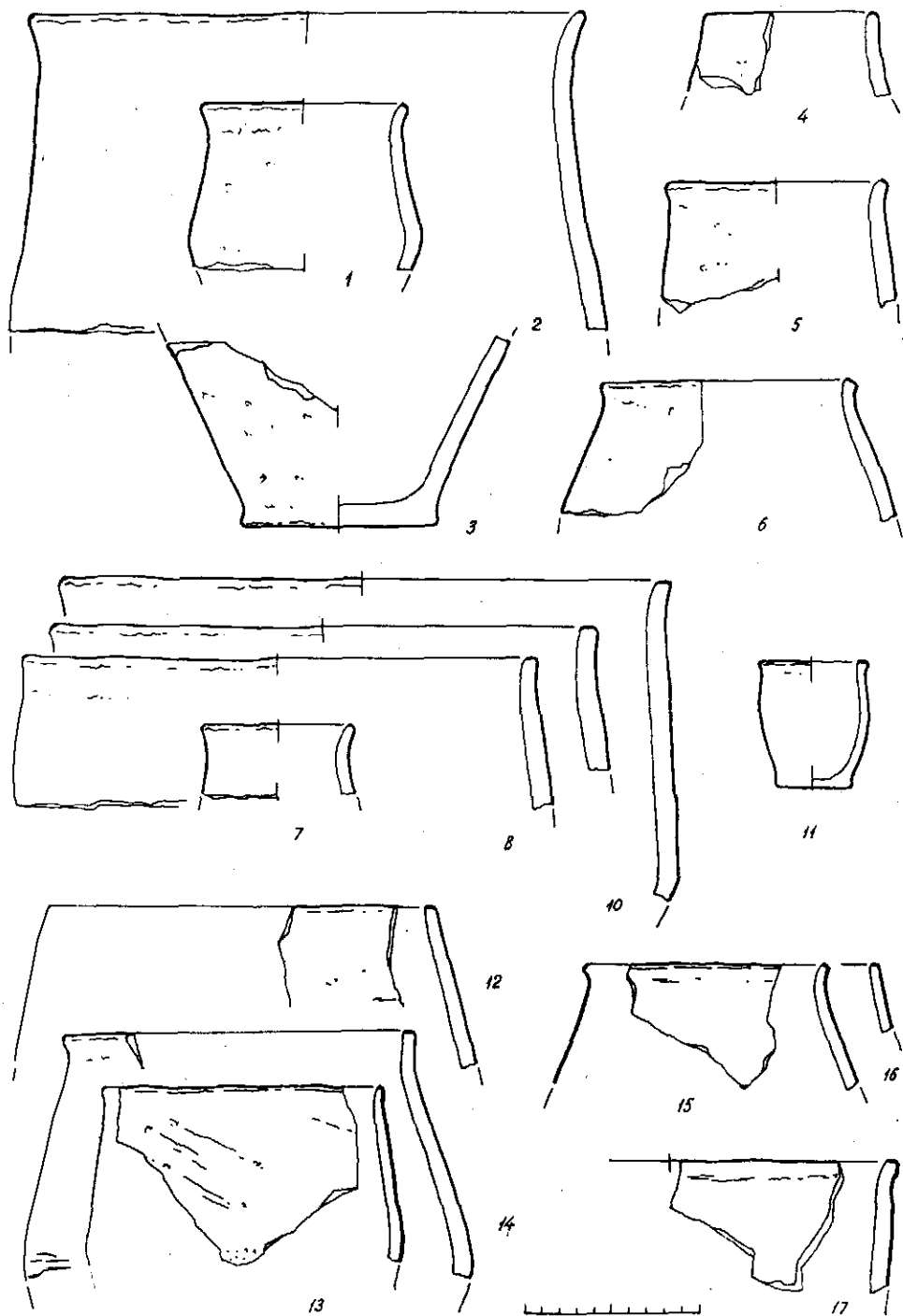

Рис. 43. Знахідки з ям 290 (1—3), 303 (4—6), 309 (7—10), 360 (12—14), 365 (15, 16), 366 (17) з культурного шару розкопу 9 (11): 1—10, 12—17 — груболіпна та 11 — ліпна лощена кераміка.

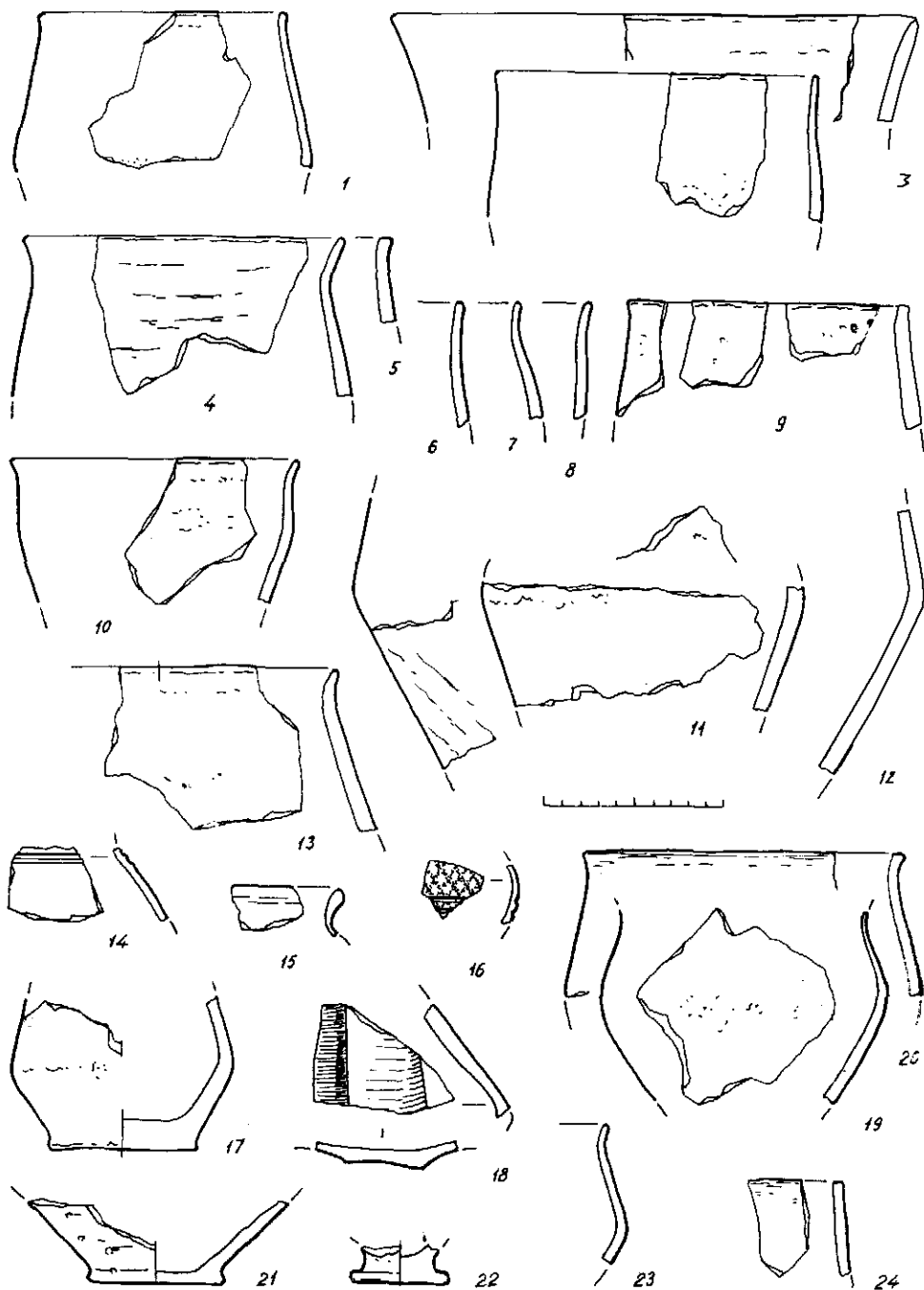

Рис. 44. Знахідки з ям 371 (1), 377 (2), 404 (4—10), 413 (11, 12), 436 (15), 437 (13, 14), 469 (16), 499 (18), 500 (22), 501 (19), 522 (17), 559 (23), 566 (24), 574 (21), 580 (20): 1—13, 17, 19, 20, 22, 23 — ліпна, 24 — ліпна підлощена, 14—16, 18, 21 — гончарна кераміка.

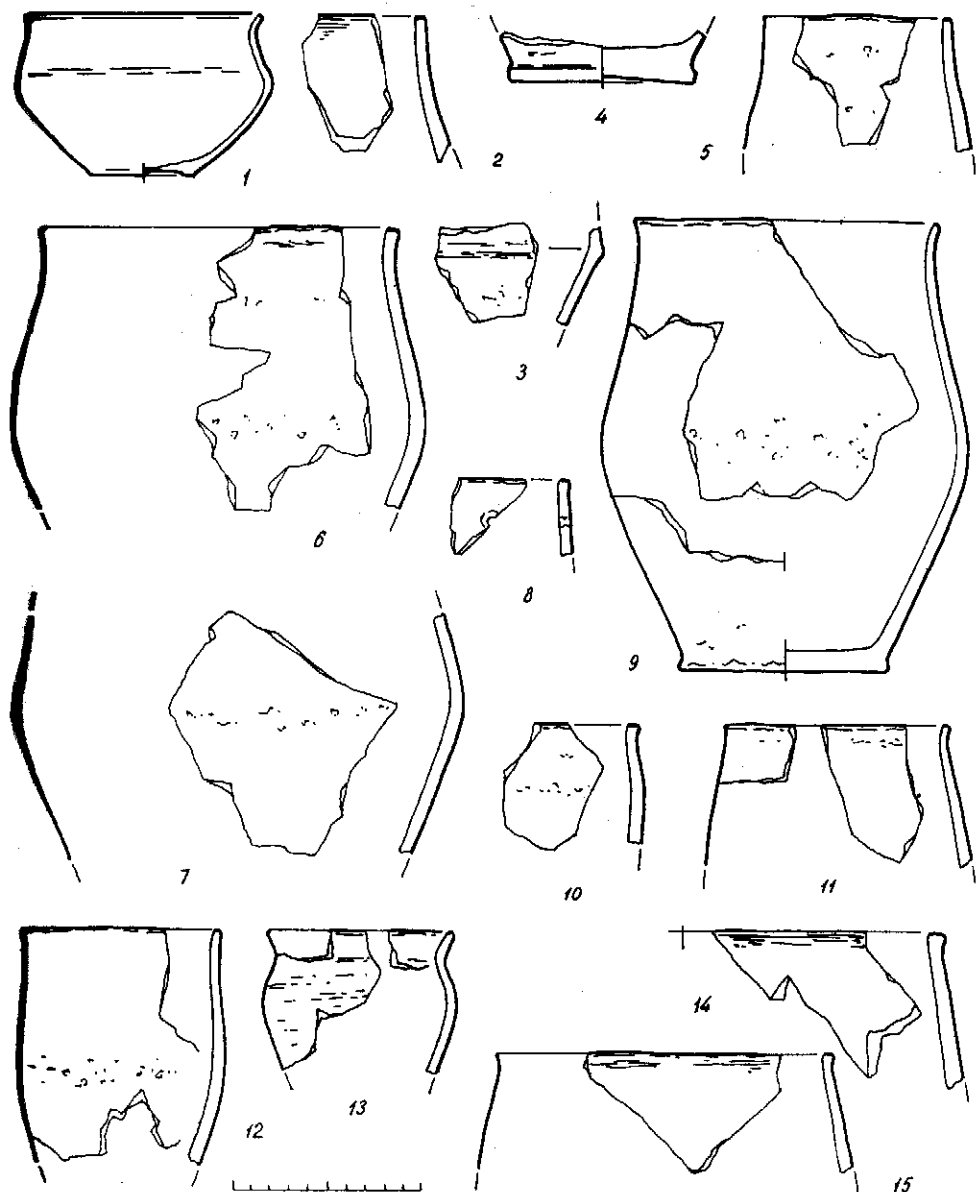

Рис. 45. Знахідки з культурного шару (1), ям 586 (2, 3), 595 (5), 600 (4), 625 (6), 653 (7, 8, 11), 659 (9), 663 (10), 665 (12), та вогнища над ямою 665 (13—15): 1, 4 — гончарна, 2 — ліпна відлощена та 3, 5—13 — груболіпна кераміка.

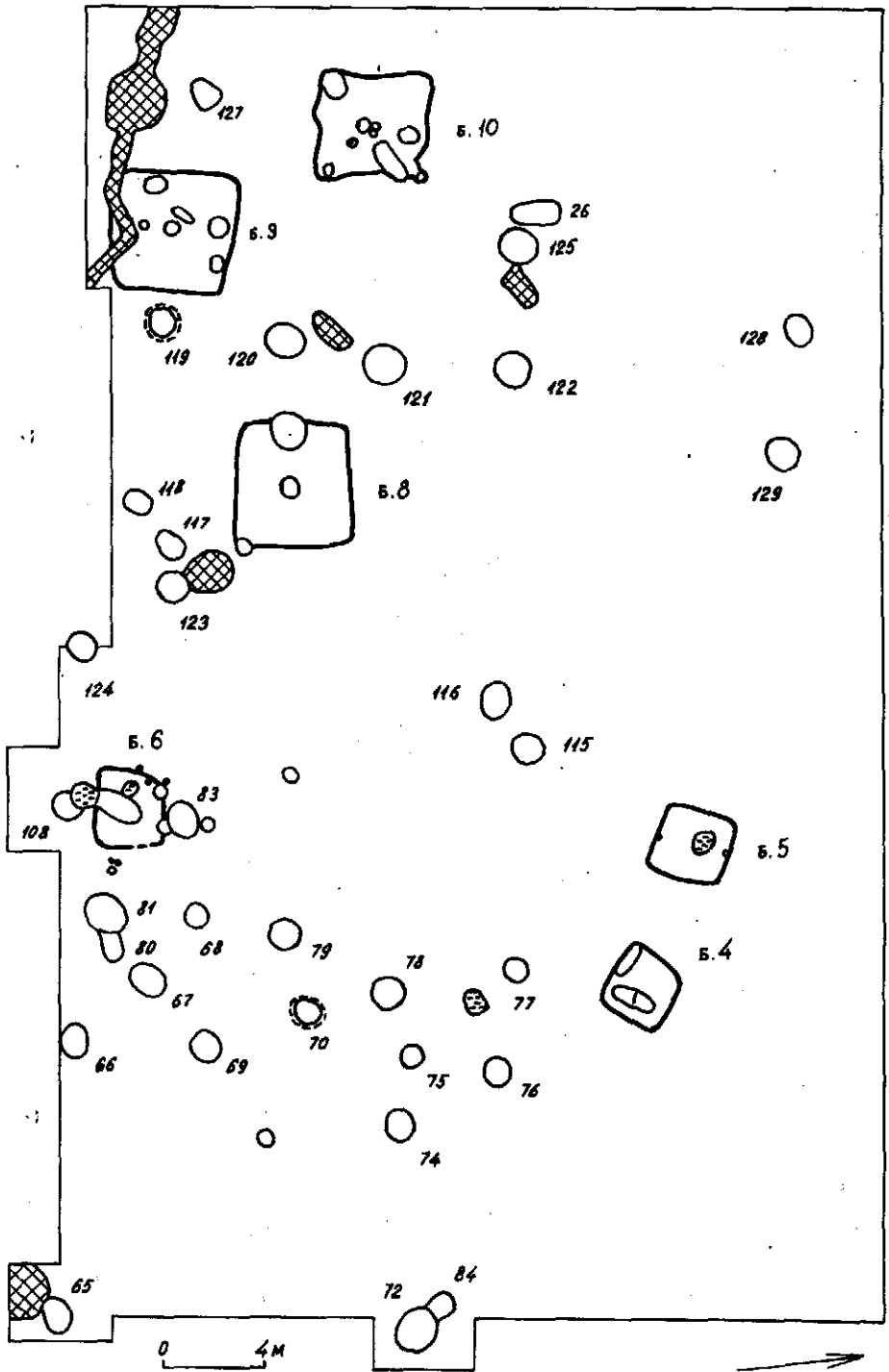

Рис. 46. Розташування об'єктів у розкопі 3.

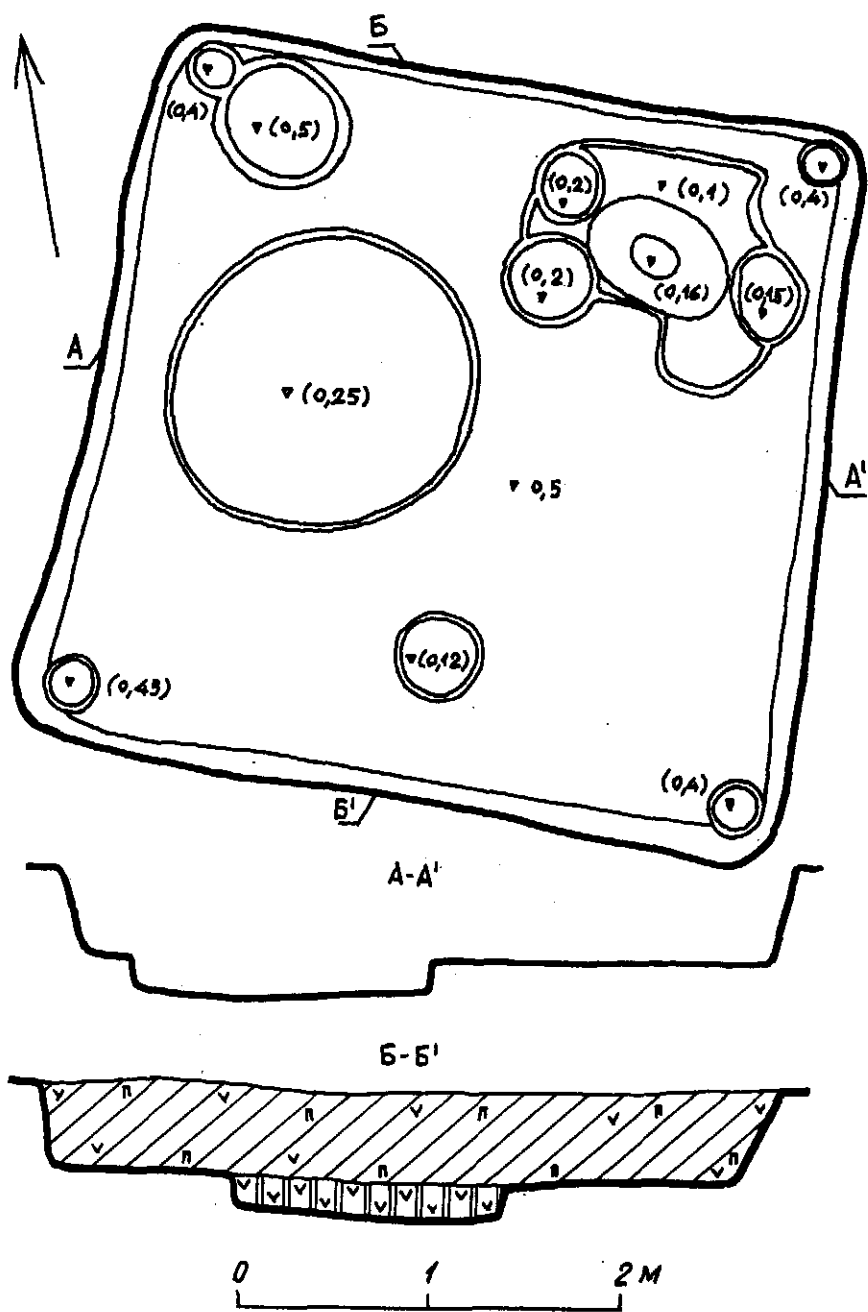

Рис. 47. План і розріз будівлі 11. Умовні позначення — див. рис. 4.

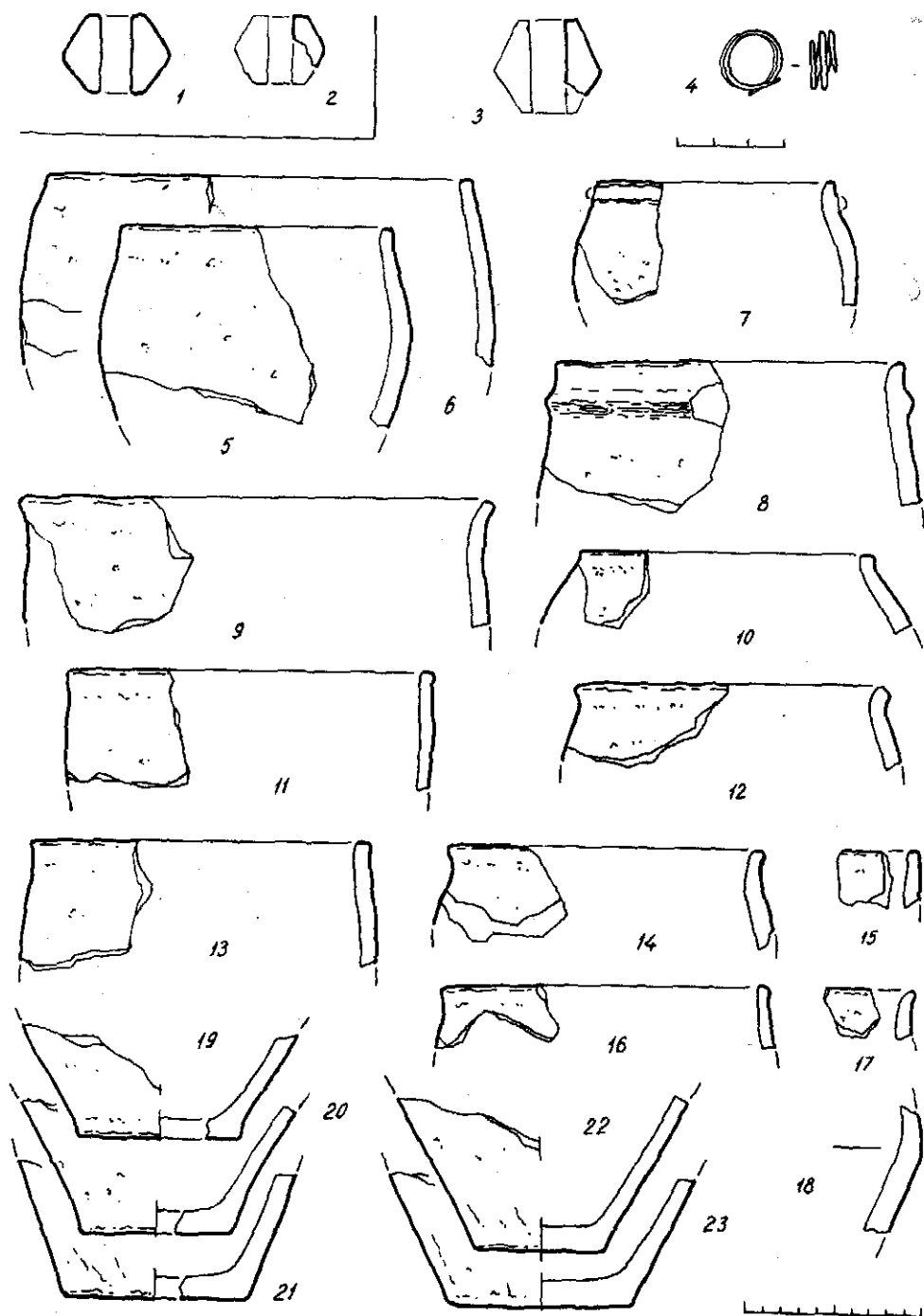

Рис. 48. Праслиця з будівлі 17 (1), ями 659 (2) та знахідки з будівлі 11 (3—23): 1—3 — глина, 4 — бронза, 5—23 — ліпна кераміка.

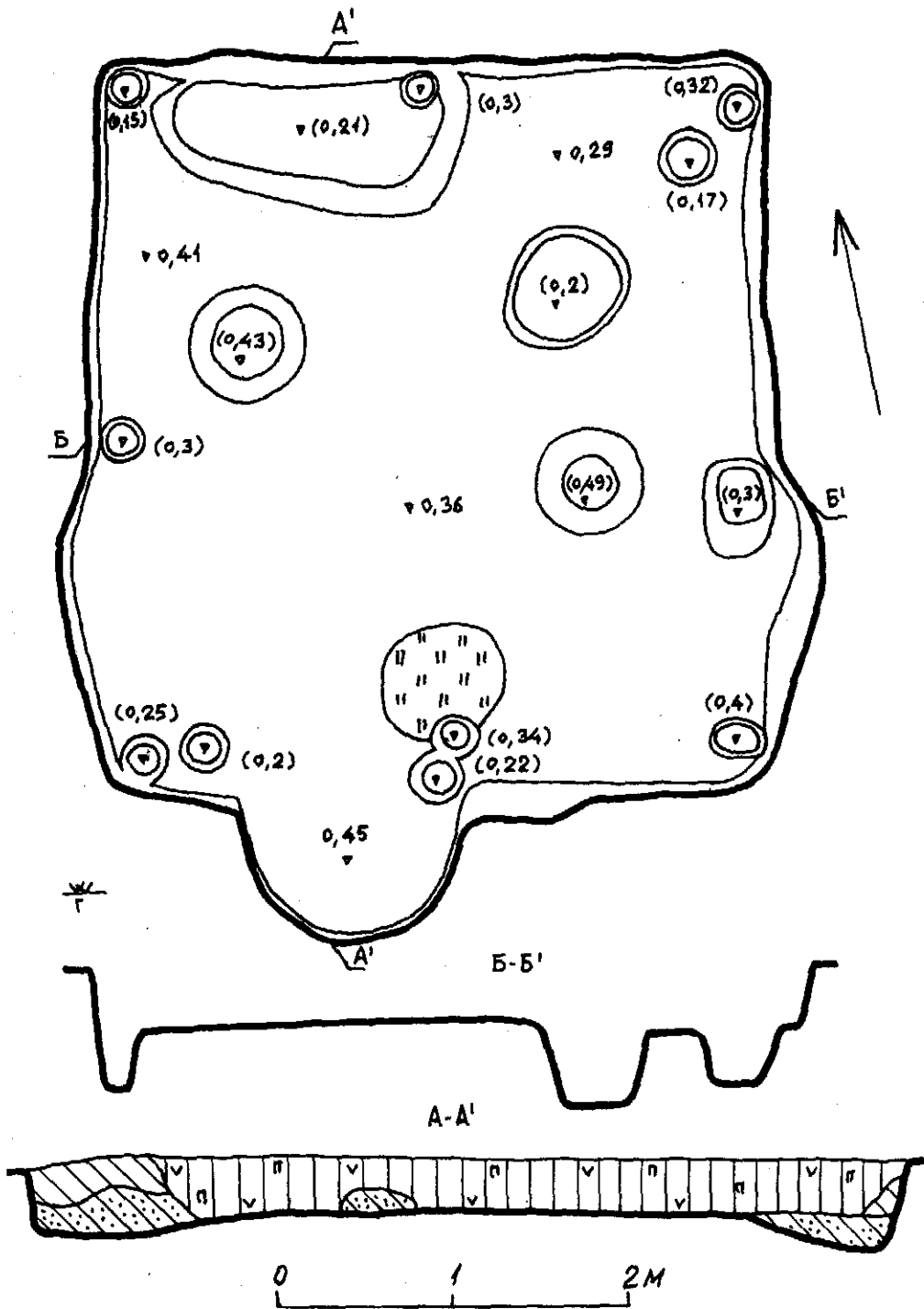

Рис. 49. План і розрізи будівлі 16. Умовні позначення — див. рис. 4.

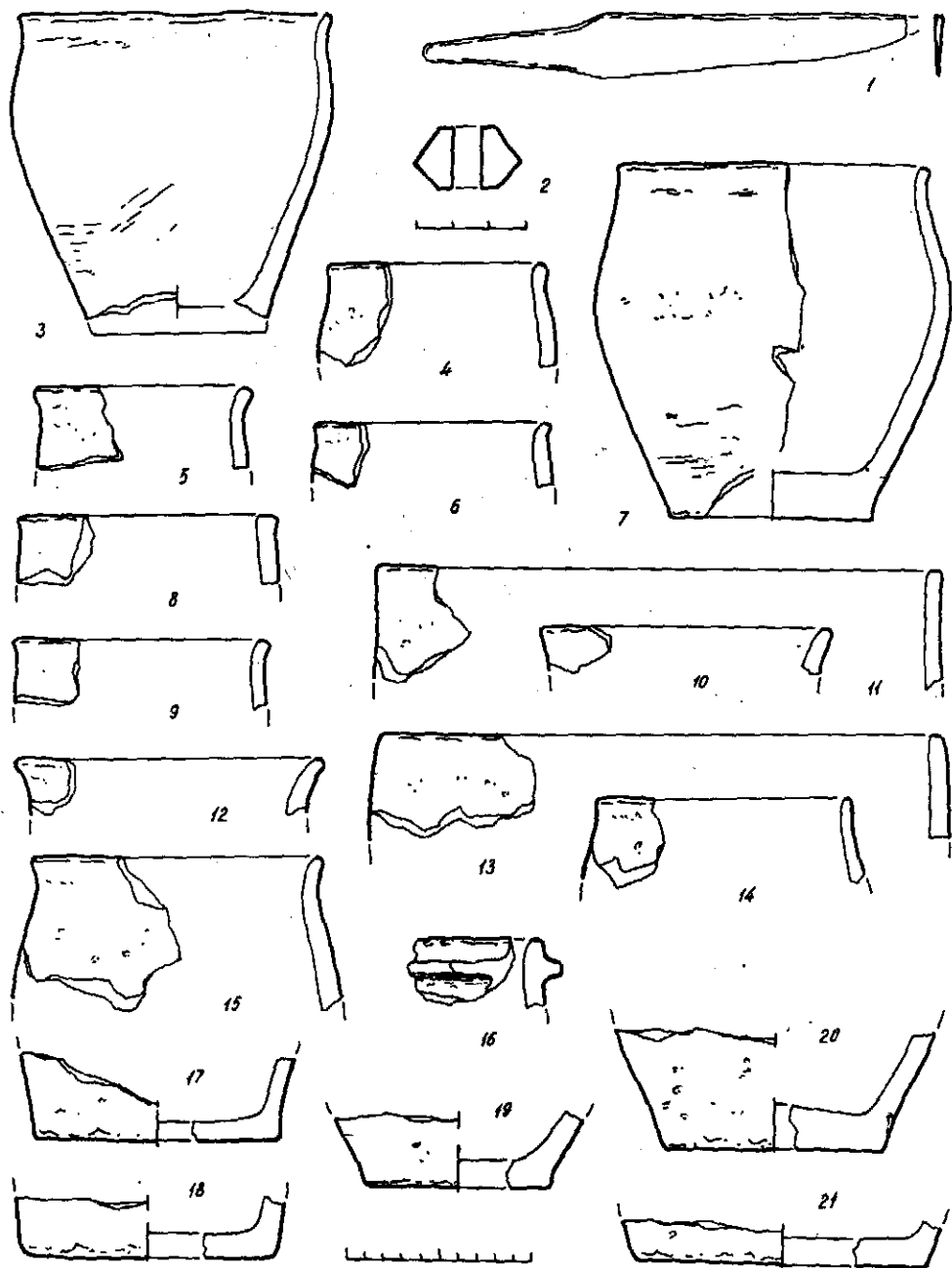

Рис. 50. Знахідки з будіалі 16: 1 — залізо, 2 — глина, 3—21 — ліпна кераміка.

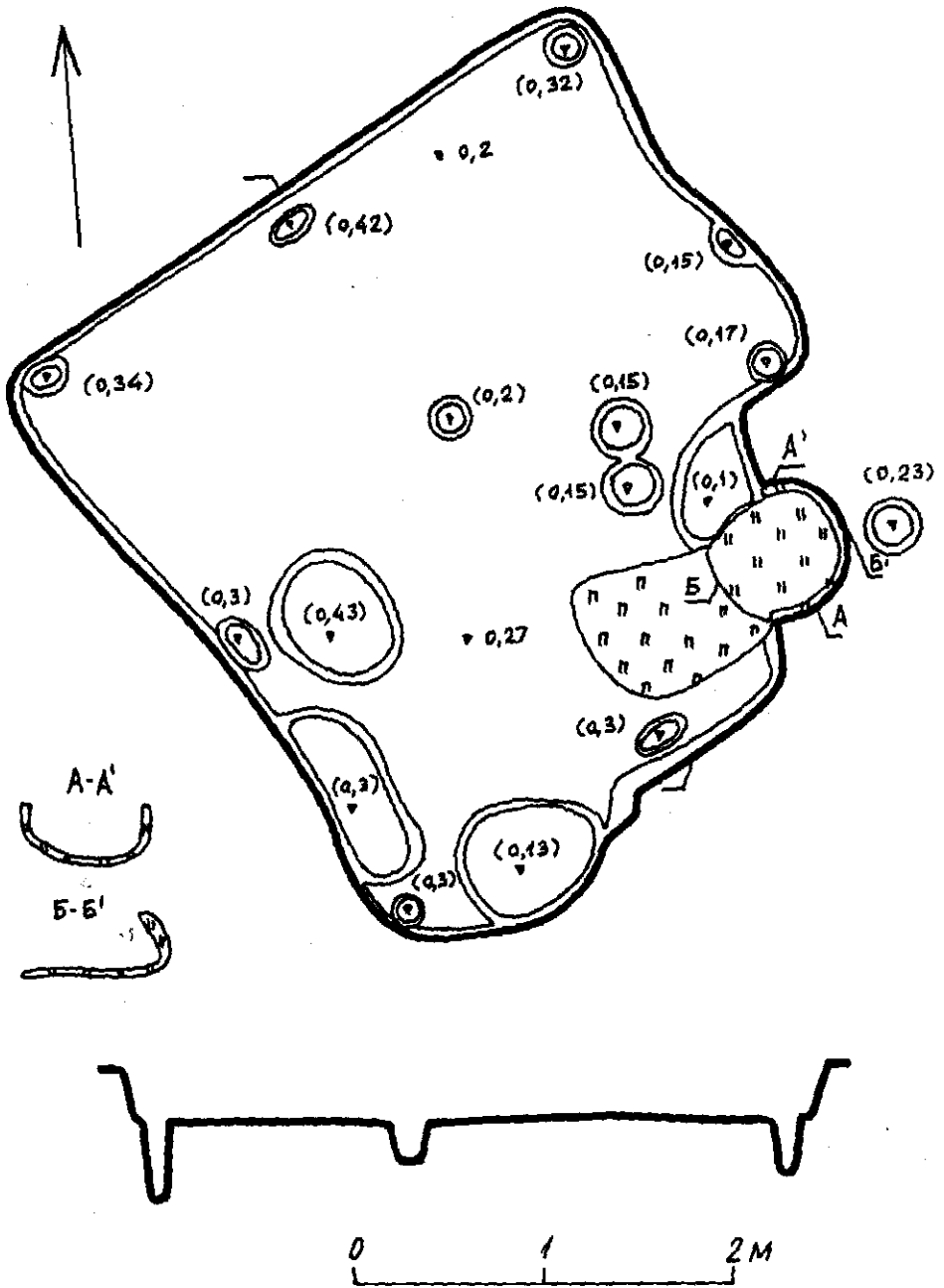

Рис. 51. План і розрізи будівлі 26. Умовні позначення — див. рис. 4.

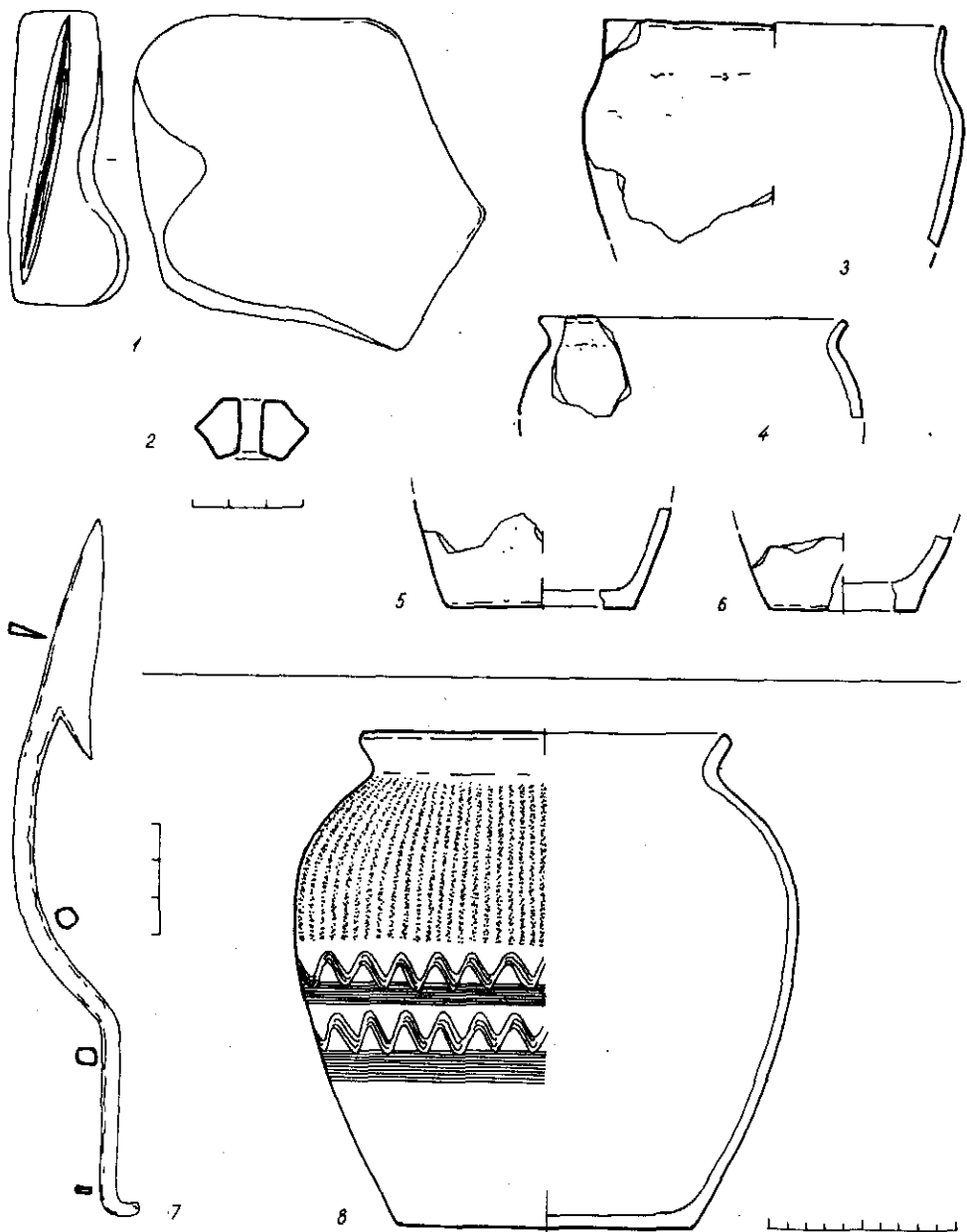

Рис. 52. Знахідки з будівлі 26 (1—6), культурного шару розкопа 10 (7) і ями 510 (8): 1 — камінь, 2 — глина, 7 — залізо, 3—6 — ліпна та 8 — гончарна кераміка.

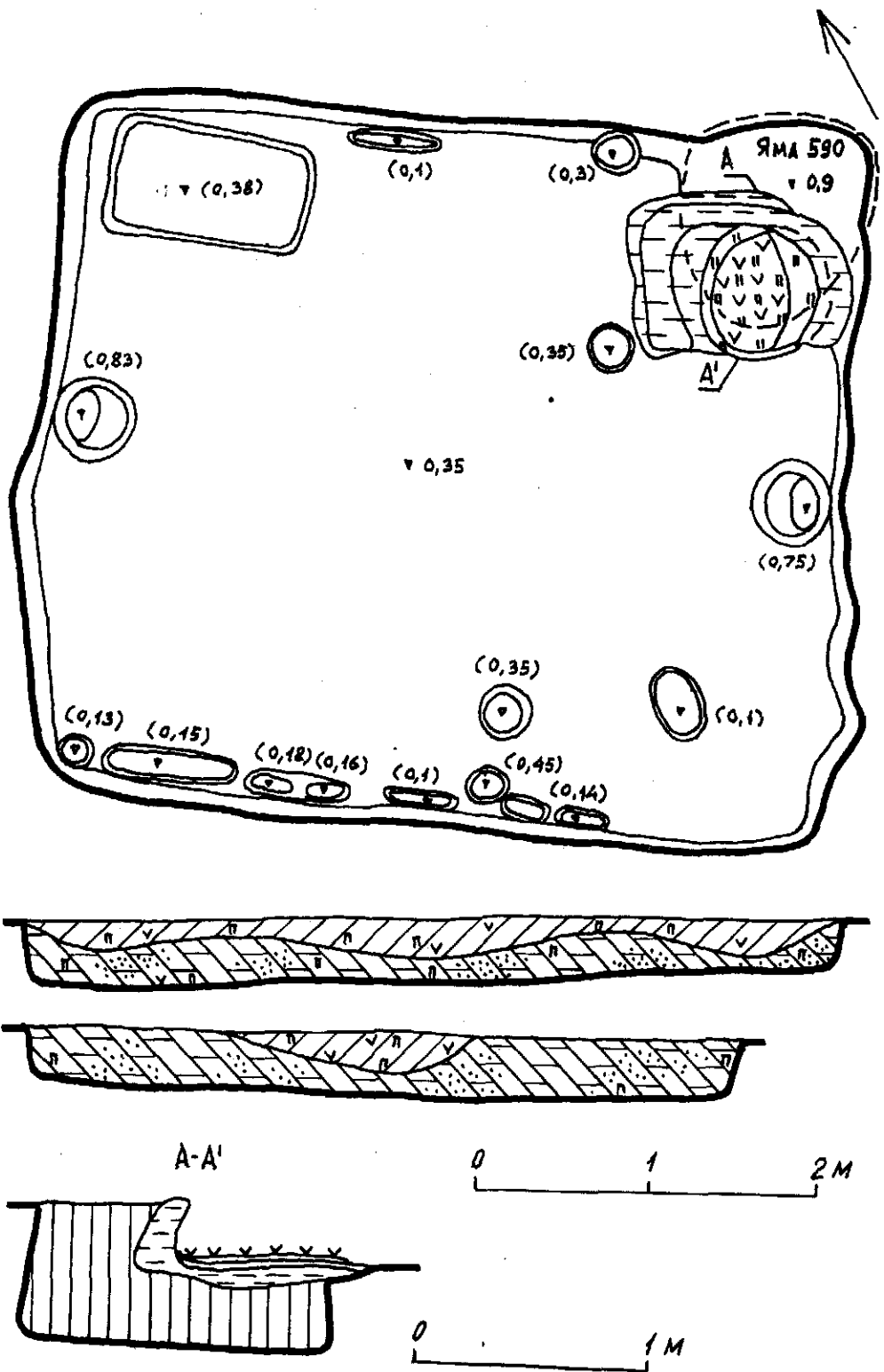

Рис. 53. План і розрізи будівлі 29. Умовні позначення — див. рис. 4.

Рис. 54. Знахідки з будівель 29 (1, 2) та 31 (3—9): 1, 2, 5—9 — ліпна та 4 — гончарна кераміка, 3 — залізо.

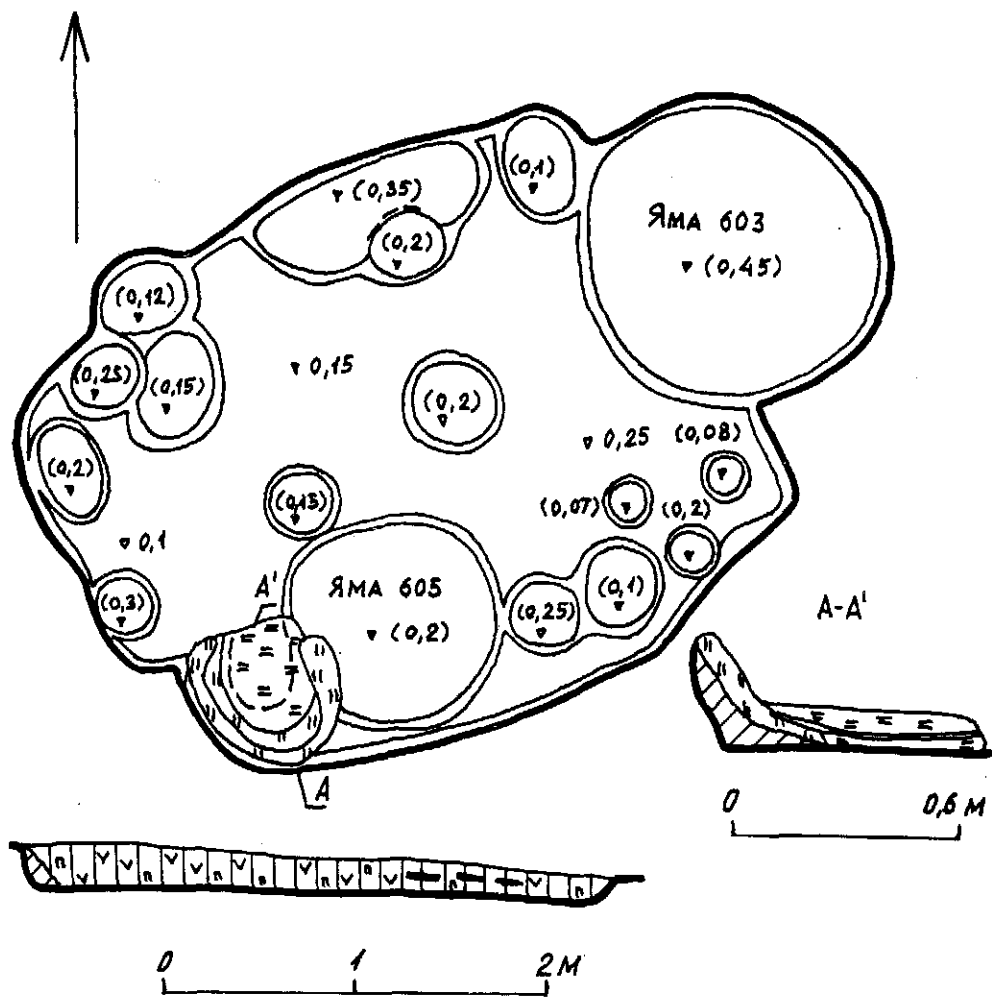

Рис. 55. План і розрізи будівлі 31. Умовні позначення — див. рис. 4.

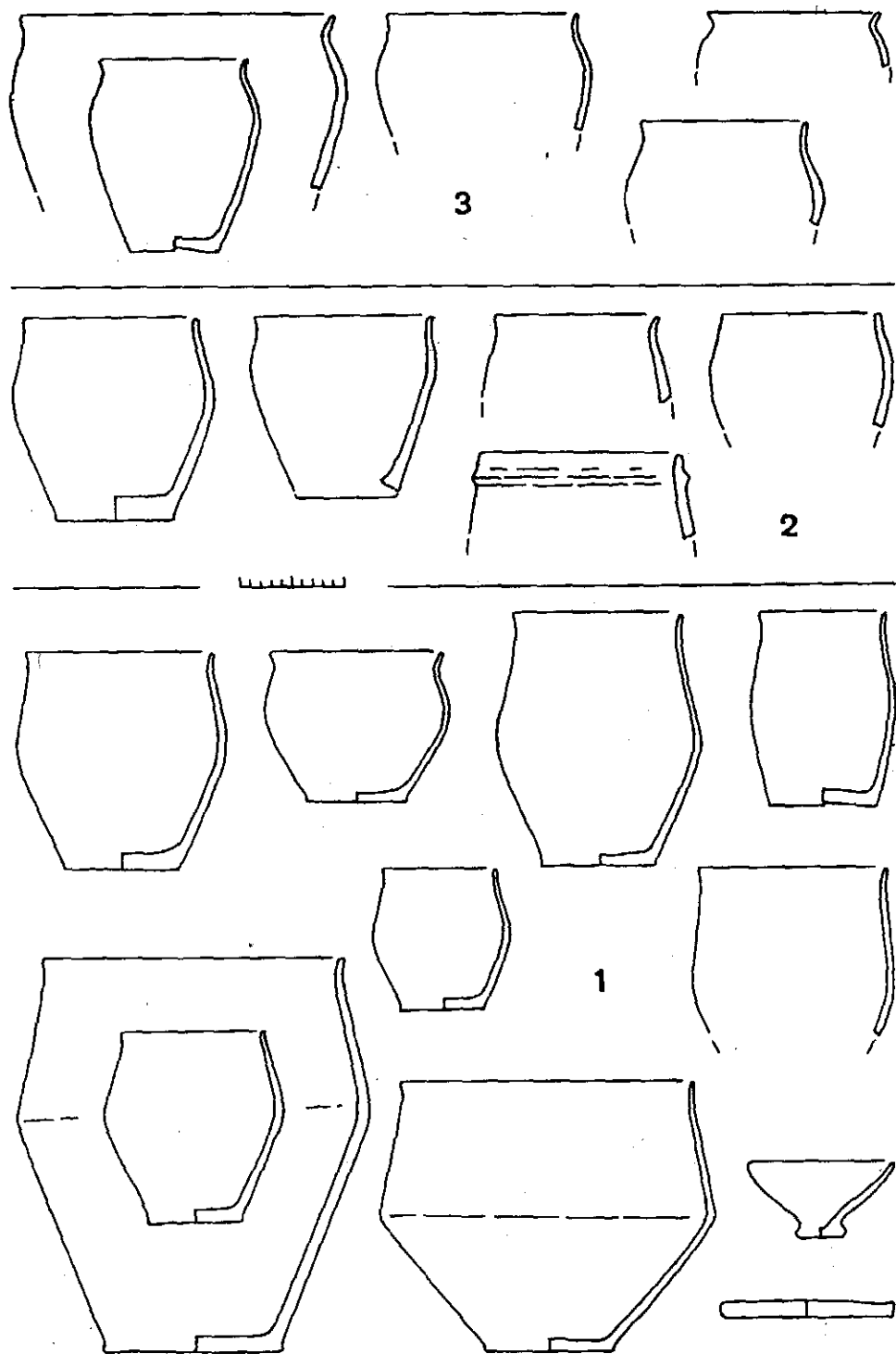

Рис. 56. Керамічні комплекси київського (1), колочинського (2) та сахнівсько-волинцевського типів (3) з поселення Олександрівка 1.

Остеологічні матеріали з поселення Олександрівка 1.

Практично всі кісткові рештки з поселення Олександрівка 1 походять з київських об'єктів, тому можна вважати, що даний остеологічний матеріал характеризує саме київську культуру. Більшість цих знахідок є типовими кухонними рештками, на що вказує значна роздрібленість кісток та наявність на них нарізів й зарубок. Крім того траплялись цілі скелети тварин (головним чином, собак), покладені у ями, очевидно, з ритуальними цілями. З кісток великих тварин виготовляли такі знаряддя як тупики та «ковзан», а з рогів оленей і лосей — напівфабрикати деталей гребенів.

Перелік знахідок кісток наведено в Таблиці 1. Розглянемо ці знахідки по видах ссавців, починаючи зі свійських тварин.

Бик свійський. Цілих черепів свійського бика не знайдено. Тому краніологічну характеристику цьому виду дати неможливо. Знайдені уламки рогових стрижнів (Таблиця 1) свідчать про розведення рогатої породи, оскільки їх відсоток складав 1,29% від загальної кількості кісток свійського бика. У комолих порід цей показник значно нижчий (Цалкин, 1966, С. 11, 12). Наприклад, на черняхівському городищі Башмачка знайдено всього 0,7% рогових стрижнів (Белан, Журавлев, 1992, С. 124).

Розміри рогових стрижнів наведені в Таблиці 2. Вони у самок переважали аналогічні з Башмачки (Белан, Журавлев, 1992, С. 125) та з низки черняхівських поселень (Цалкин, 1966, С. 11), а також з пам'яток лісової смуги часів Давньої Русі, але мали менші розміри, ніж рогові стрижні з пам'яток скіфського часу степової і лісостепової зон України (Цалкин, 1966, С. 11) та з городища VIII—X ст. Монастирсьок (Белан, 1978, С. 101) і пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 70).

На відміну від рогових стрижнів, кістки посткраніального скелету свійського бика з Олександрівки 1 (Таблиця 2) не відрізнялись від аналогічних з черняхівської Башмачки (Белан, Журавлев, 1992, С. 125). Що стосується черняхівських пам'яток, які досліджував В. Й. Цалкін (1966, С. 21, 22), то тут картина більш складна. Розміри зубного ряду нижніх щелеп, блоку плечевої кістки та верхнього кінця п'ясткової з Олександрівки 1 (Таблиця 2) переважали аналогічні, наведені В. Й. Цалкіним для черняхівських пам'яток з Черкаської обл. та Молдови. Різниця в розмірах променевої, великогомілкової, таранної, плесневої кісток та в довжині першої фаланги між ними немає. Отже, важко сказати, однакові чи різні породи свійського бика тут розводилися. Зауважимо, що В. Й. Цалкін і майже всі інші радянські археологи з невідомих причин не брали всіх вимірів з кісток ссавців, наведених в праці з методики вимірювання (Duerst, 1930). Вони міряли лише те, що вважали «основними вимірами». Ось чому з майже двохсот ознак в їх працях є лише два, максимум три десятки, тобто 10—15%. І, за іронією долі, саме ці ознаки виявились найменш придатними при спробах встановити схожість чи відмінність порід свійських тварин з різних археологічних пам'яток. А найбільш придатними для цього були медіальні та латеральні поперечники суглобових блоків та поверхні (Журавлев, 1981, С. 138), на які раніше не звертали уваги. Отже, питання про те, різні чи однакові породи свійських тварин розводили племена київської та черняхівської культур зараз вирішити неможливо через брак відповідних даних. Потрібні нові дослідження і на нових матеріалах (оскільки старих не збереглося) по повній програмі згідно з існуючими методиками.

Що стосується кісток свійського бика з Монастирська (Белан, 1978, С. 102) та з пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 88, 89), то вони мали більші розміри, ніж аналогічні з Олександрівки 1 (Таблиця 2). Отже, на них були різні породи свійського бика.

Дуже важливою ознакою є розподіл кісток за частинами скелету (Таблиця 1). Найбільший відсоток на Олександрівці 1 складали фрагменти ребер та

хребців, а також нижніх щелеп. Приблизно такий же розподіл був і на Башмачці (Белан, Журавлев, 1992, С. 124). Зовсім іншу картину дали черняхівські пам'ятки, які досліджував В. Й. Цалкін (1966, С. 7). На них хребці і, особливо, ребра, складали чи не найменшу частку в остеологічних матеріалах. Те ж саме дали ранньослов'янські та давньоруські пам'ятки Середнього Подніпров'я (Белан, 1978, С. 100; Тимченко, 1972, С. 64). Найбільш чисельною групою кісток на них виявилися окремі зуби, які випали з альвеол.

Таким чином, слід зробити висновок, що племена київської культури з одного боку та черняхівські (частково), ранньослов'янські і давньоруські з іншого по-різному вживали в їжу туші свійського бика та й решти свійських тварин. Зокрема, другі майже зовсім ігнорували м'ясо, яке було на ребрах і хребцях, а їли тільки те, яке було на черепах та кістках кіцівок. Проте тут є одне «але».

За 25 років роботи в археологічних експедиціях я жодного разу не зустрів поселення чи городища, на якому основною групою знахідок були окремі зуби, які випали з альвеол. На них всіх перше місце в остеологічних матеріалах займали хребці та ребра. Це спостерігалось і на пам'ятках доби бронзи (Журавлев, 1991, С. 190), і на античних поселеннях (Журавлев, 1981, С. 132; Журавлев, Маркова, Сычева, 1990, С. 100—107), і на скіфських (Журавлев, 1995, С. 131), і навіть на черняхівській Башмачці (Белан, Журавлев, 1992, С. 124). В той же час на певній кількості пам'яток, де остеологічні матеріали збирали археологи без участі археозоологів, переважають саме окремі зуби (Журавлев, 1989, С. 81), оскільки більшість ребер і хребців просто не брали. От і треба гадати, чи справді різні племена їли тварин по-різному, чи остеологічний матеріал не був зібраний повністю.

Вівця свійська та коза свійська. Ці два види, як правило, об'єднують під назвою «дрібна рогата худоба» через великі труднощі з визначенням їх кісток до виду. Наприклад, на Олександрівці 1 з 52 кісток дрібної рогатої худоби до виду вдалося визначити лише три: уламок лопатки вівці та один роговий стрижень від дорослої самки і одну плеснову кістку від напівдорослої особи кози (Таблиця 1).

Лопатка вівці мала наступні розміри (в мм): ширина нижнього кінця 28,5, великий діаметр суглобової западини 24, малий діаметр її 17, віддаль від гребеня до суглобової западини 16,5 і ширина шийки 14,5. На жаль, в жодній з археозоологічних праць по Середньому Подніпров'ю I тис. н. е. за винятком Монастирка виміри лопаток не наведені. Лопатка з Монастирка (Белан, 1978, С. 103) мала більші розміри, ніж лопатка з Олександрівки 1.

Роговий стрижень кози мав всі характерні ознаки самки. Його переднє та заднє ребра були заокруглені, зовнішня поверхня опукла, внутрішня — плоска. Слідів спірального закручення немає. Він мав наступні розміри (в мм): довжина переднього ребра 230, довжина хорди 190, обхват біля основи 110, великий діаметр біля основи 41, малий діаметр там же 29. Індекс масивності складав 48%, індекс сплюсненості — 70,5%. На жаль, аналогічні дані для Башмачки й інших черняхівських пам'яток відсутні. Розміри рогових стрижнів самок з пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі були значно меншими (Тимченко, 1972, С. 103, 104), ніж з Олександрівки 1.

Свиня свійська. Кісток від свійської свині знайдено відносно багато (Таблиця 1). Але більшість їх належала молодим та напівдорослим особинам. Тому охарактеризувати цей вид досить важко, оскільки виміряти можна було лише поодинокі кістки (Таблиця 2). Ці розміри майже не відрізняються від аналогічних з черняхівської Башмачки (Белан, Журавлев, 1992, С. 128), але переважають розміри плечової кістки з інших черняхівських пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 110).

Кінь свійський. І за кількістю кісток, і за числом особин цей вид займав третє місце серед свійських тварин в остеологічних матеріалах з Олександрівки 1 (Таблиця 1). Розміри кісток (Таблиця 2) були трохи більшими, ніж з черняхівської Башмачки (Белан, Журавлев, 1992, С. 128), але вони практично не відрізнялись від аналогічних з інших черняхівських пам'яток (Цалкін, 1966, С. 41—43). Можна ще зазначити, що свійський кінь з Олександрівки 1 (Таблиця 2) мав розміри кісток трохи більше, ніж кінь з Монастирка

(Белан, 1978, С. 104), і менше, ніж кінь з пам'яток часів Київської Русі Середнього Подніпров'я (Тимченко, 1972, С. 122).

Для характеристики свійських коней використовують дві градації. Перша — за висотою в холці (Витт, 1952, С. 172, 173). Друга — за відносною шириною діафаза трубчастих кісток (Браунер, 1916, С. 106) та перших фаланг (Топачевський, 1956).

За першою на Олександрівці I було три малорослих коня (висота в холці від 128 до 136 см) і три — середніх на зріст (висота в холці від 136 до 144 см).

За другою знахідки розподілилися так: напівтонконогі коні — 6, середньоногі — 6 і товстоногі — 1.

Отже, на Олександрівці I було порівну малорослих та середніх на зріст коней, а також напівтонконогих і тонконогих. Привертає увагу перша передня фаланга з індексом ширини діафізу 46%, характерним для товстоногих коней. Оскільки товстоногі коні мають західне походження, а решта — східне, можна припустити наявність контактів у племен київської культури як із західними, так і зі східними сусідами.

Висота в холці коней з Олександрівки I (Таблиця 2), розрахована за коефіцієнтами Кізелвальтера (Громова, 1949, С. 14), була вищою, ніж на черняхівській Башмачці (Белан, Журавлев, 1992, С. 127), і майже не відрізнялась від висоти в холці у коней з пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 121).

Собака свійський. Цих тварин в їжу на Олександрівці I не використовували. Значний відсоток собак (Таблиця 1) пояснюється знахідками цілих скелетів цих тварин. На жаль, під час розкопок кістки цих скелетів були переплутані, том виміри кісток подаються не за окремими скелетами, а сумарно (Таблиця 2). За розмірами кісток кінцівок собаки з Олександрівки I (Таблиця 2) поступалися собакам з Монастирка (Белан, 1973, С. 104) та з пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 132—135). Отже, найбільш ймовірно, що племена київської культури мали інші породи собак, ніж населення більш пізнього часу в Середньому Подніпров'ї.

Наявність практично усіх кісток свійських тварин на Олександрівці I свідчить, що їх розводили, утримували й забивали безпосередньо на поселенні або поряд з ним. Віковий склад стада (Таблиця 1) вказує, що у кісткових рештках свійського бика та дрібної рогатої худоби переважали дорослі особини. Таким чином, тваринництво на Олександрівці I мало добру кормову базу, яка дозволяла зберігати взимку не лише основне поголів'я стада, але й підрастаючий молодняк. Очевидно, вона базувалася на досить розвиненому землеробстві, що давало основну кількість кормів. Звичайно, використовували і скошену та висушену на луках траву. Швидше за все, тваринництво мало придомний, пастуший характер.

Перевага кіз на вівцями, що фіксується у матеріалах Олександрівки I, типова для поселень, розташованих у лісовій зоні. Кози легше переносили стійлове утримання та були менш вибагливими до кормів, ніж вівці. Основним напрямком у свинарстві був, очевидно, м'ясний, оскільки у їжу йшло багато молодих тварин. Коні на відміну від інших свійських тварин здатні самі добувати собі корм з-під снігу, тому особливі запаси кормів для цього виду треба було робити тільки на випадок великих снігопадів та значних ожеледиць.

На цьому можна завершити огляд свійських ссавців і перейти до розгляду диких.

В остеологічних матеріалах з Олександрівки I було знайдено череп хом'яка звичайного та череп сліпака звичайного. Але, оскільки сучасні сліпаки та хом'яки риють нори глибиною 1—1,5 м, а може й глибше (Мигулін, 1938, С. 263, 342), а кістки ссавців після того, як вони проляжать в землі кілька десятків років, не відрізнити від тих, що пролежали тисячу й більше років, то важко сказати, відносяться знайдені черепи до культурного шару поселення чи потрапили туди пізніше.

Бобер річковий. В остеологічних матеріалах з Олександрівки I знайдено уламки однієї ліктьової і двох великогомількових кісток мінімум від двох особин.

Вовк. На Олександрівці 1 знайдено нижню щелепу вовка. Її розміри сліду-ючі (в мм): альвеолярна довжина зубного ряду 97, альвеолярна довжина пе-редкорінних 51, корінних — 46,5, довжина М 1 30, ширина його 12. Розміри щелепи вовка з Олександрівки 1 не відрізняються від аналогічних з давньо-руських пам'яток Середнього Подніпров'я (Тимченко, 1972, С. 55).

Лисиця звичайна. В остеологічних матеріалах з Олександрівки 1 знайдено фрагменти черепа лисиці. Його розміри сліду-ючі (в мм): ширина морди в різцовій частині 16,5, ширина морди над іклами 22,5, віддаль від орбіти до нижньоочного отвору 14, довжина кісткового піднебіння 42, найбільша ши-рина його 33, альвеолярна довжина зубного ряду зліва 52,5, справа — 52, альвеолярна довжина передкорінних з обох сторін по 40, корінних — по 14, довжина Р⁴ лівого 13,5, правого — 14, ширина обох по 6,5, довжина М¹ по 10, ширина М¹ лівого 12, правого 11, довжина М¹-М² по коронці зліва 14 (правого М² немає). На жаль, порівнювати ці виміри практично немає з чим.

Ведмідь бурий. В остеологічних матеріалах з Олександрівки 1 знайдено кілька кісток бурого ведмедя (Таблиця 1). Розміри окремих зубів сліду-ючі (в мм): довжина М¹ 38, ширина М¹ 20, довжина М² 23, ширина М² 17. Це значно більше, ніж у ведмедів з поселень Середнього Подніпров'я часів Київ-ської Русі (Тимченко, 1972, С. 51).

Видра. В остеологічних матеріалах з Олександрівки 1 знайдено уламок нижньої щелепи видри. Довжина М 1 її 16,5 мм, ширина його 8 мм. Це трохи більше, ніж у видр з пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 58).

Кабан. Ця тварина є бажаною мисливською здобиччю, оскільки дає і смачне м'ясо, і добру шкіру, і міцні жили для господарчих потреб. Серед диких ссавців на Олександрівці 1 кабан займав третє місце після оленя звичайного та козулі звичайної (Таблиця 1). Виміри його кісток наведені в Таблиці 3. Вони практично не відрізняються від розмірів кісток лісостепових кабанів доби раннього заліза (Цалкин, 1966, С. 61), але були менше, ніж у кабанів з Монастирка (Белан, 1978, С. 108). Є відмінності і з пам'ятками Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 46). Ціка-вим є те, що розміри одних кісток більші на Олександрівці 1 і менші на пам'ятках Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (наприклад, зуб М³), у інших — навпаки (променева кістка).

Олень звичайний. Серед диких ссавців в остеологічних матеріалах з Олек-сандрівки 1 олень звичайний займав перше місце і за кількістю кісток, і за числом особин (Таблиця 1). Виміри його кісток наведені в Таблиці 3. Вони були трохи більшими, ніж аналогічні доби раннього заліза Лісостепу Східної Європи (Цалкин, 1966, С. 60), а також Монастирка (Белан, 1978, С. 106), але практично не відрізнялись від кісток оленів з пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 36).

Козуля звичайна. В остеологічних матеріалах з Олександрівки 1 знайдено кілька кісток козулі звичайної (Таблиця 1). Їх розміри наведені в Таблиці 3. Вони поступалися аналогічним доби раннього заліза Лісостепу Східної Європи (Цалкин, 1966, С. 60), а також з Монастирка (Белан, 1978, С. 107) та пам'яток Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (Тимченко, 1972, С. 41).

Лось. І за кількістю кісток, і за числом особин цей вид займав друге місце серед диких ссавців в остеологічних матеріалах з Олександрівки 1 (Таблиця 1). Розміри його кісток наведені в Таблиці 3. Вони майже не відрізнялись від аналогічних з пам'яток лісостепової зони Східної Європи доби раннього заліза (Цалкин, 1966, С. 59), а також з Монастирка (Белан, 1978, С. 106) і пам'яток часів Київської Русі Середнього Подніпров'я (Тимченко, 1972, С. 31).

Тур. В остеологічних матеріалах з Олександрівки 1 знайдено кілька кісток двох особин первісного бика або тура (Таблиця 1). Їх розміри наведені в Таблиці 3. На жаль, порівнювати їх практично немає з чим.

Серед диких тварин, кістки яких виявлені у Олександрівці 1, є звіри, що мешкають переважно у лісовій зоні. До них належать бобер і видра, які водяться лише у лісових річках та озерах, а також бурий ведмідь (Мигулін, 1938, С. 132, 159, 253), лось і олень звичайний (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, С. 210; 215, 216). Кісткові рештки цих тварин свідчать про наявність

значних лісових масивів біля Олександрівки I в ті часи. Такі звірі як козуля та тур могли мешкати і у лісі, і у лісостеповій зоні, а вовк, лисиця і кабан — навіть у степу біля водойм (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, С. 213), тому за знахідками їх кісток важко скласти уявлення про оточуючий ландшафт.

Цінною мисливською здобиччю, від якої у господарстві використовувались м'ясо, кістки, сухожилля тощо, були тур, лось, олень, козуля та кабан. Оскільки відстежити та вполювати цих звірів досить складно, можна дійти висновку, що мисливці Олександрівки I були досвідченими мисливцями. Невелику кількість кісток тура, очевидно, слід пояснювати нечисельністю цих тварин у лісах вже в ті часи.

Дикі ссавці складали 27% від загального числа особин ссавців в остеологічних матеріалах з Олександрівки I (Таблиця 1). Отже, мисливство відіграло в господарстві мешканців цього поселення досить істотну роль. Основними промисловими тваринами були олень звичайний, лось і кабан, які складали разом 66% мисливської здобичі (Таблиця 1). Решта видів мала відсоток на порядок нижчий. Отже, дикі тварини давали істотну частку для м'ясного харчування населення.

Слід зазначити, що крім «м'ясних» ссавців (оленя, лося, кабана, тура, козулі) в остеологічних матеріалах з Олександрівки I знайдені кістки і від «хутрових» (бобра, лисиці, вовка, видри). На жаль, важко встановити, який з двох напрямків у полюванні переважав: м'ясний чи хутровий. Справа в тому, що під час полювання на хутрових звірів шкуру з них намагаються зняти одразу після здобуття, інакше зіпсується хутро. Тому тушка такої тварини (звичайно, разом з кістками), як правило залишається на місці полювання. На поселення можуть потрапити лише кістки тих хутрових звірів, м'ясо яких можна вживати в їжу (бобер, ведмідь тощо). Після здобуття «м'ясного» звіра на поселення доставляється або вся туша (звичайно, разом з кістками), або яка-небудь її частина, в залежності від можливостей мисливців. Отже, в остеологічних матеріалах, які майже завжди є кухонними рештками, будуть переважати кістки від «м'ясних» звірів. Роль хутряних промислів завжди буде заниженою. Тому за остеологічними матеріалами з давніх поселень можна лише констатувати наявність двох напрямків в полюванні — м'ясного і хутряного — без висновків про те, який з них переважав.

Істотна роль мисливства в господарстві Олександрівки I (27%) різко контрастує з синхронними черняхівськими пам'ятками. На поселеннях Лівобережної України дикі ссавці складали за числом особин біля 12% (Цалкин, 1966, С. 69), на Башмачці — 9% (Белан, Журавлев, 1992, С. 129), на поселеннях Середнього Подніпров'я — 3,5% (Белан, 1977, С. 35). А от на Монастирку (Белан, 1978, С. 97), на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я (Тимченко, 1972, С. 141) і у племен попередньої зарубинецької культури (Белан, 1977, С. 34) мисливство мало приблизно таке ж значення, як і на Олександрівці I.

Таким чином, у племен київської культури мисливство мало значно більше значення, ніж у мешкавших південніше племен черняхівської культури.

Склад мисливської здобичі на Олександрівці I теж мав свої особливості в порівнянні з тими даними, які наводяться для пам'яток Лівобережної України (Цалкин, 1966, С. 70, 71). Правда, В. Й. Цалкін не вказує, за пам'ятками якої культури — скіфської чи черняхівської (саме ці дві культури він розглядає в зазначеній праці) наведено цей склад, в заголовку Таблиці 65 просто написано «... у племен раннього залізного века...» (Цалкин, 1966, С. 71). В остеологічних матеріалах з Олександрівки I перше місце займав олень звичайний (27% від числа особин диких ссавців), на другому був лось (23%), на третьому — кабан (16%), далі йшли ведмідь бурий (9%), козуля звичайна (7%), тур і бобер річковий (по 4%). Решта видів складала 10% (Таблиця 1). За даними В. Й. Цалкіна, на першому місці був кабан (25%), друге займав олень звичайний (23%), третє — козуля звичайна та лось (по 12%), далі — ведмідь та бобер (по 5%). Решта видів складала 18%.

Отже, племена київської культури при полюванні віддавали перевагу іншим звірам, ніж їх сусіди. Очевидно, це було викликано лісовим розташуванням Олександрівки I, в той час як черняхівські пам'ятки займали пере-

важно лісостепову зону, як, наприклад, Башмачка, де перше місце займав кабан (38%), друге — олень (31%), третє — заєць русак (15%), і останні два — вовк та лисиця (Белан, Журавлев, 1992, С. 124).

На Монастирку в шарах VIII—X ст. за числом особин перше місце займала козуля звичайна — 34%, друге — олень звичайний 21%, на третьому — кабан, лось і бобер річковий, по 11%, далі — тур, борсук, заєць русак та білка, по 3% (Белан, 1978, С. 96). У пам'ятках часів Київської Русі Середнього Подніпров'я на першому місці був олень, а далі — кабан (на Олександрівці 1 — лось), лось, козуля, тур та зубр (Тимченко, 1972, С. 145). Отже, у обох випадках спостерігаються відмінності від Олександрівки 1.

Очевидно, всі ці відмінності слід пояснювати не лише географічними чинниками, про що писав В. Й. Цалкін (1966, С. 71), але й певними традиціями різних племен.

Зазначимо, що різницю у розмірах кісток свійського бика, вівці, кози, свині та дикого кабана, оленя, козулі, лося з Олександрівки 1 і низки більш ранніх, синхронних та більш пізніх пам'яток, про що йшла мова вище, можна було б пояснити різними породами тварин, але невеликі вибірки примушують утриматись від остаточних висновків.

Що стосується тваринництва, то основу його складало скотарство, тобто розведення великої рогатої худоби, якої було 46% з числа особин свійських тварин за виключенням собаки (Таблиця 1). Вдвічі менше значення мало свинарство, цих тварин було 27%. Третє місце займало конярство (16%), якому не на багато поступалося розведення дрібної рогатої худоби (11%). На черняхівських пам'ятках Лівобережної України перше місце займав бик (45%), друге — вівця та коза (30%), далі — свиня та кінь (по 12%). На Правобережній Україні 41% складав бик, 26% — вівця та коза, 24% — свиня і 9% — кінь (Цалкін, 1966, С. 79). Отже, можна констатувати значні відмінності в тваринництві між племенами київської та черняхівської культур. Зокрема, перші у Олександрівці 1 розводили значно більше свиней і коней і менше рогатої худоби, ніж другі. Проте Олександрівка 1 дещо відрізняється від інших пам'яток київської культури Подесення, де на третьому місці йде дрібна рогата худоба, а не кінь (Терпиловский, 1984, С. 62). Подібне явище спостерігається лише на одному пізньозарубинецькому поселенні, яке належить до числа попередників київської культури — Тернівка 2 (Обломський, 1990, С. 24, 25). Однак, на відміну від Олександрівки 1, ця пам'ятка розташована у пограниччі зі степом, по сусідству із сарматськими старожитностями Подоння. Можна припустити, що мешканці Олександрівки 1 вживали в їжу відносно багато коней під впливом якихось сусідніх черняхівських угруповань скіфо-сарматського походження, можливо, пов'язаних з Північним Причорномор'ям. Саме у цьому регіоні конярство традиційно займало значне місце, яке частково збереглося і у пізньоримський час (Магомедов, 1987, С. 67, 68).

Таким чином, можна констатувати певні відмінності у господарстві київських та черняхівських племен як за тваринництвом, так і за мисливством.

Література

- Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія.— 1977.— № 24.— С. 29—37.
- Белан Н. Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии.— К.: Наук. думка, 1978.— С. 96—109.
- Белан Н. Г., Журавлев О. П. Фауна городища Башмачка // Смиленко А. Т. Городище Башмачка III—IV вв. н. э.— К.: Наук. думка, 1992.— Приложение.— С. 123—130.
- Браунер А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. *Equus goschkewitschi mini* // Записки ИОСХЮР.— 1916.— Т. 86.— Кн. 1.— С. 49—184.
- Витт В. О. Лошади Пазырыкских курганов // СА.— 1952.— № XVI.— С. 163—205.
- Громова В. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. Часть I. Обзор и описание форм // Труды Палеонтологического института.— 1949.— Т. XVII.— В. 1.— 373 с.
- Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка 11 (на материалах костных остатков) // Использование методов естественных наук в археологии.— К.: Наук. думка, 1981.— С. 130—161.
- Журавлев О. П. Скотоводство у населения донской лесостепной срубной культуры (по остеологическим материалам Мосоловского поселения). // Поселения срубной общности.— Воронеж: изд-во Воронеж. университета, 1989.— С. 80—99.
- Журавлев О. П., Маркова Е. П., Сычева Л. В. К истории животноводства Ольвийской сельской округи // Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта).— К.: Наук. думка, 1990.— Приложение.— С. 98—113.
- Журавлев О. П. Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам поселения катакомбной культуры Матвеевка 1 // Древности степного Причерноморья и Крыма. II.— Запорожье: изд-во Запорож. университета, 1991.— С. 188—199.
- Журавлев О. П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии.— Препринт.— К.: Актан, 1995.— Приложение 3.— С. 128—138.
- Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К.: Наук. думка.— 1987.— 112 с.
- Мигулин О. О. Звіри УРСР (матеріали до фауни).— К.: АН УРСР, 1938.— 383 с.
- Обломский А. М. Позднезарубинецкое поселение Терновка 2 // МИАДЛ.— Курск, 1990.— С. 5—42.
- Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К.: Наук. думка, 1984.— 123 с.
- Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье).— К.: Наук. думка, 1972.— 204 с.
- Топачевський В. О. Фауна Ольвії // Збірник праць Зоологічного музею.— К., 1956.— № 27.— 61—129.
- Флинт В. Е., Чугунов Ю. Д., Смирин В. М. Млекопитающие СССР.— М.: Мысль, 1970.— 420 с.
- Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюллетень МОИП, отдел биологический.— 1960.— Т. 65.— В. 1.— С. 109—126.
- Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА.— 1966.— № 135.— 157 с.
- Duermst U. Vergleichende Untersuchungsmethoden aa Skelett bei Säugern // Methoden d. verh. morph.— Berlin-Wien.— 1930.— Forschung 1.— 530 s.

Таблиця 1. Перелік кісток ссавців з поселення Олександрівка I

Ознака	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
I. Частина скелета																			
Рогові стрижні, рогати	111		12													2			
Мозкові частини черепа	36				5	4	21	1	1				1						
Лицьові частини черепа	23				12	9	12					1	2		1	2		1	
Зуби верхні	58				2	8	18	3								4		1	
Нижні щелепи	74				3	18	9	8			1			1	5	2		5	1
Зуби нижні	52				2	9	4	1							1	2			
Хребці	62				4	6	4	81											
Ребра	149				16	10	1	79											
Лопатка	40	1			5	3		8								1		1	
Плечова	41(1)3				3	7	1	12(1)					1			1		1	
Промінева+ліктьова	38(3)				2	5(1)	3	16(3)		1									
П'ясткова	27					3	8(2)												
Тазова	24				1		4	8											
Стегнова	30(6)				4(2)	3(2)	3	7(2)									1		
Великомілквова	30				2	7(2)	4	7(2)		2									1
Маломілквова						1		5											
Таранна	22						6	1							1				
П'яткова	20						2	1								1	1		
Центральна	8																		
Грифельна																11			
Інші суглобові	13															10			
П'ясна	35				1(1)	2(2)											1(1)	1	1

Ознака	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
Метаподії	2 (1)			1 (1)	3 (2)	1 (1)	15						2		1					
I фаланга	31 (1)			2		12	1								1	3		4		
II фаланга	16					5										1		3	1	
III фаланга	11					5														
Разом	853	1	2	49	100	129	286	1	1	3	1	1	5	1	11	19	4	17	3	
II. Число особин																				
Молоді	8			3	14	2	1									2				
Напівдорослі	5			2	3	1										1				
Дорослі	38	1	1	7	13	15	7	1	1	2	1	1	4	1	7	9	3	10	2	
Разом ⁴	51	1	1	12	30	18	8	1	1	2	1	1	4	1	7	12	3	10	2	
III. Стан зубного ряду нижніх щелеп																				
M1 ще немає (молода)					2	1														
M2 ще немає (молода)	4				2															
M3 ще немає (молода)	4			1	4															
M3 прорізується (напівдоросла)	2			1	2											1				
M3 є (доросла)	12					1					1			1	2				1	
Всі постійні (доросла)	16				2	5	4								2	1		5		
Разом	38			2	12	7	4				1			1	4	2		5	1	

¹ Із них 4 від самців і 6 від самок

² Самка

³ В скобках тут і далі вказано кількість кісток, у яких епіфізи ще не проросли (молоді та напівдорослі тварини)

⁴ Крім того, знайдено 8 кісток від риб, 7 — від птахів, 80 — від людини і не визначено 317 фрагментів

Рубрикація таблиці: 1 — бик свійський, 2 — віця свійська, 3 — коза свійська, 4 — віця та коза свійські, 5 — свиня свійська, 6 — кінь свійський, 7 — собака свійський, 8 — сліпак звичайний, 9 — хом'як звичайний, 10 — бобр річковий, 11 — вовк, 12 — лисиця звичайна, 13 — ведмідь бурій, 14 — видра, 15 — кабан, 16 — олень звичайний, 17 — козуля звичайна, 18 — лось, 19 — гур.

Таблиця 2. Міцливість кісток свійських осавців з поселення Олександрівка 1

Ознака	Бик	Свиня	Кінь	Собака
1. Обхват біля основи рогового стрижня самця	2 (170—197) 183.50 ¹			
2. Великий діаметр біля основи його	2 (60.5—71) 65.75			
3. Малий діаметр біля основи його	2 (47—47) 47.00			
4. Відношення 3 до 2	2 (66—77.5) 71.5			
5. Обхват біля основи рогового стрижня самки	2 (125—137) 131.00			
6. Великий діаметр там же його	2 (44—48) 46.00			
7. Малий діаметр там же його	3 (32—35) 33.33			
8. Відношення 7 до 6	2 (73.5—73) 72.75			
9. Ширина мозкової коробки				1 (—) 61.0
10. Ширина зяорбітна				1 (—) 38.50
11. Висота черепа ззаду			1 (—) 99.0	
12. Висота потиличної кістки			1 (—) 62.0	
13. Ширина ІІ			1 (—) 70.0	1 (—) 64.50
14. Ширина потиличних виростків			1 (—) 76.50	1 (—) 34.0
15. Ширина потиличного отвору			1 (—) 35.50	-1 (—) 17.00
16. Висота його			1 (—) 33.50	1 (—) 13.00
17. Довжина кісткового піднебіння				1 (—) 79.00
18. Найбільша ширина його				1 (—) 43.00
19. Альвеолярна довжина зубного ряду верхньої щелепи	2 (116—130) 123.00		1 (—) 165.00	1 (—) 61.00
20. Альвеолярна довжина передкорінних ІІ	2 (48.5—52) 50.25		1 (—) 88.00	2 (47.5—48.5) 48.00
21. Альвеолярна довжина корінних ІІ	5 (69—79.5) 74.90±2.50		2 (77—77) 77.00	3 (16.5—20) 18.17
22. Довжина P ²			1 (—) 36.00	
23. Ширина P ²			1 (—) 24.00	

Ознака	Бик	Свиня	Кінь	Собака
24. Довжина P ³			2 (27—28) 27.50,	
25. Ширина P ³			2 (27—27) 27.00,	
26. Довжина P ⁴			2 (25.5—26.5) 26.00	5 (17.5—21.5) 18.90±1.12
27. Ширина P ⁴			2 (27—27.5) 27.25	5 (8.5—11.5) 9.50±0.65
28. Довжина M ¹			2 (23.5—25) 24.25	4 (10—14) 12.25±0.97
29. Ширина M ¹			2 (26—26.5) 26.25	4 (14—17.5) 14.88±1.17
30. Довжина M ²			2 (23.5—24) 23.75,	
31. Ширина M ²			2 (26—26.5) 26.25,	
32. Довжина M ³	15 (24.5—29) 26.97±0.42		3 (27—30) 28.33	
33. Ширина M ³	15 (17.5—23.5) 20.00±0.55		3 (23—24) 23.50	
34. Довжина M ¹ — M ² по коронці				2 (19—22.5) 20.75
35. Артикулярна довжина нижньої щелепи				2 (125.5—138.5) 132.00
36. Ангулярна довжина II				3 (126.5—137.5) 130.50
37. Альвеоларна довжина зубного ряду II	4 (125—134) 129.75±3.61		5 (162—165) 163±0.94	6 (66—77) 70.92±2.20
38. Альвеоларна довжина P ¹ —P ⁴ II				6 (34.5—40) 37.17±1.31
39. Альвеоларна довжина P ² —P ⁴ II	11 (40.5—53) 47.95±0.94 11	1 (—) 37.00	5 (83—87) 84.60±0.87	
40. Альвеоларна довжина M ¹ —M ³ II	8 (78—86) 82.06±1.17		5 (79—81) 80.00±0.35	8 (32—39.5) 35.50±1.31
41. Довжина P ²			4 (25.5—33.5) 31.50±2.11	
42. Ширина P ²			4 (16.5—18.5) 17.13±0.37	
43. Довжина P ³			5 (25—26.5) 25.90±0.47,	
44. Ширина P ³			5 (18—21) 18.80±0.63,	
45. Довжина P ⁴			5 (24.5—25.5) 25.20±0.28,	
46. Ширина P ⁴			5 (18.5—20) 18.80±0.38,	
47. Довжина M ¹			5 (21.5—25) 23.40±0.94	7 (18.5—25.5) 22.00±1.13,

Ознака	Бик	Свиня	Кінь	Собака
48. Ширина М1			5 (16—18) 16.80±0.43	7 (8—10) 8.86±0.36,
49. Довжина М2			5 (22—24) 23±0.75	
50. Ширина М2			5 (14—16.50) 15.80±0.67	
51. Довжина М3	14 (28—37) 33.14±1.15		6 (30—32) 31.17±0.34,	
52. Ширина М3	16 (11.5—16) 14.38±0.32		6 (13.5—16) 14.50±0.51	
53. Повна довжина атланта				2 (25.5—39.5) 32.50
54. Повна ширина атланта				1 (—) 75.00
55. Довжина вентральної дуги його	1 (—) 42.00			
56. Ширина вентральної дуги його	1 (—) 48.50			
57. Відношення 55 до 56	1 (—) 86.50			
58. Довжина тіла із зубовидним відростком апістрофея				2 (43.5—47.5) 45.50
59. Повна висота ззаду його				2 (30—33.5) 31.75
60. Повна ширина ззаду його				2 (36.5—40) 38.25
61. Ширина біля передньої суглобової поверхні його				2 (26.5—31) 29.00
62. Повна довжина лопатки	1 (—) 381.00			4 (116—128) 123.13±3.00
63. Ширина верхнього кінця ІІ				2 (60—65) 62.50
64. Ширина нижнього кінця ІІ	1 (—) 76.50			10 (25.5—30.5) 22.75±0.71
65. Великий діаметр суглобової западини ІІ	1 (—) 62.00			8 (23—27.5) 25.75±0.87
66. Малий діаметр там же	3 (53.5—58.5) 56.17	1 (—) 21.00		8 (15.5—18.5) 16.75±0.43
67. Ширина шийки ІІ		1 (—) 20.00		6 (21.5—26.5) 24.17±0.82
68. Відношення 63 до 62				2 (48—50.5) 49.25
69. Відношення 64 до 62	1 (—) 20.00			4 (22.5—26) 23.75±1.05
70. Відношення 66 до 64	1 (—) 70.00			8 (56.5—61.5) 58.88±1.10
71. Відношення 66 до 65	1 (—) 86.50			8 (61—67.5) 64.75±1.10

Ознака	Бик	Свиня	Кінь	Собака
72. Повна довжина плечової				3 (145—151.5) 147.83
73. Фізіологічна довжина II	2 (257—260) 258.50			4 (141—149.5) 145.38±3.54
74. Ширина верхнього кінця II				5 (25—31) 28.00±2.19
75. Ширина діафазу II				6 (10—14.5) 12.42±0.85
76. Ширина нижнього кінця II	8 (67—84) 78.88±2.04	1 (—) 38.00		5 (27.5—34.5) 30.70±1.97
77. Ширина блоку II	10 (61—76.5) 72.30±1.47	1 (—) 30.50	1 (—) 74.00	7 (19.5—24) 21.21±0.97
78. Медіальний поперечник блоку II	14 (36.5—48.5) 42.89±1.14	1 (—) 27.00		8 (16—20) 18.44±0.55
79. Поперечник жолобу блоку II	11 (30—36) 31.95±0.95	1 (—) 18.50	1 (—) 33.00	8 (11—14) 12.19±0.41
80. Відношення 74 до 72				3 (16.5—18.5) 17.67
81. Відношення 75 до 72				3 (7—85) 7.50
82. Відношення 76 до 72				2 (18.5—19.5) 19.00
83. Відношення 77 до 72				2 (13.5—13.5) 13.50
84. Відношення 78 до 77	10 (54—63.5) 60.50±1.08	1 (—) 88.50		6 (82—95) 85.83±2.65
85. Відношення 79 до 77	9 (41.5—49) 44.22±1.32	1 (—) 60.50	1 (—) 44.50	5 (52—66.5) 57.00±2.65
86. Повна довжина передпліччя	2 (328—334.5) 331.25			
87. Повна довжина променевої	2 (250—257.5) 53.75			2 (145—157) 151.00
88. Ширина верхнього кінця II	8 (67—81) 73.67±3.51	2 (27.5—31.5) 29.50	1 (—) 82.00	4 (16—18) 16.75±0.75
89. Ширина верхньої суглобової поверхні II	9 (61.5—74) 68.00±2.25		1 (—) 77.00	
90. Медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні II	12 (35.5—43) 38.92±0.90	2 (18—22) 20.00	2 (40—42) 41.00	4 (10.5—11.5) 11.00±0.24
91. Латеральний поперечник верхньої суглобової поверхні II	12 (21—28) 24.33±0.86		1 (—) 31.00	
92. Ширина діафазу II	7 (32—40) 34.64±1.74	2 (18—20) 19.00	1 (—) 34.00	5 (10.5—14) 12.00±0.80
93. Поперечник діафазу II				4 (5—7) 5.75±0.75
94. Ширина нижнього кінця II	3 (60—72) 64.33			4 (20—25) 22.75±1.12

Ознака	Бик	Свиня	Кінь	Собака
95. Поперечник нижнього кінця II				4 (12—14) 13.00±0.47
96. Відношення 88 до 87	2 (27—27) 27.00			2 (11—11) 11.00
97. Відношення 92 до 87	2 (12.5—14) 13.25			2 (7—8) 7.50
98. Відношення 94 до 87	2 (23.5—24) 23.75			2 (13.5—14.5) 14.00
99. Відношення 90 до 88		2 (65.5—70) 67.75		4 (64—69) 65.75±1.70
100. Відношення 90 до 89	9 (55.5—59.5) 57.17±0.64		1 (—) 54.50	
101. Відношення 91 до 90	10 (58.5—70) 62.60±0.97		1 (—) 74.00	
102. Відношення 93 до 92				4 (47.5—50) 48.25±0.85
103. Відношення 95 до 94				4 (55.5—60) 57.38±1.49
104. Віддаль від вінцевого відростку до верхнього кінця горбистості літньої	2 (80—82.5) 81.25			5 (26—30) 28.30±1.25
105. Довжина горбистості II	2 (52—53.5) 52.75			5 (18.5—22.5) 20.30±0.75
106. Ширина горбистості II	2 (23.5—24) 23.75			5 (10—13) 11.90±0.68
107. Поперечник на рівні вінцевого відростку II	7 (50—71) 58.07±3.43	1 (—) 42.00		5 (22—25) 23.40±0.54
108. Відношення 106 до 105	2 (44—46) 45.00			5 (54.5—64) 58.70±2.55
109. Повна довжина п'ясткової (у свині — п'ясткової-IV)	5 (182—202) 194.00±5.46	1 (—) 83.00	3 (210—216) 212.00	
110. Зовнішня довжина II			3 (201—208) 203.33	
111. Ширина верхнього кінця II	12 (45—63) 55.92±1.78	1 (—) 17.00	5 (42—49) 46.00±1.91,	
112. Поперечник верхнього кінця II	16 (29—40) 34.66±1.02	1 (—) 16.00	4 (26.5—35) 31.25±3.33	
113. Ширина діафрау II	13 (25—38.5) 32.62±1.39	1 (—) 13.00	5 (33—35) 33.90±0.38	
114. Поперечник діафрау II	11 (19—25) 21.68±0.73	1 (—) 11.00	2 (22—22.5) 22.25	
115. Ширина нижнього кінця II	11 (50—67.5) 53.09±1.79	1 (—) 17.50	3 (46.5—50) 48.83	
116. Поперечник нижнього кінця II	6 (29—34) 30.75	1 (—) 16.50	2 (35.5—36) 35.75	
117. Відношення 111 до 109	5 (27.5—31) 30.00±0.92	1 (—) 20.50	3 (21.5—23.5) 22.67	

Ознака	Бик	Свиня	Кінь	Собака
118. Відношення 113 до 109	5 (15.5—18.5) 17.40±0.68	1 (—) 15.50	3 (15.7—16.2) 15.97	
119. Відношення 115 до 109	4 (27.5—335) 31.13±1.49	1 (—) 21.00	3 (21.5—24) 23.17	
120. Відношення 112 до 111	11 (59.5—65) 62.00±1.00	1 (—) 94.00	4 (63—73) 67.88±3.91	
121. Відношення 114 до 113	8 (53—69) 64.63±2.14	1 (—) 84.50	2 (64.5—67) 65.75	
122. Відношення 116 до 115	6 (48.5—57) 52.67±1.41	1 (—) 94.50	2 (71—72) 71.50	
123. Індекс медіальних валіків II	6 (74—81) 78.75±1.33			
124. Індекс латеральних валіків II	7 (71.5—80.5) 76.00±1.74			
125. Повна довжина таза				2 (127—130) 128.50
126. Довжина клубової кістки йочо	1 (—) 222.00			3 (70—74) 72.50
127. Довжина сідничої кістки йочо				2 (42—48) 45.00
128. Довжина кульшової западини II	6 (60—72.5) 67.83±2.40			5 (22—24.5) 23.50±0.57
129. Ширина кульшової западини II	6 (56—65) 59.75±2.08			6 (21—24) 22.25±0.81
130. Повна довжина стегнової				3 (158.5—168) 162.00
131. Фізіологічна довжина II	1 (—) 374.00			
132. Ширина верхнього кінця II				3 (34—35) 34.67
133. Ширина діафазу II	1 (—) 39.00			4 (11—13) 12.00±0.94
134. Ширина нижнього кінця II	1 (—) 103.00			3 (27—30) 28.50
135. Відношення 132 до 130				3 (21—22) 21.50
136. Відношення 133 до 130				3 (7—7.5) 7.17
137. Відношення 134 до 130				3 (17—18) 17.67
138. Повна довжина великогомілкової	1 (—) 374.00		1 (—) 339.00	4 (162—176) 168.7±5.66
139. Зовнішня довжина II			1 (—) 327.00	
140. Ширина верхнього кінця II	1 (—) 102.00			4 (29.5—33.5) 31.25±1.49
141. Ширина діафазу II	7 (28—42.5) 34.57±2.19		3 (33—39) 36.93	4 (10—13.5) 11.50±1.43

Ознака	Бик	Свиня	Кінь	Собака
142. Ширина нижнього кінця II	12 (45—69.5) 55.29±2.10		4 (59.5—70) 66.63±3.33	3 (17.5—22.5) 19.50
143. Поперечник нижнього кінця II	11 (38—51) 43.23±1.08		4 (38.5—48) 44.00±2.64	4 (13.5—17) 15.00±1.20
144. Відношення 140 до 138	1 (—) 27.50			4 (18—19) 18.50±0.24
145. Відношення 141 до 138	1 (—) 11.50		1 (—) 11.50	4 (6—7.5) 6.63±0.60
146. Відношення 142 до 138	1 (—) 18.50		1 (—) 20.50	3 (11—13) 11.83
147. Відношення 143 до 142	11 (73.5—86.5) 77.09±1.46		4 (63.5—68.5) 65.88±1.80	3 (71—77) 73.67
148. Зовнішня довжина таранної	17 (52—71) 59.79±1.79			1 (—) 25.00
149. Внутрішня довжина таранної	17 (47—66.5) 52.18±1.60		5 (52—60) 56.10±1.40	
150. Ширина верхнього кінця II	21 (35—46) 37.83±0.79			
151. Ширина нижнього кінця II	15 (33—45.5) 36.07±0.96		4 (47—57) 51.50±2.36	
152. Відношення 151 до 148	15 (59.5—71) 65.23±0.90			
153. Відношення 151 до 149			4 (89.5—95) 91.38±1.37	
154. Повна довжина гі'яркової	4 (115—143) 129.75±10.63		1 (—) 109.00	
155. Ширина на рівні віцевого відростку II	8 (32—45) 37.38±2.06		2 (42—44.5) 43.25	1 (—) 16.00
156. Поперечник на тому ж рівні II	17 (36—52.5) 41.68±1.54		2 (48—51) 49.50	
157. Ширина центральної	7 (43—62) 52.71±3.25			
158. Поперечник II	8 (44—56) 49.38±2.08			
159. Повна довжина тлєснєвої	3 (210—232) 223.00		2 (269—270) 269.50	
160. Зовнішня довжина II			1 (—) 258.50	
161. Ширина верхнього кінця II	12 (38—53) 43.83±2.23		2 (45—55.5) 50.25	
162. Поперечник верхнього кінця II	7 (36—49.5) 41.21±2.73		2 (41.5—50) 45.75	
163. Ширина діафрагм II	15 (20—30.5) 24.10±0.93		3 (30—31.5) 30.67	
164. Поперечник діафрагм II	11 (18—27.5) 22.23±1.12		1 (27—28) 27.50	
165. Ширина нижнього кінця II	8 (43—63) 53.75±3.94		2 (52.5—52.5) 52.50	

Ознака	Бик	Свиня	Кінь	Собака
166. Поперечник нижнього кінця II	7 (26—33.5) 29.50±1.61		2 (41.5—41.5) 41.50	
167. Відношення 161 до 159	3 (20—23) 22.00		1 (—) 20.50	
168. Відношення 163 до 159	3 (11—13.5) 12.50		2 (11.5—11.5) 11.50	
169. Відношення 165 до 159	3 (26.5—27.5) 27.00		2 (19.5—19.5) 19.50	
170. Відношення 163 до 160			1 (—) 12.20	
171. Відношення 162 до 161	7 (90—100) 95.14±1.77		2 (90—92) 91.00	
172. Відношення 164 до 163	9 (78.5—100) 89.56±2.22		2 (85.5—92) 88.75	
173. Відношення 166 до 165	6 (50—58) 54.17±1.54		2 (81—81) 81.00	
174. Індекс медальних валків II	7 (69—82) 75.36±1.49			
175. Індекс длатеральних валків II	7 (69—76.5) 73.29±1.63			
176. Індекс гребеня II			1 (83—84.5) 83.75	
177. Повна довжина I фаланги (у коня — перендью)	14 (50—69) 57.36±1.95		5 (76—87.5) 80.60±3.24	
178. Довжина по середній лінії II	21 (44.5—59) 48.96±1.32		5 (67—75) 71.50±1.95	
179. Ширина верхнього кінця II	19 (22—35) 31.84±1.13		5 (48—55) 51.80±1.76	
180. Поперечник верхнього кінця II	19 (26—41) 33.18±1.37		5 (33—36) 34.30±1.06	
181. Ширина діафізу II	21 (18—31) 24.57±0.89		5 933—36) 34.60±0.75	
182. Поперечник діафізу II	16 (13.5—25.5) 23.59±0.85		5 (18—21) 19.50±0.67	
183. Ширина нижнього кінця (у коня — нижнього сулобового блоку) II	19 922—33) 26.95±1.12		4 (41—44.5) 43.00±1.67	
184. Поперечник нижнього кінця (у коня — нижнього сулобового блоку) II	17 (17.5—25) 20.74±1.02		1 (—) 24.00	
185. Відношення 179 до 177	12 (46—53.5) 49.93±0.67		5 (62.5—67) 64.20±0.94	
186. Відношення 181 до 177	14 (36—47.5) 42.18±0.94		5 (40—46) 43.10±1.22	
187. Відношення 183 до 177	14 (41.5—50.5) 46.86±1.13		4 (51—54) 52.88±1.05	
188. Відношення 180 до 179	18 (109—120.5) 115.47±0.87		5 (64.5—69) 66.30±0.83	

Ознака	Бик	Свіня	Кінь	Собака
189. Відношення 182 до 181	19 (65.5—82.5) 73.32±0.81		5 (53.5—59) 56.80±0.94	
190. Відношення 184 до 183	16 (70—82) 76.47±0.79		1 (—) 58.50	
191. Повна довжина I фаланги задньої			3 (75—84) 81.00	
192. Довжина го середній ліній II			3 (66.5—73.5) 71.00	
193. Ширина верхнього кінця II			3 (51—57.5) 55.33	
194. Поперечник верхнього кінця II			3 (34—41) 38.50	
195. Ширина діафізу II			3 (33—37) 35.33	
196. Поперечник діафізу II			3 (18—23) 21.00	
197. Ширина нижнього суглобового блоку II			3 (39—48.5) 44.33	
198. Поперечник нижнього суглобового блоку II			2 (27—29.5) 28.25	
199. Відношення 193 до 191			3 (68—68.5) 68.25	
200. Відношення 195 до 191			3 (43—44) 43.50	
201. Відношення 197 до 191			3 (52—57.5) 54.50	
202. Відношення 194 до 193			3 (66.5—71.5) 69.50	
203. Відношення 196 до 195			3 (54.5—62) 59.17	
204. Відношення 198 до 197			2 (59.5—61) 60.25	
205. Повна довжина II фаланги (у коня — передньої)	13 (35—45) 38.50±1.05		1 (—) 44.00	
206. Довжина го середній ліній II	17 (30—42) 34.35±0.91		1 (—) 41.00	
207. Ширина верхнього кінця II	16 (25.5—33) 28.91±1.03		1 (—) 50.00	
208. Поперечник верхнього кінця II			1 (—) 28.50,	
209. Ширина діафізу II			1 (—) 43.50	
210. Поперечник діафізу II			1 (—) 20.00	
211. Ширина нижнього кінця II	14 (21—28) 23.96±0.76			
212. Відношення 207 до 205	13 (68.5—85.5) 73.85±1.35		1 (—) 113.50	

Ознака	Бик	Свина	Кінь	Собака
213. Відношення 209 до 205			1 (—) 97.50	
214. Відношення 211 до 205	13 (55.5—78.5) 62.31±2.87			
215. Відношення 208 до 207			1 (—) 57.00	
216. Відношення 210 до 209			1 (—) 46.00	
217. Повна довжина II фаланги задньої			5 (43.5—50.5) 47.20±2.15	
218. Довжина по середній лінії II			5 (41—45.5) 43.40±1.44	
219. Ширина верхнього кінця II			4 (48—55.5) 51.75±1.89	
220. Поперечник верхнього кінця II			5 (31—35) 32.70±0.87	
221. Ширина діафізу II			5 (39.5—45) 43.40±1.60	
222. Поперечник діафізу II			5 (21.5—27) 23.70±1.13	
223. Ширина нижнього кінця II			5 (43—51.5) 48.30±1.59	
224. Поперечник нижнього кінця II			4 (25—29.5) 27.13±1.80	
225. Відношення 219 до 217			4 (107.5—188.5) 11.25±6.73	
226. Відношення 221 до 217			5 (89—103.5) 92.20±4.33	
227. Відношення 223 до 217			5 (97.5—112.5) 102.40±3.20	
228. Відношення 220 до 219			4 (60—64.5) 63.00±1.37	
229. Відношення 222 до 221			4 (49—60) 54.70±1.87	
230. Відношення 224 до 223			4 (51—60.5) 56.25±2.40	
231. Довжина передньої стінки III фаланги (у коня — передньої)	6 (44—57) 51.42±2.32		1 (—) 77.00	
232. Підощення довжички I	6 (54—76) 66.17±3.29			
233. Висота II	11 (30—42) 34.55±1.29		1 (—) 28.50	
234. Відношення 233 до 231	6 (60—70.5) 65.33±1.94		1 (—) 37.00	
235. Довжина передньої стінки III фаланги задньої			1 (—) 78.00	
236. Висота II			4 (26.5—30) 28.00±1.20	

Ознака	Бик	Свини	Кінь	Собака
237. Відношення 236 до 235			1 (-) 36.50	
238. Висота в холці самок (в см)	3 (109—112) 111.00			
239. Висота в холці волів (в см)	5 (122—127.5) 124±0.94			
240. Висота в холці в цілому (в см)			5 (129—142.5) 134.40±4.15	

1. Тут і далі наведено: кількість вимірів (межі мінливості) середнє арифметичне± його помилка; виміри у мм.

Таблиця 3. Мінливість кісток диких ссавців з поселення Олександрівка I

Ознака	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Тур
1. Обхват розетки рога		1 (-) 245.00 ¹			
2. Великий діаметр розетки його		1 (-) 85.00			
3. Малий діаметр розетки його		1 (-) 73.00			
4. Відношення 3 до 2		1 (-) 86.00			
5. Альвеолярна довжина P ^{3D} -P ^{4 Z}		1 (-) 40.00			
6. Альвеолярна довжина M ¹ -P ³				1 (-) 85.00	
7. Довжина M ³	1 (-) 49.00			1 (-) 30.50	
8. Ширина M ³	1 (-) 20.00			1 (-) 25.00	
9. Альвеолярна довжина P ² -M ³ нижньої щелепи				1 (-) 173.00	
10. Альвеолярна довжина P ¹ -P ^{4 II}	1 (-) 70.50				
11. Альвеолярна довжина P ² -P ^{4 II}	1 (-) 42.50	1 (-) 57.00		1 (-) 73.50	
12. Альвеолярна довжина M ¹ -M ^{3 II}	2 (85—86) 85.50			1 (-) 100.00	1 (-) 112.00
13. Довжина M ³	2 (43—47) 45.00	1 (-) 32.00		2 (39—40) 39.50	1 (-) 42.00

Онака	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Тур
14. Ширина МЗ	2 (19.5—22) 20.75	1 (—) 13.50		2 (21—22) 21.50	1 (—) 16.00
15. Малий діаметр суглобової западини лопатки				1 (—) 71.00	
16. Ширина нижнього кінця плечеві				1 (—) 89.00	
17. Ширина блоку II				1 (—) 80.00	
18. Медальний поперечник блоку II		1 (—) 50.00		1 (—) 61.00	
19. Поперечник жолобу блоку II				1 (—) 45.00	
20. Відношення 18 до 17				1 (—) 77.00	
21. Відношення 19 до 17				1 (—) 56.50	
22. Ширина верхнього кінця променевої	1 (—) 36.50				
23. Поперечник верхнього кінця II	1 (—) 27.00				
24. Ширина діафізу II	1 (—) 23.00*				
25. Відношення 23 до 22	1 (—) 74.00				
26. Ширина діафізу великомілкової	1 (—) 24.00				
27. Ширина нижнього кінця II	1 (—) 38.00		1 (—) 25.00		1 (—) 82.00
28. Поперечник нижнього кінця II	1 (—) 32.00		1 (—) 20.00		1 (—) 55.00
29. Відношення 28 до 27	1 (—) 84.00		1 (—) 80.00		1 (—) 67.00
30. Зовнішня довжина таранної	1 (—) 55.00		1 (—) 28.00		
31. Внутрішня довжина II	1 (—) 51.00		1 (—) 25.00		
32. Ширина верхнього кінця II	1 (—) 29.30		1 (—) 16.00		
33. Ширина нижнього кінця II	1 (—) 33.00		1 (—) 16.00		
34. Відношення 33 до 30	1 (—) 60.00		1 (—) 57.00		
35. Певна довжина п'яткової			1 (—) 67.00		
36. Ширина на рівні вінцевого відсотку II			1 (—) 19.00		
37. Поперечник на тому ж рівні II		1 (—) 50.00	1 (—) 23.00		

Ознака	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Тур
38. Ширина діафрзу плеснової			1 (-) 11.00		
39. Поперечник діафрзу І			1 (-) 9.50		
40. Ширина нижнього кінця ІІ			1 (-) 22.50		
41. Поперечник нижнього кінця ІІ			1 (-) 15.50		
42. Відношення 39 до 38			1 (-) 86.50		
43. Відношення 41 до 40			1 (-) 69.00		
44. Індекс медальних валоків ІІ			1 (-) 67.50		
45. Індекс латеральних валоків ІІ			1 (-) 63.50		
46. Повна довжина І фаланги	1 (-) 46.50	1 (-) 70.00		3 (81—95) 89.00,	
47. Довжина по середній лінії ІІ	1 (-) 41.00	2 (59—61) 60.00		2 (72.5—76) 74.25	
48. Ширина верхнього кінця ІІ	1 (-) 22.00	1 (-) 26.00		4 (33—36.5) 34.28±1.20	
49. Поперечник верхнього кінця ІІ	1 (-) 23.00	1 (-) 32.00		4 (38—46) 42.63±2.92	
50. Ширина діафрзу ІІ	1 (-) 16.50	1 (-) 19.50		2 (24—29) 26.50	
51. Поперечник діафрзу ІІ	1 (-) 13.00	1 (-) 17.00		2 (20—21) 20.50	
52. Ширина нижнього кінця ІІ	1 (-) 19.00	2 (23—23.5) 23.25		2 (31—32) 31.50	
53. Поперечник нижнього кінця	1 (-) 14.50	2 (20—20.5) 20.25		2 (25—25) 25.00	
54. Відношення 48 до 46	1 (-) 47.50	1 (-) 37.00		3 (37.5—40.5) 38.67	
55. Відношення 50 до 46	1 (-) 35.50	1 (-) 28.00		2 (26.5—36) 31.25	
56. Відношення 52 до 46	1 (-) 41.00	1 (-) 33.50		2 (34—39.5Ф) 36.75	
57. Відношення 49 до 48	1 (-) 104.50	1 (-) 123.00		4(115—128)122.13±3.33	
58. Відношення 51 до 50	1 (-) 79.50	1 (-) 87.00		2 (72.5—83.5) 78.00	
59. Відношення 53 до 52	1 (-) 76.50	2 (85—89) 87.00		2 (78—80.5) 79.25	
60. Повна довжина ІІ фаланги		(1 (-) 51.00		2 (60—68) 64.00	1 (-) 58.00
61. Довжина по середній лінії ІІ		1 (-) 47.00		2 (57.5—63) 60.25	1 (-) 53.00

Ознака	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Тур
62. Ширина верхнього кінця II		1 (-) 23.50		3 (31.5--33) 32.33	1 (-) 53.00
63. Поперечник верхнього кінця		1 (-) 30.00		3 (37.5--43) 40.33	1 (-) 40.50
64. Ширина діафізу II		1 (-) 19.50		2 (21--22) 21.50	1 (-) 29.50
65. Поперечник діафізу II		1 (-) 22.00		2 (29.5--32) 30.75	1 (-) 29.50
66. Ширина нижнього кінця II		1 (-) 21.50		2 (26--26) 26.00	1 (-) 32.00
67. Поперечник нижнього кінця II		1 (-) 29.00		1 (-) 37.00	1 (-) 38.50
68. Відношення 62 до 60		1 (-) 46.00		2 (480052.5) 50.25	1 (-) 64.50
69. Відношення 64 до 60		1 (-) 38.00		2 (31--36.5) 33.75	1 (-) 51.00
70. Відношення 66 до 60		1 (-) 42.00		2 (38--43.5) 40.75	1 (-) 40.75
71. Відношення 63 до 62		1 (-) 127.50		3 (119--132.5) 124.67	1 (-) 108.00
72. Відношення 65 до 64		1 (-) 113.00		2 (140.5--145.5) 143.00	1 (-) 100.00
73. Відношення 67 до 66		1 (-) 135.00		1 (-) 142.50	1 (-) 120.50

1 Тут і далі наведено: кількість вимірів (межі мінливості) середнє арифметичне±його помилка; виміри у мм.

2 Альвеола для Р² відсутня

Список сокращений

АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
ИОСХЮР	— Императорское общество сельского хозяйства Южной России
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИАДЛ	— Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья
МКАС	— Международный конгресс археологов-славистов
МОИП	— Московское общество испытателей природы
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
РВД	— Раннесредневековые восточнославянские древности
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
АФАМ	— Association Française d'Archéologie Mérovingienne

Зміст

Вступ	3
1. Горизонт київської культури	5
1. 1. Об'єкти	5
1. 2. Інвентар	20
1. 3. Планування та хронологія пам'ятки	28
1. 4. Місце пам'ятки у системі культур Східної Європи другої чверті I тис. н. е.	31
2. Горизонт колочинської культури	35
3. Горизонт сахнівсько-волинцевського типу	39
Заключення	43
Література	45
Ілюстрації	47
Додаток. О. П. Журавльов. Osteологічні матеріали з поселення Олександрівка I.	103
Список скорочень	126